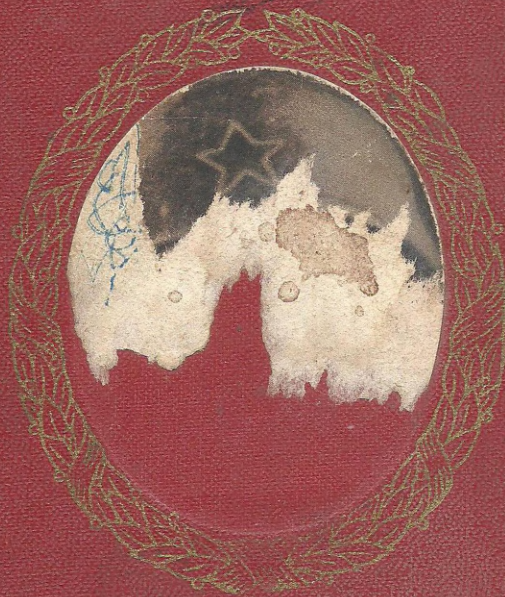

БОРИС ПОЛЕВОЙ

★
МИ-
РАДЯНСЬКІ ЛЮДИ

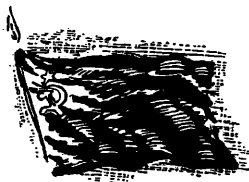
ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ

«МОЛОДЬ»

БОРИС ПОЛЕВОЙ

МИ – РАДЯНСЬКІ ЛЮДИ

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ

«МОЛОДЬ»

КИЇВ 1950

ДО ЮНИХ ЧИТАЧІВ

Велика Вітчизняна війна вже стала історією. Що далі відходить вона у минуле, то більше цікавості виявляє до неї радянське юнацтво, бажаючи знати якомога глибше й повніше героїчну правду тих незабутніх років.

У дні війни я був військовим кореспондентом «Правди». Розїжджаючи по фронтах, літаючи за лінію фронту у партизанські краї, зустрічав я багато радянських людей, що виявили у боях небувалу хоробрість, мужність, стійкість духу. Висока більшовицька ідейність освітлювала їхню боротьбу. Любов до нашої соціалістичної Батьківщини запалювала їх на незвичайні подвиги.

Зустрічаючися з такими людьми або з їхніми бойовими товаришами, я по гарячих слідах докладно записував їхні розповіді, мріючи коли-небудь на дозвіллі опрацювати ті записи.

У цю книгу, яку я написав для юних читачів, я зібрав розповіді про тих, чия воєнна доля здається мені найцікавішою.

Це не вигадані герої. Більшість імен та назв у книзі — справжні. Кожна діюча в ній людина живе або жила.

Це книжка про радянських людей, що захищали свою Батьківщину, про простих, про малень-

ких, про великих людей, яких ні зігнути, ні зламати не можна. І якщо ці неприкрашені розповіді про Велику Вітчизняну війну допоможуть вам уявити, як билися ваші батьки й матері, ваші старші брати й сестри, як вони перемогли фашизм, в цьому буде найвища нагорода авторові.

БОРИС ПОЛЕВОЙ

Москва, 1948.

ОСТАННІЙ ДЕНЬ МАТВІЯ КУЗЬМІНА

Матвій Кузьмін серед односельчан мав славу відлюдника.

Жив він на відшибі, у маленькій старій хатинці, що самотно стояла на узліссі, мало коли показувався серед людей, був похмурий, неговіркий і любив із собакою, з допотопною рушничкою за плечима на самоті блукати по лісах та болотах. А весною, коли на деревах бубнявіли бруньки і над посинілими крупкуватими снігами на лісових проталинах починали токувати глухарі, він забивав двері хатинки і з онуком Васею, сиротою, що ріс у нього, вирушав на далеке лісове озеро і зникав на цілі тижні.

Колгоспники не то, щоб не любили, а якось не розуміли і трималися осторонь від нього: хто його знає, що на думці у чоловіка, який цурається людей, мовчить і бродить по лісах невідомо де? Та й мисливська пристрасть здавна не користується пошаною в селі. А втім, він справно виконував у колгоспі обов'язки сторожа, і хоч перейшло йому вже за вісімдесят, не було в районі людини, яка рискнула б удень чи вночі зазіхнути на добро, що охороняв дід Матвій і його кудлатий лютий Шарик.

Коли воєнна біда докотилася до озерного Великолукського краю і в колгоспі «Світанок» став на постій лижний батальйон розташованої в окрузі німецької гірськострілецької дивізії, командир батальйону, якому хтось розповів про похмурого, відлюдникуватого діда, вирішив, що кращої людини на старосту йому не знайти.

Матвія Кузьміна викликали в комендатуру, що розмістилася в новому будиночку колгоспного правління. Йому піднесли склянку німецької горілки і запропонували пост. Старий подякував, од горілки відмовився, поскаржився на нездоров'я і посади старости не прийняв, посплавши на роки, глухоту й недуги.

Йому дали спокій і навіть повернули на знак особливої прихильності стару рушничку, яку він був здав за наказом коменданта.

Згадали німці про Кузьміна напровесні, коли стягли у цей край сили для наступу. Дивізія гірських стрільців пересувалася до передових. Батальйон, що квартирував у колгоспі «Світанок», мав без бою лісами й болотами просочитися через фронт у розташування радянських військ і з тилу атакувати передові застави частини генерала Горбунова. Став потрібний провідник, що добре знав би лісові й болотні стежки. А хто їх міг знати краще, ніж дід Матвій!

Старого привели до командира батальйону, і офіцер запропонував йому вночі, потай, провести загін у тил радянських вогневих позицій. За відмову пообіцяв розстріл, а за виконання завдання — грошей, бо-рошна, гасу, а головне, мрію мисливця — двоствольку знаменитої німецької марки «Три кільця».

Матвій Кузьмін мовчки стояв перед офіцером, бгаючи кошлату рвану баранячу шапку. Поглядом знавця позирав він на рушницю, яка відливала на сонці перлистою матовістю воронування. Офіцер нетерпляче вистукував по столу кісточками пальців. Від цієї похмурої незрозумілої людини залежала його доля, доля батальйону, а може, й наслідок всієї операції, яку підготовляли з такою старанністю. І ось тепер, стежачи за жадібними поглядами, що їх мисливець кидав на рушницю, офіцер намагався зрозуміти, що думає в цю хвилину ця стара, похмура лісова людина.

— Добра рушничка, — сказав нарешті Кузьмін, погладивши ствол зашкарублюю долонею, і, покосившись на офіцера, спитав: — І грошенят прибавиш, ваше благородіє?

— О-о-о! — зраділо вигукнув офіцер. — Перекладіть йому: він ділова людина. Це добре. Скажіть йому: німецьке командування поважає ділових людей. Перекладіть: німецьке командування не шкодує грошей для тих, хто йому вірно служить.

Офіцер торжествував: надійного провідника знайдено. Але навіть не це було для нього найважливіше. За п'ять місяців, які він провів у похмурих, холодних лісах, потрапивши сюди з своїм батальйоном із сонячної і веселої навіть у своїй біді Франції, він почав якось інстинктивно боятися цих незрозумілих йому радянських людей, цієї хмурої підступної природи, цих пустинних лісових хащ, де кожен замет, кожен куш, кожен пеньок міг несподівано вистрілити, де навіть у глибокому тилу, далеко від фронту, доводилося лягати спати не роздягаючись і класти під подушку револьвер із зведеним курком.

Але гроші, гроші! Виявляється, навіть тут, у цих дивних фанатиків, які, бачачи наступ ворога, самі палять свої будинки, гроші мають силу. Як допитливо дивиться на нього цей старий чоловік, що намагається, певне, зрозуміти, чи не обдурюють його і чи заплатять йому!

— Скажіть йому, що його послуга буде щедро винагороджена. Запропонуйте йому тисячу карбованців, — поквалпиво додав офіцер.

Старий вислухав переклад, довго дивився на офіцера тяжким поглядом з-під жовтавосірих кущуватих брів і, подумавши, відповів:

— Мало. Дешево купити хочете.

— Ну, півтори... ну, дві тисячі.

— Половину наперед, ваше благородіє.

Порадившись з перекладачем, офіцер старанно відрахував папірці. Старий згріб їх зі столу своєю широкою, жилавою, вузлуватою рукою і недбало засунув за підкладку шапки.

— Гаразд. Поведу потайними стежками, що їх, крім мене, вовки тільки знають. Скажіть, куди вийти треба?

Йому назвали пункт, хотіли показати по карті.

— Так знаю. Ходив туди лисичь ганяти. Виведу на ранок... Тільки з рушничкою не обдури, ваше благородіє.

Бачили колгоспники, як ішов він додому із офіцерської квартири, за своєю звичаєм мовчазний, замкнутий, ні на кого не дивлячися, посміхаючися в бороду. На лайку, яку пошепки посилали йому в спину, відповідав похмурою посмішкою; а коли кремезний парубок, колишній колгоспний рахівник, наздогнав його і пообіцяв «червоного півня», щоб не лигався з німцями, він тільки буркнув не обертаючися:

— Піди матері скажи, щоб носа тобі втерла.

Бачили колгоспники, що здалека стежили за Матвійовою хатинкою, як через півгодини збіг з ганку онук Кузьміна Вася з полотняною торбою за плечима, як зник він у кущах на узліссі разом із Шариком, як виніс потім на вулицю старий свої широкі, підбиті хутром мисливські лижі і як став їх натирати ведмежим салом, поглядаючи на вікна хати, де жив німецький офіцер.

А батальйон гірських стрільців тим часом готувався до виступу. Офіцер сидів біля столу і при мертвотному світлі карбідної лампочки дописував старий лист своєму брату Вільгельмові, що працював інженером на оптичному заводі в Саксонії.

«Любий Віллі, — писав він, — от уже місяць, як я почав цей лист і все не можу його кінчити. Не тому, що у мене невистачає часу. Ні! Часу більше ніж досить. Останні місяці, щоб згаяти час, ми, сидячи в цих проклятих лісах, повторяли все ті ж самі дурні учіння, які нам ніколи не стануть у пригоді, бо росіяни перекинули війну з ніг на голову і воюють без жодних правил.

Просто сьогодні ми виступаємо, і я хочу кінчити цей лист до того, як знов випробую долю...

...Поздоров мене: я сьогодні, здається, здобув велику і, признаюся, несподівану перемогу. Я знайшов ключ до цієї проклятої загадкової російської душі, яка завдає нам стільки клопоту. Нічого нового, дорогий брате, — це старий добрий ключ, який відкривав нам серця в усій Європі. Грошенята, мій любий, звичайні, вміло піднесені грошенята, що їх, на жаль, ми в цій країні мало пропонуємо, гадаючи, що ці радянські

росіяни — народ особливий і що тут переконливіше звучать автомати. Ти пам'ятаєш, я тобі писав у січні про місцевого патріарха-мисливця із зовнішністю короля Ліра, з якимсь незрозумілим ім'ям, якого я ніяк не можу запам'ятати. Сьогодні я проекспериментував на ньому, і, уяви собі, дорогий Віллі, експеримент блискуче вдався. Для годиться повагавшись, він погодився провести нас сьогодні... Ну от, Курт уже доповідає мені, що батальйон готовий виступити. Прощай, любий брате, обіймаю тебе, як раніше, а лист, певне, доведеться дописати іншого разу...»

Коли смеркло, батальйон на лижах, при повному озброєнні, з кулеметами на саночках вийшов із села і, звернувши з великої дороги, став утягатися в ліс.

Попереду розмашистим мисливським кроком ковзав на своїх саморобних широких лижах Матвій Кузьмін. Питьма згущалася. Сіяло сухим шелестливим сніжком, і скоро мла стала такою густою, що лижники бачили тільки спини тих, хто йшов попереду. Старий вів німців прямо по цілині.

Цілу ніч загін ішов по заметах, по неходженому насту, тягся по ярах, по річишах замерзлих лісових струмочків, проламувався через чагарник. Офіцер, що стежив за маршрутом по компасу, багато разів зупиняв свого провідника і через перекладача питав, чому дорога так петляє і чи скоро кінець путі. Матвій незмінно відповідав:

— Шосейок у лісі немає... Почекай, ваше благородіє, на ранок будемо, — і нагадував про рушницю.

Поступово втрачаючи сили під вагою зброї та боеприпасів, тяглися німецькі стрільці величезним віковим лісом. У темряві вони натикалися на дерева, чіплялися за кущі, наступали один одному на лижі, падали; підводилися, і їм починало здаватися, що цей невидимий ліс, який тихо і грізно шумить в нічній темряві, умисно підкидає їм під ноги ці замети, чіпляється за одяг пазурами кущів, розставляє на путі дерева.

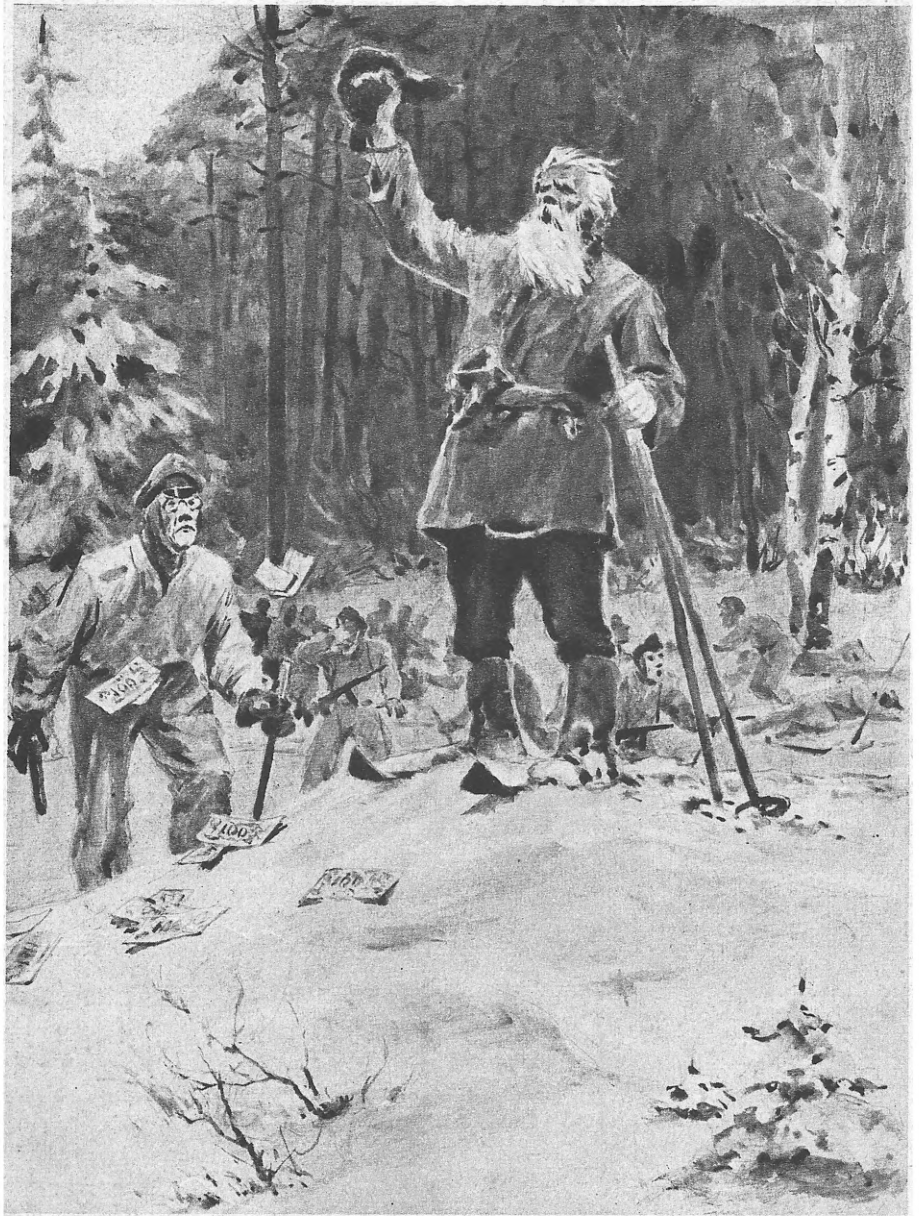
Коли надійшов жовтий морозний світанок, авангард загону вийшов нарешті на узлісся і зупинився на поляні перед глибоким, порослим чагарником яром.

— Ну, здається, прийшли. Матвій Кузьмін своє діло знає, — сказав старий.

Він скинув з голови шапку і витер нею спітнілу лисину.

І поки змучені офіцери нервово курили, сидячи прямо на снігу, ледве тримаючи сигарети у задубілих тремтячих пальцях, поки ефрейтори гортанними криками виганяли на поляну останніх відсталих стрільців у брудних, пошматованих в дорозі маскхалатах, Матвій Кузьмін, стоячи на пагорку, посміхаючися, дивився на рожеве сонечко, що підіймалося іскристими сніжними полями.

Ранок був морозний, тихий. Із сухим хрустом осідав під лижами наст. Дзвінко цвірінчали в кущах вільшини поважні червоногруді сні-

гури, що діловито лушили маленькі чорні шишки. Десь зовсім рядом гавкав собака.

— Матвій Кузьмін своє діло знає, — повторив старий, глибоко, всіма грудьми вдихаючи чисте і гостре морозне повітря, вдихаючи жадібно, наче поспішаючи навітшатися ним.

Торжествуюча посмішка ковзнула з-під зарості бороди, розтеклася промінчиками зморшок. І раптом тишу розпоров сухий тріск кулеметних черг. Виснули кулі, збиваючи над слюдою насту гострі фонтанчики снігу. Луна пружними перекатами пішла лісом. З шелестом посипався іній з потривожених гілок.

Кулемети були зовсім рядом, били майже впритул. Лижники, не встигнувши навіть второпати в чім річ, осідали на наст із страхом і подивом на обличчях. А кулемети строчили, строчили, пороли й пороли сніжну рівнину, з двох боків стискаючи колону своїм вогнем. Опам'ятавшись, німці кинулися були в ліс, але вже й там, за кушами, сердито рокотали автомати...

Солдати, кинувши лижі, з криками жаху металися по поляні, грузнучи в сухому снігу. Виблискуючий наст вкривався брудними жмутами маскувальних халатів. Отямившись, офіцер кинувся до старого.

Матвій Кузьмін стояв на горбку з непокритою головою. Його було видно здалека. Вітер шарпав йому бороду, розвівав сиве волосся, що обрамляло лисину. Очі його, звужилися, помолоділи, глузливо блискали з-під дрімучих брів.

У офіцера заворушилось волосся. Мить він з якимсь містичним жахом дивився на цю лісову людину, що із спокійним торжеством стояла серед поляни, по якій гуляла смерть. Потім нервовим ривком він вихопив парабелум і навів його в лоб старому.

Матвій Кузьмін посміхнувся йому в обличчя, глузливо й безстрашно: — Хотів купити старого Матвія?.. По собі міряєш, фашист!..

Старий вирвав з підкладки сотенні папірці і, кинувши їх в офіцера, презирливо відвернувся від наведеного на нього пістолета. Він помітив, що кулеметники бояться його зачепити і не стріляють у бік пагорка, на якому він стояв. Німці теж помітили це і намагалися тікати в ліс, прикриваючись пагорком. Дехто з них, перемагаючи останні замети, був вже близько від рятівного узлісся.

Матвій Кузьмін махнув кошлатою шапкою і гукнув скільки сили:

— Синки! Не жалійте Матвія, січіть їх на хтем, щоб не втекла ні одна гадюка! Матвій!..

Не доказавши, він охнув і став повільно осідати на землю, убитий кулею німецького офіцера. Але й тому не пощастило втекти. Не зробивши й двох кроків, він упав, підрубаний кулеметною чергою.

А в яру вже виникло і, наростаючи, котилося по полю «ура». Через відполіровану вітрами кромку яру перескакували автоматники. Стріляючи на ходу, бігли вони по поляні, переслідуючи німців, посилаючи їм

услід віяла куль, наздоганяли, валили на сніг, обеззброювали і бігли далі в укритий сніжною піною ліс, по слідах, залишених на насті. Разом з автоматниками біг Вася Кузьмін, онук старого мисливця, якого той послав через фронт попередити своїх про прорив, що до нього готувалися німці. Під ногами у наступаючих бійців, захиляючися лютим гавкотом, котився, провалюючися в глибокому снігу, волохатий Шарик. Раптом він застиг, розгублено піднявши вуха. І гуркіт бою який гулко котився по лісі, розітнуло тужне, протяжне виття.

Так прожив останній день свого довгого життя Матвій Кузьмін, колгоспник із сільгоспартілі «Світанок», що під Великими Луками і що уславилась тепер своїми льонами.

Його поховали на високому березі Ловаті, поховали, як офіцера, з воїнськими почестями, давши три залпи над свіжою могилою.

Того ж вечора начальник дивізійної розвідки, розбираючи документи убитих ворогів, прочитав недописаний лист німецького офіцера, що його так і не одержав інженер Вільгельм Штайн із Саксонії.

ГВАРДІЇ РЯДОВИЙ

Майор, з усього видно, людина бувала, зібраний і, як всі справжні воїни, небагатослівний, розповідав про нього з неприхованим вдовolenням.

— І ще є у нього одна риса, і не риса, може, а особливість, чи що: не може бачити живого німця. Я не перебільшую... Ну, звичайно, кожен з нас має з Гітлером, крім суспільних, і особисті рахунки. Усіх нас від мирних справ відірвав, тому сім'ю розбив, того без притулку залишив, у того батько чи брат убиті. Ну, а хто, як от ми з вами, побував на визволеній території і на очі бачив, що вони з нашими людьми робили, ті, звичайно, окремо... Проте справа тут інша. Він ну просто фізично не терпить їхнього вигляду. Мені раз доповідають: стоїть він у черзі за супом біля взводної кухні, а повз полонених ведуть. Ну, знаєте, у нас народ не злопам'ятний, кричать їм: мовляв, відвоювалися голубчики! Ну, насмішки там різні, жарти. Хтось їм хліба дав. А він як зблідне весь, як затрясється. Бійці: «Що з тобою, чого ти?» А він з кулаками: «Не смій їм нашого хліба давати, не смій!» Зуби зціпив, губи шепочуть щось, от-от на полонених кинеться. І потім, як провели їх, все заспокоїтися не міг. Пішов і обід у не взяв... А то раз ціла історія вийшла. Призначили його в наряд німців полонених вартувати. Хто до цього подумався, так я й не дізнався. Він — до старшини, ледве не плаче: «Звільни, не можу!» Той, зрозуміло: «Що за «не можу»? Стати як треба! Повторити наказ!..» А він своє: «Звільніть, не стерплю, постріляю їх, хоч вони й полонені». Старшина в раж: «Я тобі покажу «постріляю!» Під арешт!» Пішов під арешт, і коли пояс і значок гвардійський з нього знімати стали, як заллється у три струмки... Ну, тут мій комісар нагодився, втрутився, наказ старшини скасував, знак йому сам пригвинтив, с'як-так заспокоїли...

Саме в цей час чийсь тонкий голос спитав з-за дверей:

— Товаришу гвардії майор, дозвольте увійти?

— Так, так, — сказав майор, і його хрипкуватий, застуджений баритон якимось зразу потеплів.

Хтось невидний у хмарі морозної пари, що влетіла знадвору, рішучим посликом відчинив двері, чітким кроком прогупотів по дерев'яній підлозі і лунко стукнув каблуками:

— Товаришу майор, за вашим наказом гвардії червоноармієць Синицький прибув!

У сутінках темної порожньої хати, куди світло проходило через єдине вціліле, та й то на дві третини заткнене соломною вікно, перед нами стояв щуплий підліток у повній військовій формі. Він мав вигляд справжнього солдата, тільки менший разів у два. Обличчя у нього було кругле, кирпате, зовсім ще дитяче, з пухлими губами і ніжним пушком на рум'яних щоках.

Але все: і те, як зграбно і припасовано сиділа на ньому форма, як туго був перехоплений поясом крихітний армійський козушок, як завзято була заламана у нього на голові вушанка, і те, як твердо тримав він приставлений до ноги короткий кавалерійський карабін, — відзначало в ньому досвідченого бійця, що міцно вріс у суворий побут війни.

На око можна було йому дати років тринадцять-чотирнадцять. Але дві тоненькі, наче викреслені голкою по щоках біля губ зморшки та надто вже спокійний для його віку погляд великих чистих очей надавали його обличчю дослого, умудреного виразу.

Майор з неприхованим здоволенням дивився на цього бравого маленького солдатика, що стояв перед ним навитяжку. Теплі й веселі іскорки засвітилися в куточках стомлених, червоних від довгого окопного безсоння очей майора.

— Познайомтесь: гвардії червоноармієць Синицький Михайло Миколайович, мінометник і снайпер, син нашого полку... Вільно! Сідай, Михайле, за стіл, гостем будеш.

Хлопчик сів і без особливого приводу, відігнувши хутрянний обшлаг козушка, глянув на чудовий золотий годинник-секундомір. Мені здалося що він кудись поспішає.

Син полку! Так звали у гвардійській частині цього надзвичайного маленького солдата. І з ким не доводилося мені тоді говорити, всі вимовляли це слово любовно, без жартівливої поблажливості, з якою звичайно дорослі говорять між собою про підлітків, що з волі випадку потрапляють у їх середовище. І всі охоче розповідали різні випадки із життя цієї маленької людини.

До початку війни Мипа жив у селі Іванівці, Смоленської області, звичайним життям колгоспних хлопців. Взимку бігав у школу, ганяв на коньках по ставку, катався з гір на старому, набитому соломною, залитому водою і обмерзлому решеті. Влітку допомагав батькам у полі,

навіть заробляв трудодні, збивши хлопців у бригади полільників і сушильників сіна, але більше часу, звичайно, проводив на річці: ловив раків петлею на тухле м'ясо і колов виделкою плямистих кобликів на річній бистринці біля порона.

Було у нього дитяче, але цілком визначене захоплення: любив він машини і ладен був цілі дні простоювати під драночним наметом ентеесівського сарая, благоговійно стежачи за тим, як замазюрені слюсарі під керівництвом свого бригадира, веселого і кривого Нікітіна, клопочуться біля машин. А коли Нікітін на знак особливої прихильності дозволяв хлопцеві витирати масло з якої-небудь старої шестерні з погризеними зубками або довіряв привернути ключем гайку, Миша переповнявся безконечною гордістю.

Стати механіком була його мрія. Пристрасть ця зайшла досить далеко. Раз, коли всі були в полі, Миша вирішив навіть полагодити ходики, які спинилися, сміливо розібрав їх, а потім побачив, що чимало гаечок чомусь перестали підходити до болтиків, а коліщаток було більш ніж годилося... Унаслідок цього дослідження майбутній механік дістав від батька доброго прочухана.

Ну, а загалом все йшло гаразд, і механіком Миша звичайно став би, але перешкодила непередбачена обставина — почалася війна. У перший же день Мишин батько відправився у військовий комісаріат.

— Дивися, Михайле, один мужчина в домі залишається, — напівжартівливо, напівсерйозно говорив батько, підсідаючи на один з возів, на яких колгосп відправляв у район мобілізованих.

І справді, зостався Миша за старшого при хворій матері та двох маленьких сестричках. Здалека війна не дуже лякала. Не зачепила вона напочатку і колгоспних достатків, нагромаджених за останні роки. Хлопці, як і раніш не надто завантажені ділом, бігали по прилеглих просторах, граючи в червоноармійців і фашистів, причому фашистами ніхто, зрозуміло, бути не хотів, ними ставали по жеребку, і червоноармійці в одну мить розбивали їх шцент.

Миша Синицький здалека стежив за цими іграми, старанно приховуючи свою цікавість до них.

— Ніколи мені: хазяйство чоловічого ока вимагає. Жінки, вони що, на них яка надія? — казав він поважно одноліткам, що кликали його «воювати Гітлера».

Але раз — це трапилося несподівано швидко — війна наблизилася до Іванівки. Це вже була не гра. Спочатку по шляху сунули колони біженців, машини, підводи, навантажені добром, гурти охлялого скоту. Цей сумний потік ніс із заходу вістки одна від одної дивовижніші: про якісь танки, що не знають перешкод, про ревучі літаки, що знищують геть усе. Потім з'явилися і самі ці літаки. Вони літали уздовж шляху, обстрілюючи біженців, і колгоспникам довелось закопувати трупи убитих.

Вдалині не страшно, наче літній грім, загримотіла артилерія. Прошуміла чутка про прорив німців десь біля Вітебська, потім посунули війська. Йшли вони не в ногу, без строю, розсипаними стомленими колонами. На солдатах були просолені потом гімнастюрки. Обличчя чорні від куряви. Солдати поквапливо йшли через село, сердиті й непривітні, ні на кого не дивлячися, не відповідаючи на розпити. У цей день з колгоспу на схід погнали череду. Миша викликався був їти поводирем, та стільки знайшлося добровольців відходити в тил, що його і слухати не схотіли. І мати все ще хворіла, сестрички були малі. Словом, Миша залишився. Наступного дня по шосе поповзла довга колона чужих танків і машин, пофарбованих у сірозелений колір щучої луски, що здавався всім зловісним.

Того дня в Іванівці нічого особливого не трапилося. Залетіли тільки ненадовго кілька мотоциклістів у незвичайних рогатих касках, у смішних коротких куртках і недоладних чоботях, з куцими і широченними халявами. Солдати напилися біля колодязя, про щось побелькотали між собою, а потім кинулися з реготом на село ганяти курей і гусей. Причому били вони їх новим, невідомим способом: тоненькими хлисточками по голові, та так спритно, що курка чи гуска з одного удару перекидалась на спину. Навантаживши птицею повні причепні колясочки, все так само переморгуючися і регочучи, німці з тріском помчали, і по селу йшов гомін, що не такий страшний чорт, як його малюють. З'явилася надія, що пошастить як-небудь потихеньку перебідувати, поки Червона Армія збереться з силами.

Старші згадували ту німецьку війну, казали, що справді: і тоді німець був охочий до птиці, проте хлисточків таких у нього ще не було; і що справді, мабуть, у фашистській армії техніка куроїдства куди вища, ніж у кайзерівській. Хлопці ж, які менші, вивчивши за цей перший ворожий візит початки фашистської мови, повторяли на всі голоси: «Матка, курка! Матка, яйка!»

Днів десять повзли по шосе машинки, машини і машиниці. Потім фронт відкотився на схід, канонада стихла, і село узнало по-справжньому, що таке ворог і що таке неволя.

Замість німців в уніформах кольору болотної ряски приїхали на машинах німці у чорних мундирах, і Миша Синицький за кілька днів побачив стільки й такого горя, що, коли б не трапилася війна, не побачив би ніколи. Він бачив, як при народі, що його спеціально зігнали за околицю, розстріляли фашисти трьох чоловік: невідому дівчину, Миколайовича, найсмирнішого дідуся, що виконував у колгоспі обов'язки інспектора по якості, і Мишиного улюбленця — кривого емтеєсівського бригадира Никітіна. Никітін стояв біля сарая зв'язаний і все обіцяв фашистам страшні карі і розносив у пух і прах і фашизм і Гітлера, поки не впав на траву, скошений автоматною чергою. Потім солдати зарізали бугая Ваську, за якого колгосп одержав золоту

медаль на Сільськогосподарській виставці. Із селянських хат забрано всі запаси, а разом з тим із скринь позникав і весь хоч трохи придатний для носіння одяг, що його, люди не встигли позакопувати. А коли почалася зима і сніг укryw сумні, некошені поля з гривами побурілого жита і з чорною ботвою картопель, солдати повиганяли селян із їх домівок.

Мишина мати не хотіла покинути хати. Очкастий німець, що оселився у них, узяв її за плечі і штовхнув із сіней, та так, що вона, посковзнувшись на сходах, упала лицем у замет.

Миша перевів її і сестричок на город, у простору щілину, завбачливо викопану ще в перші дні війни на випадок бомбування.

Улаштувавши своїх у земляній норі, утеплити землянку зверху соломною, ряднами, старим ганчір'ям, видовбавши в землі піч і наносивши хворосту, Миша, нікому нічого не сказавши, зник із села. Він пішов шукати партизанів, про яких багато і з страхом белькотали німці, які стояли в селі. Звідки взялися партизани, як вони воювали, село ще не знало, але страх німців перед ними був такий великий, що солдати на ніч заставляли знадвору двері хат возами й саньми, а вікна завальовали усяким домашнім мотлохом. Не знаючи ні явок, ні бази, маленький колгоспник кілька днів провештався в лісі і, хоч це може здатися неймовірним, знайшов-таки партизанів. Серед них були колгоспний агроном, два учителі і слюсарі з МТС — словом, знайомі йому люди.

Потрапивши до своїх, знесилений, напівзамерзлий, Миша, ледве очунявши, узявся розповідати партизанам про німецькі неподобства, про нечисленність гарнізону і про панічний страх німців перед партизанською помстою. Цієї ж ночі він сам привів загін у Іванівку. Напад удався: небагато з некликаних постояльців утекли живими. Загін повернувся в ліс, везучи на німецьких важких короткохвостих конях багаті трофеї.

Був уже холодний грудень. Трищали морози. Розгромлені під Московою німці відступали по глибоких снігах. По шосе повз села, по широким, прокопаних у снігу траншеях дні й ночі безугаву сунули на захід нескінченні колони госпітальних автохур. Відступаючим було не до партизанів, і випадок в Іванівці зійшов безкарно.

Але незабаром у селі стала на постій велика саперна частина, що почала будувати біля шосе укріплену смугу. Знову жителів вигнали з хат у бункери, знову почалися побори, грабіжництво. Навчені досвідом, німці за допомогою собак розшукували на задвірках і на городах ями із схованим добром, розкопували їх, віднімаючи у жителів останнє, що залишилось. Тепер німці втратили колишній лиск і бродили по селу у валянках, шубах, жіночих шушунах, натягаючи на себе без розбору все, що могло гріти.

Окрилений першим успіхом, Миша вирішив знову привести партизанів. Але все не було нагоди. Німців тепер стояло в селі багато, та й лякливіші вони стали: виставили пости, караули, секрети, а темними ночами безперестанку випускали ракети, і тріпотливі, мертві вогні до самого ранку металась над білими полями.

Але трапилась і нагода. Надійшло німецьке різдво. Німці зранку погодилися, приодяглися. З тилу приїхала машина. На ній привезли у паперових мішках подарунки і зроблені з картону складані ялинки, прикрашені блискітками і ватою. Солдатам видали додаткові порції рому, і вони, вигнавши жінок з дітьми на лютий мороз, в обмерзлі земляні ями, посідали за столи, на яких стояли ці ерзацдерева, пристроїли до ялинки фотографії своїх жінок та дітей і заспівали сумних різдвяних пісень.

Ось у цей момент партизани і вдарили на село. І знову німці тікали, в гарячій залишивши незаведені машини і багатий саперний інвентар. Партизани якнайретельніше попалили ці машини, а інвентар поламали. Різдвяні ж подарунки командир загону, комуніст-учитель, який викладав колись Миші історію, звелів роздати тим із жінок, у кого були маленькі діти. У темну морозяну ніч Миша ходив по дворах з великим мішком, розподіляючи подарунки німецького різдвяного діда, переадресовані партизанам.

Тут-то обережний хлопчик і схибив, виказавши свій зв'язок з партизанами. Коли на ранок нагрянули карателі — вже знайомі йому німці в чорному, які називали себе по-жаб'ячому есесманами — і знову почалися арешти й тортури, хтось, мабуть, сказав про Мишу Синицького. Хлопчик устиг втекти, але есесмени схопили його матір, сестричок, всіх його близьких і далеких родичів і заперли в погребі, де в щасливі колгоспні часи зберігалось молоко з молочно-товарної ферми.

Мабуть, маленький колгоспник сильно зацікавив карателів. Може, через нього вони хотіли розшукати потайні стежки до партизанського табору бо їх знервоване начальство грізно вимагало із Смоленська обов'язково виловити ватажків непокірного села, але на перехрестях доріг, на дощечках з дорожніми знаками, були розклеєні оголошення. В них командир особливого «рухомого загону» сповіщав, що якщо на таке-то число і до такої-то години «отрок» Михайло Синицький не з'явиться в будинок колишньої школи-семирічки, то його мати, сестри, родичі, заарештовані в його справі, будуть розстріляні; «коли ж оний отрок з'явиться, всіх їх випустять, а його самого тільки вишлють у Німеччину для проходження трудового виховання».

І Миша вирішив з'явитися. Як не переконували його партизани, кажучи, що цим він нікого не врятує і тільки себе загубить, як не доводив йому командир-учитель, що всі поняття про воїнську честь, обов'язок, що про них колись розповідав він школярам, фашизм розтопав і обплював, в мозку у хлопчика уперто вертілася думка: «Ну, мене розстрі-

ляють — і нехай, я партизан, а матір і сестричок, родичів за що? Краще одному каюк, ніж усьому роду».

Словом, закінчилося тим, що, стомившись переконувати, командир запер його в землянці. Але вночі хлопць прокопав ходок, втік із табору і сам з'явився в приміщення семирічки до есесівського начальника. Навіть потім, через кілька років він не міг спокійно розповідати про те, як реготав йому в обличчя рудий відгодований німець, реготав, розхитуючись на стільці, оголюючи щелепи металевих зубів. Часом він переносив дух, витирав піт, потім знову дивився на враженого хлопчика, на оголошення, яке той тримав, упирався в боки і знов брався реготати, наче його лоскотали. Потім раптом, обірвавши сміх, він махнув рукою і щось сказав солдаткові, який стояв біля дверей. Солдат схопив Мишу під руки і виніс із кімнати, а той плакав і люто відбивався.

Миша не пам'ятав, як він опинився в погребі. Він очунав, відчувши на обличчі дотик загрубілих, але ласкавих і знайомих йому рук. Він зразу зрозумів: мати. Невидна в темряві, вона нахилилася над ним і охолоджувала йому скроні чимось холодним і мокрим. Це був іній. Стіни і стеля погребу взялися ним, наче білим хутром. Але приміщення було так набите людьми, які чекали смерті, що іній танув і капав із стелі. Рядом з матір'ю Миша побачив сестричок і всіх родичів. І тут він зрозумів усе. Напад безсилої люті охопив його. Він забився на цегляній ослизлій підлозі, гатячи її кулаками, обливаючися слізьми, нікому не відповідаючи, не слухаючи нічиїх утішань. Потім стих, сховався в куток, як зацькований звірок. Мати колисала меншу сестричку, гріючи її своїм тілом. Рівно і гулко лунали кроки вартового, що ходив по погрібнику з кутка в куток. Хтось надсадно кашляв, надриваючи відбиті легені.

«Дурень!.. Який дурень!.. Повірив! Кому повірив!..» невідв'язно думав Миша.

Людей, якими був набитий підвал, зламав важкий сон. Знайомо похрюпуючи, спала мати, притулившись до стіни, поцмокувала губами менша сестричка, що спала у неї на колінах. Хрупав сніг під ногами вартового. Десь наверху вили, дзвеніли ланцюгами собаки. А Миша не спав, клянучи себе, катуючися своїм безсиллям, і згадуючи есесівського начальника з металевими щелепами, стогнав і скреготав зубами. Може, саме у ці години і лягли назавжди дві болісні зморшки на його рум'яне обличчя, вкриті хлоп'ячим пушком.

І раптом перед світанком десь зовсім рядом почувалася рушнична стрільба. Підвал умить ожив. Всі збилися в купу, притислися один до одного. Стрільба ставала чутніша. Над головою гримнула автоматна черга. Щось упало і стало тихо. Потім по погрібнику хтось пройшовся, м'яко ступаючи. Глухо стукнуло об підлогу відкинute тіло, відкрився люк, і очі Миші різнуло голубе світло зимового ранку.

— Гей, там, живі ще є? — спитав схвильований, задиханий голос. У люк спустилися валянки, потім показалися ватяні штани, білий кожушок і нарешті стало видно червоноармійця у збитій на потилицю шапці. Тримавши у руці гранату, він насторожено вглядався у сутінь підвалу.

Трапилося все це в дні першого зимового наступу Червоної Армії, у бурхливі дні, коли фронт часом просувався на захід на десятки кілометрів. Гвардійський полк, який наступав по шосе, вдерся в Іванівку і несподівано визволив Мишу і його родичів. Коли в село повернулася радянська влада і хлопець міг уже не турбуватися про долю матері, яка тим часом одужала, він пристав до гвардійців, що визволили його село. Його не хотіли брати. Він добився до майора, і той, узнавши від солдатів його біографію, дозволив зарахувати хлопця на довольство.

Миші зшили форму, випросили для нього у кавалеристів коротенький карабін, і став Михайло Синицький гвардії червоноармійцем. Його призначили у мінометний взвод. Спостережливий, усидливий, тямущий, він швидко засвоїв-нескладну техніку мінометної справи і незабаром одержав значок «Відмінному мінометнику».

Але мінометникові не щодня доводиться бити по ворогові. Залишаючися мінометником, він подружив із снайперами. У вільні від боїв дні, у білому халаті, ним самим обшитім ялиновими гілками, він до світанку виходив на узлісся і влаштовувався десь біля самих німецьких позицій. Хитро замаскувавшись, він чекав, чекав годинами, чекав іноді цілий день, до різі в очах вглядаючися у сніжні простори. Він вичікував, поки на стежці з'явиться німець, що вилазив з бліндажа на повітря. Тоді Миша увесь підбирався, ловив німця в приціл, завмирав, зростаючися в одно ціле з коротеньким своїм карабіном.

Постріл — і, наче спіткнувшись, німець падав. У такий день Синицький являвся у роту, весело наспівуючи, пустотливий, як козеня. Його голосний сміх розкочувався і дзвенів, такий чужий і дивний у суворій окопній обстановці.

Але траплялися невдачі. Раз Миша прийшов з «полювання» похмурий, пригнічений і мовчки кинувся на свої нари. Стали його розпитувати, що з ним, чого заскучав. Виявилось, вистежив він офіцера у високоверхім картузі, у добре зшитій шинелі з коричневим хутряним коміром. Німець дуже нагадав йому того з металевими щелепами, що сміявся з нього в школі, коли він прийшов здаватися. Миша прицілився особливо старанно. Але в момент пострілу сніг просів у нього під ліктем, і він промахнувся. Офіцер оглянувся і, випустивши спохвату картуз, сплигнув в окоп. Забувшись від злості, снайпер вистрілив у цей картуз. Другий постріл виявив його. Його помітили. По ньому відкрили вогонь. Миша слухав цвірінчання куль над головою і, не думаючи про безпеку, лаяв себе. Така ціль! Прогавити таку ціль!

Повернувшись у свій бліндаж, гвардії червоноармієць кинувся на нари і, заривши обличчя у перетерту соломку, заплакав голосно, ридма, як плачуть ображені діти.

Раз у село, де розмістилися відведені на спочинок лижники, заїхав командуючий фронтом, уславлений радянський полководець, що прямував на свій спостережний пункт. Шофер пригальмував біля колодязя, щоб залити в радіатор води. Генерал вийшов розім'ятися і тут побачив гвардії червоноармієця Михайла Синицького, що йшов з казанком в кашоварку, яка містилася через вулицю.

Командуючий гукнув його. Синицький не сторопів, представився йому за повною формою — та так чітко, весело й завзято, що зразу заповнив серце старого воїна. Командуючий спитав Мишу, хто він і що він тут робить, і, діставши ясну й ґрунтовну відповідь, наказав порученню записати Мишине прізвище й частину. Радіатор залили водою, генерал поїхав. Відпочивши, лижники знову пішли на передову, і в суєті бойового життя Миша забув зустріч у селі. Але раптом приходить із ливізії шифровка. Гвардії червоноармієця Синицького Михайла з речами й атестатом вимагали негайно направити у розпорядження відділу кадрів штабу фронту. Роз'яснялося в ній, що за наказом командуючого його відкомандирують у тил учитися.

На цьому не закінчилася воєнна історія гвардії червоноармієця Синицького. Через деякий час командуючий фронтом вночі, у супроводі охорони, задумливо йшов по штабному селу, повертаючися після розмови по прямому проводу. Раптом, вивернувшись прямо з-під ніг бійця охорони, перед ним з'явилася маленька постать у зграбному військовому кожущку з солдатськими погонами. Вона виструнчилася, цокнула каблуками і дзвінким голосом чітко відрапортувала:

— Гвардії червоноармієць Михайло Синицький. Дозвольте звернутися, товаришу генерал-полковник.

Командуючий був вдоволений наслідком шойно закінчених переговорів з своїми командармами. Він зразу пізнав хлопчика і, здивовано глянувши на нього, весело відповів:

— Ну, давайте. Перш за все доповідайте: звідки ви тут взялися? Як ви сюди попали?

Маленький солдат тільки по-хлоп'ячому свиснув і махнув рукою, показуючи цим, що для нього попасти у штаб фронту та прямо під ноги командуючому — справа не надто тяжка. Генерал засміявся і наказав бійцеві Синицькому йти за ним. У хаті командуючого між ними відбулася розмова, яку я відтворюю з можливою точністю з власних слів генерала:

— Чому ви до цього часу не в школі?

— Дозвольте відповісти, товаришу генерал. Хочу воювати.

— От вивчишся, станеш офіцером і підеш воювати.

— Еге, тоді й війна закінчиться, без мене фашиста поб'ють, товаришу генерал-полковник.

Командуючий помовчав. На його суворому і неусмішливому солдатському обличчі з'явився якийсь зовсім не властивий йому зворушений вираз, а сталі, сірі очі, погляд яких змушував трепетати часом і генералів, звузилися і опромінилися теплим смішком.

— Отже, хочеш назад у полк?

— Так точно. А після війни учитися — я ще молодий, товаришу генерал-полковник. А то, поки вони по нашій землі повзають, мені й наука в голову не піде. — І забувшись, обертаючися із солдата у хлопчика, він додав: — Ви ж бо їх не знаєте, звідки вам їх знати? А я на них надивився досхочу!

Генерал широко посміхнувся, що теж траплялося з ним нечасто.

— Ну, хай буде по-твоєму. Воюй! — сказав він, подумав, відстебнув з руки годинник і простяг його хлопчикові: — А це тобі від мене на спогад... чудо-богатир... Давай руку, сам пристебну, щоб не загубився.

І, озирнувшись на двері, він раптом обняв русяву голову хлопчика і поцілував у лоб, як батько, що благословляє сина на подвиг.

— Ну, йди, воюй, — повторив він і одвернувся до карти, з трохи перебільшеною пильністю розглядаючи на ній якийсь пункт.

І гвардії червоноармієць Михайло Синицький повернувся у рідний полк і став воювати.

ЖМЕНЯ ЗЕМЛІ

Голос командира полку, звичайно такий спокійний, розкотистий, звучав з телефону збуджено і незнайомо.

— Доповідайте обстановку! Мерщій! Ну!

Не опускаючи трубки, лейтенант Мойсеєнко висунувся з бліндажа і став роздивлятися.

Звідси, з горба, що високо піднісся над болотистою низиною, відкривалася на всі чотири сторони широка панорама. Сонце ще не піднялося з-за низькорослого кострубатого березняка, що виднівся віддалік, але перші оранжові промені гострими голками пробивалися через листя і, м'яко золотячи східний схил висотки, виблискували розсипом рожевих іскор у сивій росистій траві. А в низині ще лежав сизий сутінок, тихо курився прохолодний клочкуватий туман, над яким вже дзвеніли вранішні жайворонки. І тільки дуже уважне око могло розрізнити у цьому мирному, пустинному, спокійному пейзажі якийсь неясний рух.

Але не дарма Мойсеєнко починав війну артилерійським спостереженням. Його звичне гостре око розгляділо все, що було потрібно.

— Із заходу на шляху... Ви стежите по кілометрівці? Ну, там, де міст через струмок, — гужовий обоз. Підвід сорок. Кінець обозу в тумані не проглядається. На північному відрізку дороги колона автомашин з брезентовими верхами... Що? Гадаю, боеприпаси — людей біля машин не видно. На узліссі піхота, до роти, три гармати наведені у наш бік... Так, гадаю, скоро нас атакують...

У трубці зашаруділо хрипкувате зітхання.

— Тяжко, лейтенанте? Слухайте бойовий наказ. Триматися до вечора. Зрозуміло? Не пропускати по дорозі жодної підводи, жодної машини. Зрозуміло? До останнього триматися. Чуєте? До смерку потримайтеся — виручу... Ну, Мойсеєнко, — голос командира полку здригнувся, —

дивися, на тебе надія, головне — вчепися в дороги, схопи їх за горло, щоб...

Почувся огидний наростаючий звук, такий, що, як холод, пронизує людину до самих кісток. Міна розірвалася десь рядом. Земля задрижала. Сухий пісок з шелестом потік між колодами бліндажа. Трубка раптом замовкла на півслові, і лейтенант зрозумів, що трапилося те, чого він найбільше боявся. Непомітна в траві нитка проводу — останнє, що зв'язувало жменьку людей на висоті з полком, який відійшов учора — була порвана.

Мойсеєнко покосився на бійців, що здалеку прислухалися до розмови, і раптом, виструнчившись, відрпортував у зацікавлену трубку:

— Товаришу командир полку, бойовий наказ прийнято! Зайця — й того не пропустимо!

Він обережно поклав на ящик тепер вже не потрібну трубку і допитливо подивився на бійців. Їх було дев'ятнадцять — все, що залишилося від взводу після вчорашнього бою біля цієї висоти. П'ятеро були поранені. Більшість бійців він добре знав. Ці люди пройшли з ним весь шлях відступу від латвійського кордону до міста Калініна, а потім назад, від Калініна до цих болотистих місць під Ржевом, де лінія фронту зимою зупинилася і війна набрала окопного характеру. Вони стояли зосереджені, мовчазні і спокійні. Офіцерові здалося, що крайній, немолодий, високий, чепуристий кулеметник Фадеев злегка посміхається, димлячи цигаркою у прокурену долоню. Лейтенантові раптом стало соромно за свою хитрість. Це були воїни, і з ними треба було говорити напрямки.

— Зв'язок з полком перерваний. Але наказ прийняв, — сказав лейтенант, намагаючись не виказати голосом тривоги, що раптом проти волі охопила його від свідомості того, що тепер він був тут, перед лицем ворога, найголовніший і що від його уміння, розпорядливості, волі залежать не тільки доля й життя всіх цих людей, але й доля всього полку, що знемагав у нерівній боротьбі. — У фриців тут через болото тільки ці дві дороги і є. Наша висотка запирає їх, як замком. Ясно, що вони нічого не пошкодують, щоб замок цей збити: адже без боєприпасів вони наступати не зможуть... Командир полку наказав не пропустити жодної підводи до передових. Ну?

Бійці мовчали. Тихо курились самокрутки. Сизий їх дим линув до росистої трави і пластами лежав над окопами в прохолодному нерухомому повітрі.

Кулеметник Бездоля, могутній, діловий сибіряк, зосереджено плів вінок із ромашок, що купою лежали у нього на колінах, і всі стежили за його великими вправними пальцями, наче від того, чи сплете він, чи ні цей нікому тут не потрібний вінок, залежала доля маленького гарнізону, що з примхи воєнної долі опинився в тилу ворожих військ.

Серед своїх бійців лейтенант був наймолодшим: він попав на війну з третього курсу університету. І йому схотілося зараз перед найбільшим

і, можливо, останнім воєнним випробуванням у його житті, сказати всім цим людям якісь особливі слова про Батьківщину, про обов'язок, про велику мету, за яку б'ється радянський народ. Але він ще раз оглянув рештки свого взводу, раптом сам заспокоївся і тільки спитав:

— Обстановка ясна?

— Точно, — відповів хтось.

— Хіба що по кістках наших пройде німець, — додав Бездоля, відкладаючи недокінчений вінок і струшуючи з колін вологі від роси ромашки, що нагадували батькам про дітей, які живуть там, у далекім тилу.

Кулеметник Фадеев, що весь час скоса стежив за німцями в амбразуру, насторожився, очі його звузилися, він закусив губу, потім повільно відсунувся від косяка рами, хазяйновито притушив слиною недокуру самокрутку, сховав за шкіряний обідок пілотки.

— Товаришу лейтенант, на узліссі німець заворушився. Скидається, що з лісу, якраз за сонцем, атаку затіває.

Лейтенант підняв бінокль і зразу ж поклав його на бруствер, щоб не виказати мимовільного дрожу в руках. Сірї фігурки німців, вирвані з туману збільшенням, розсипавшись півколом, навіть не нахиляючися, рідкими цепами рухалися до висоти з автоматами наперевіс.

— Ач, знахабнів, мерзотник, і не маскується! — сказав Фадеев прикладаючися оком до кулеметного прицілу. — Ну, давай, давай ближче, зараз я тебе зустріну!

— Він, певне, думає, що всіх нас тут увечері артилерією покришив або що вночі по туману ми звідси вихопилися, — висловив здогад Бездоля, кулемет якого був повернений в другий бік на випадок атаки із заходу.

Із цих солдатських реплік і народився у лейтенанта план оборони.

— На місця!.. До бою! Переказати по цепу: без команди не стріляти.

Німці йшли, як і раніше, в зріст. Передні порівнялися з підшовою висотки. Їх було добре видно по пояс. Вони наче пливли над білою димкою. І ось вони стали видиратися вгору, і здавалося, що вони виходять із вируючого молочного озера... «Все равны, как на подбор, с ними дядька Черномор», не до речі подумав лейтенант, стискуючи автомат і придушуючи в собі жагуче бажання вистрілити у кремезного лисого німця в окулярах і без пілотки, що йшов попереду колони.

— Без команди не стріляти, сигнал — мій постріл, — повторив він, почувуючи, що гімнастюрка раптом стала вогкою, липкою, зв'язує рухи.

Він одним махом розірвав комір, що душив горло, і швидко покопився на Фадеева — чи не бачить той. Але кулеметник, освітлений прямим променем ранкового сонця, що дивилося в амбразуру, разом із своїм другим номером закам'янів, тримаючись за ручки, блідий, із стисненими щелепами, видно, теж змагаючися із пристрасним бажанням натиснути спуск і стріляти, негайно стріляти у цих тепер вже добре видних ворогів.

«Чого я хвилююся? — подумав лейтенант. — Уперше, чи що?» І тут-таки відповів собі: «Вже надто їх багато. Рота? Може дві? Може батальйон?» Кулеметник, певне, думав про те ж саме.

— Ач, висипало, що вошей на гашнику, — промовив він кризь зуби.

Наче у відповідь на цю репліку в думці лейтенанта виникла знайома фраза: «Не числом, а умінням».

— Не числом, а умінням, чуеш, Фадеев? — сказав лейтенант.

Той, не відриваючись від прицілу, тільки кивнув головою. І раптом якимсь новим, стороннім поглядом, наче сидючи в кіно, глянув лейтенант на ці сірі постаті, що не кваплячися підіймалися по схилу, на свіжі укуси повівчених окопів висотки, що здавалися порожніми і залишеними. І зразу він відчув приплив хмільної, збудженої веселості: «Не числом а умінням!»

«Тільки б не прогавити!» думав він, намагаючися не випускати з прицілу третього гудзика на куртці важкого, лисого, лобатого німця. Той ішов важким кроком. Пілотку свою він засунув під погон. Він вже вже кроків за двадцять: виднілися бісеринки поту в нього на перенісці. Рукава заочені по лікоть, і на жилавих руках видно було щетинисте волосся.

Час! Лейтенант натиснув гачок. На розчервонілому обличчі німця на мить промайнуло здивування, яке змінилося гримасою болю. Наче спиткнувшись, він ткнувся у траву. І зразу на всі голоси заговорила тиха висотка. Упав другий німець, п'ятий, дванадцятий. Сірі цепи, що охопили горб, поламалися, розсипалися, і через мить, неначе підхоплені вихором, понеслися назад. Солдати бігли, роблячи величезні стрибки, підштовхувані силою руху і страхом. Захисники висотки били по них спокійно і влучно, як по тікаючій дичині.

— Так їх, не числом, а умінням! — кричав лейтенант, міняючи диск і знову ловлячи у проріз прицілу стрибаючі сірі фігурки, що похитувалися над поріділим туманом.

Кулеметники, заощаджуючи патрони, залишили свої машини і взяли за гвинтівки. Постріли з бліндажа трішали рідко і були розраховані.

Гарнізон висотки охопила радість. Хтось гаркнув «ура», хтось свиснув услід німцям в два пальці, як свистять хлопці услід наляканому собаці, що тіка скільки сили.

— От пригостили, от почастували!.. А вони думали, ми вже тютю! — реготав величезний Бездоля, з радощів штовхаючи під боки свого другого номера, русявого літнього солдата. — А ми тутечки, здорові, будь ласка, звольте кушати... Дивися, дядю, скільки намолочено! На кожного з нас по два їх покійники.

— Може, вони тепер, той, до вечора не полізуть...

— Ну, це брат, дудки, легко воювати хочеш. Фриц, він упертий.

Лейтенант знав, що Бездоля має рацію. Радіти рано: опікнися в прямій атаці, німці, певне, підуть на хитрощі, може пустять у бій техніку. Адже з недалекої передової чути тільки рушничну стрілянину. Отже, наступ загальмувався. А боеприпаси... он вони на дорогах, на яких все видовжуються і видовжуються черги машин.

Натхнений успіхом, лейтенант обмірковував становище спокійно й діловито. Думка про смерть зовсім вилетіла з голови, все стало на своїй місці, і війна знову перетворилася у звичайне тяжке діло. Вирішивши, що тепер німці обов'язково ударять по вершині горба, по бліндажу, він наказав бійцям розосередитися по вузьких індивідуальних окопчиках, які вони ще вночі завбачливо повикопували на схилах, і сам перебрався в один з таких окопчиків. Рішення було правильне. Під обідній час з-за лісу вихопилися чотири бомбардувальники, розвернулися і стали не поспішаючи пікірувати на бліндаж. Пронизливо скрипнули у повітрі черги бомб. Чорні султани землі й каміння ринули вгору. Коли вони осіли, стало видно колоди розбитого бліндажа. Одночасно на узліссі запрацювала німецька батарея. Горб затрясло від вибухів, вершина його затяглася білою хмарою піднятої землі і стала схожа на кратер маленького неспокійного вулкана.

Як і завжди при таких от обстрілах, коли вибухи, плигаючи в небо, стресають землю, все в людині стискалося в грудочку, мимохіть холонуло — і людина проти волі горнулася до землі, намагаючися вся без остачі втиснутися в неї. Як і завжди, не слухаючи заспокійливих доводів розуму, вухо з напруженням ловило наростаючий виск бомби, скреготливий свист міни чи тривожний шелест снаряда, і думка прикидала: цей лівіше, цей перелетить, а наступний... куди наступний?

Але сидючи у вузьких окопчиках, таких тісних, що не можна було навіть в них зігнути колін, досвідчені бійці відчували себе у відносній безпеці. Немов вогкість і самий запах землі заспокоювали їх. В одну з перерв між вибухами до лейтенанта долетів бас Бездолі. Певне, умісно, щоб чути було іншим, він сказав:

— Ач, стараються, а марно. Марно, кажу, Гітлера свого у витрати вводять, їй-бо, марно.

У різних місцях покаліченої висотки почувся нервовий смішок.

В іншу перерву між вибухами хтось, зітхнувши, сказав:

— Які трави пропадають! Якби вчасно скосити, сіно, ох, добряче було б!

— Куди ж, пак, пошкодував! Сіно!.. Тут міста горять!.. Аби тільки нам його, клятого, подолати! Ні чорта для цього не шкода. Сіно!..

Потім на якомусь там пострілі канонада обірвалася, нависла зловісна застерігаюча тиша, від якої дзвеніло у вухах, і лейтенант скоріше відчув, ніж побачив, що готується новий натиск. Але тепер німці були обережні. Поле було порожнє, тільки на узліссі щось гостро виблискувало. Певне, німецькі офіцери розглядали висоту в бінокль.

Осіли дими вибухів. У повітрі дзвеніли жайворонки, засюрчали в траві коники. Горб був безлюдний, розвернений бліндаж мовчав, і навіть лейтенантові Мойсеєнкові почало здаватися, що ніхто не залишився живий на оскалпованій, покопаній снарядами землі. По ходах сполучення лейтенант переповзав з одного окопчика в другий. Він знав, що нова сутичка буде вирішальною. Він підповз до Бездоля, який тут-таки, у тимчасовому окопчику, пробувши в ньому тільки годину-другу, та й то під обстрілом, устиг вже по-хазяйському улаштуватися, викопати в сирій глині полицки і старанно порозкладати на них тютюн, люльку, кисет, гранати.

— Ну як, не пустимо?

— А то пустимо! — відповів Бездоля пошепки і додав: — Щодо мене, то не сумнівайтеся, товаришу лейтенант, не вперше. Он до нього сходить, тремтить чогось, як овечий хвіст. — І він показав пальцем на сусідній окопчик, де рязий боєць, багатодітний сім'янин, що любив у годину спочинку читати товаришам вголос листи з дому, сидів скорчившись на самому дні.

— Здорово ми їх... — сказав лейтенант, переповзаючи до нього. — От почекай, відстоїмо висотку, буде тобі що Каті написати. Я сам напишу, що ти герой. Тільки дивися без наказу не стріляй. По певній мішені бий — патрони лічені.

— Багато їх дуже, — тоскно зітхнув боєць, підіймаючи змучене, бліде, неголене обличчя, на якому тепер виразно видно було кожну рябинку.

— Багато, а побили. Не числом, а вмінням... Он вони лежать. Лічи, поки робити нічого. А тікали як...

— Ох, загинемо ми тут! П'ятеро ж бо їх у мене, — сумовито сказав боєць.

Лейтенант схопив його за плечі, затряс, дивлячись впритул у тужні, неспокійні очі:

— Думку що з голови викинь! Чуєш? Бийся — живий будеш. Чуєш? Ну посміхнися! Ще... ну, ще ширше! От тепер неодмінно віцілєш.

Кожному бійцеві лейтенант хотів сказати у ці хвилини напруженої, передгрозової тиші якесь особливе слово. А якщо не сказати, то хоч по плечі поплескати. Він вірив тепер, сліпо і пристрасно вірив у неможливе, і віра ця наливала його завзятою, бешкетною енергією, бадьорила, навіть веселила, як міцний хміль.

Тепер німці наступали обережно. Вони повзли, охоплюючи висоту замкненим кільцем, яке дедалі звужувалося, і видно було тільки, як ворухнуться і здригається трава. Здавалося, не люди, а стадо кабанів підбирається до висоти. Останні вже видиралися на горб. На мить з'являлися і зникали сірі пілотки. Напружене вухо чуло, як скрипить галька під оббитою цвяхами підошвою. Серце лунко стукало, груди дихали важко. У скронях ламало. Але от німці підхопилися, біжать, притискуючи до

живота приклади автоматів. Автомати підскакують і б'ються у них в руках. Здається, що хтось покvapливими посмиками роздирає накрохмалену тканину. Виск куль, що ідуть рикошетом, розпорює повітря.

— Вогонь! — скільки сили кричить лейтенант.

І знову зарокотав, затріщав пострілами горб, знов покалічені його схили виплюнули на ворога віяла куль. Кулеметники били короткими чергами, стрільці вели прицільний вогонь. Німці падали, тулилися до землі, але лізли, лізли, лізли.

— Вогонь! Вогонь! — кричав лейтенант, і ствол його автомата зашипів, коли на нього упали краплі поту.

На трьох схилах горба німці не витримали і знову покотилися вниз. Але на четвертому, на південному, де не було кулемета, вони видалися й далі. Вони були зовсім близько, невидні за земляним гребенем. Але от зразу кілька постатей показалося на гребені. Ударили постріли, та пізно. Німці вже плигали в окопи.

У кожному бою буває мить, яка вирішує наслідок битви. Лейтенант зрозумів, що такий момент настав, що от зараз і ні на секунду пізніше, він повинен щось зробити, щоб підняти жменьку стомлених, голодних, приглушених, поранених людей на створення чуда. І, кидаючися через бруствер в окоп, де, вже готуючися стріляти, копошилися німці, він голосом, якого сам від себе не сподівався, крикнув своїм бійцям одне тільки слово:

— Сталін!

Він не сказав нічого більше. Не встиг... Щось важке ударило йому в груди, опекло обличчя... Все похитнулося, земля, ковзнувши, стала сторч, і щоб не скотитися в бездонне, яке раптом відкрилося під ним, провалля, лейтенант притисся до вогкої глини і увігнав у неї нігті...

...Опам'ятався він у зруйнованому бліндажі. Над ним схилялося вилицювате, по-давньому спокійне, наче висічене з каменя обличчя Фадеева:

— Живі, товаришу лейтенант?

— Як, відбили атаку?

— І цю і ще дві. Держимосся... Ви лежіть, не підводьтєся, не можна вам... Хвилиночку, зараз я...

Фадеев чомусь навшпиньках вийшов із зруйнованого бліндажа. Крізь розвернені колоди синіло бездонне вечірне небо, позолочене з одного боку. Тихо пливли по ньому хмари, пушисті й легкі, як мильна піна. З писком ганяли по небі стрижі. Звідкись здалеку долинув спокійний голос Фадеева:

— Живий лейтенант... Куди? На місце, бевзю! Не підводитися! Перекажи хлопцям по цепу: живий лейтенант. І щоб дивилися в обидва. Зрозуміло?

Косі, мідно-рожеві, нежаркі промені вечірнього сонця фарбували все в золотий колір. Тіло лейтенанта сковувала слабість, наче вийняли

з нього кістки і набили вогкою ватою. Лейтенант із зусиллям подивився на годинник. Він показував двадцять одну п'ятдесят. До темноти було ще далеко.

— Фадеев, Фадеев! — покликав він, почуваючи, що не може навіть поворухнутися, щоб не відчутти гострого болю.

Лейтенант наказав винести себе з бліндажа, посадити так, щоб добре було видно всю околицю, залишив рядом з собою для зв'язку пораненого бійця і став спостерігати за противником.

Добре було видно йому звідси сірі постаті, що лежали на схилах висотки і біля підніжжя в траві у неприродних поламаних позах. Здавалося, що болотисте поле це вкрилося за день сірими кротовими купами. Він став лічити ці купи, нарахував більше ста і збився, бо в голові гуло і перед очима весь час пливли й пересувалися іскристі, райдужні кола.

Він взяв жменю глинистої землі, вже вологої від вечірньої роси, стис її у слабючих пальцях і показав її своєму пораненому зв'язківцеві, якраз тому самому блідому, неголеному рябому бійцеві, з яким він говорив перед вирішальною атакою:

— Дорога земля! Бачиш, якою ціною вони за неї платять!

— І за таку ціну не віддамо. Нізащо, товаришу лейтенант, ні в якому разі! — Боєць засміявся, чемно прикривши рот долонькою. — А дулі не хочуть! Їм тепер не до нас. Чуєте, як бабахкає? Мабуть, підмога до нас пробивається.

І, почуваючи на обличчях наповзаючу з низини, напоєну запахом трав і вологої землі прохолоду серпневого вечора, вони обидва, забувши про небезпеку й болі, з посмішкою слухали дедалі наростаючий грім близької канонади, що ливув із сходу.

НОМЕР «ПРАВДЫ»

Цю історію, схожу на казку і все ж правдиву з початку й до кінця, чув я в лісах Холм-Жарковського району, Смоленської області, коли були вони ще партизанським краєм. І розповів мені її партизан-підрильник Микола Федорович Сомов і синащ його, колишній учень ремісничого училища, а в ті дні партизанський розвідник Юра, прозваний у загоні Сонечком за кругле, завжди сяюче обличчя і вогняний колір курчів.

— Коли фриц взяв Вязьму і перся вже на Москву, рідні наші місця, а саме колгосп наш Оріхівка опинився зразу в глибокому німецькому тилу... — почав розповідь Микола Федорович.

— Кілометрів за триста від фронту, — уточнив Юрко, хлопець діловитий, що любив у всьому конкретність.

— Правильно. І не заважай мені розповідати... Моду взяв у дорослу розмову лізти! — Батько покосився на нього. — Ну, а ми, значить, не розгубилися, і скоро недалеко від нашої Оріхівки, у самих ось цих лісових нетрях з'явився партизанський загін товарища М. Прізвища його поки що називати не буду. Почали ми, можна сказати, ні з чим: одна гвинтівка на п'ятьох, і та без патронів. Та ящик гранат, та пляшки оті самі із запалювальною рідиною — ка-есом. Проте скоро в колодочки вбилися — і зброєю і добром військовим розжилися. Все в бою здобули. Навіть німецьку рацію захопили.

Був у нас у загоні один такий партизан — Санько, до війни в районі кіно крутив. Розумнюший парубок. Він цю рацію, значить, швиденько розкусив, попорався у ній, полагодив: «Ми, — каже, — тепер, хлопці, з вами не глухі; будемо, — каже, — Москву слухати...» Тільки хто в лісах довго повоював, знає, що таке своя рація. Велике це діло! Ну, надів він навушники, а хлопці стали навколо і шиї, як гуси, повитягали. Не терпиться дізнатися, як-то там, на Великій землі, де Червона Армія

воює, що в Москві. А було це, як зараз пам'ятаю, у жовтні. Ранками вже поля від інею сивіли, заморозок болітце прихоплював...

— І не в жовтні, а в кінці жовтня, — виправляє Юрко.

— Ну що ти з ним зробиш! Зовсім розпустився хлопець. Скільки разів я тобі товмачив: не сунься, коли батько говорить! Геть звідси! — розсердився Микола Федорович і, почекавши, поки син відійшов, продовжував: — Ну, вірно, в кінці, яка різниця... Словом, стоїмо ми навколо приймача всією юрмою, скільки нас було, крім вартових, звичайно. Раптом Санько підводиться, білий, губи тремтять, наче його молотком по голові стукнули. «Москва, — каже, — хлопці...» і не докінчив, сів на купинку, руками обличчя закрив та як заплаче... А парубок здоровенний, аж страшно, коли такий зненацька плаче. Ну, всі стоять і мовчать. Командир торсає Санька за плечі: «Брешеш! Може почувлося?... Ну, відповідай, відповідай, народові!» — «Ні, — відповідає, — точно. Передача, — каже, — йде з Куйбишева. Сказали — залишили Москву й Ленінград, і Горький, кажуть, на ниточці держиться, і що Червона Армія з боем планомірно відходить на рубіж Уралу». Командир каже: «Брешеш, я сам слухати хочу». Сідає до рації, і тут, як завжди з цим радівом буває, у найпотрібніший мент тріск, шум, не добереш нічого, і передача закінчилася.

Що ми пережили у той день, і сказати не можна. Ходимо, і кожен наче свою матір поховав. Жарт сказати — отакі вісті!

Увечері, коли за годинником вечірню передачу заведено слухати, командир каже Санькові: «Налагодь свою машину і котись к чорту». Сам за навушники сів. Слухав, слухав, потім устав, нічого не сказав, ні на кого не глянув, і всі ми зрозуміли: погано.

А німці саме в той час по селах вивісили листи свої до партизанів: мовляв, даремно воюєте — Москву й Ленінград взято, Горький і Іваново у наших руках, рештки Червоної Армії відходять за Урал; мовляв, ваша справа пропала, здавайте зброю, виходьте з лісів — і вам нічого не буде. Вірити їм, звичайно, ніхто не хотів. Як же ж це, скажіть на милість, повірити, що Червона Армія розбита! А тут, будь ласка, — це радіво з Куйбишева...

— Та не з Куйбишева, а з Кенігсберга! — нетерпляче втручається в розмову Юрко, що непомітно знову підійшов до нас і стояв за спиною в батька.

— Це вірно, але про це ми потім дізналися, а тоді й не туди, що німець нам голову морочить: наче й години ті ж самі, і голоси у читальників знайомі. Та-а-а-к... Ну, гаразд, від таких, значить, вістей живемо ми всі, наче під сокирою. І ось тоді саме вийшла якось одна наша колгоспниця, удова Катерина Власівна Жаринова до себе на город білизну вивісити. Вийшла й дивиться: лежить на снігу газета. Розгорнула. Наче знайома газета — «Правда». І фотографія на першій сторінці підходяща: мавзолей, на мавзолеї товариш Сталін, а з ним товариші

Молотов, Ворошилов, Мікоян, ну й ще... А газета, видно, свіжа. Що таке? Глянула на число. Батенько-матінко, восьме листопада!

Схопила вона цю газету і прямо без пам'яті в хату, тиче дочці: читай, читай, дочко, скоріше, що тут пишуть! Дочка читає, очам не вірить: парад у Москві. Товариш Сталін промову говорить. Загарбникам, каже, жити залишилося недовго. Тут сусідка до Жаринових забігла по сковороду чи, може, по чай. Знов усе перечитали. Увечері в хату повалив увесь колгосп. Промову товариша Сталіна разів з десять бралися читати.

Газета по руках ходить, розглядають її, мацають, їй-богу! Справжня, найзвичайнісінька, можна сказати, рідна, звична. І така тут радість у людей піднялася — і сказати не можна! Увечері із села до нас у загін зв'язківець прибіг. Піт з нього градом, мокрий, як ховрах восени, кричить: «Хлопці, радість! Наші молодичі свіжу газету «Правда» знайшли! Товариш Сталін промову говорив на Красній площі! Окупантів усіх бити к чорту будемо! Парад у Москві танковий був, і все таке...»

Ну, всіх наче живою водою побризкали. Послали зв'язківців по цю саму газету, принесли її в загін, розклали величезне вогнище, зібрали біля нього весь народ і цілу ніч ту газету вголос читали. Тільки одним прочитаємо, гульк, — нові надійшли, читай спочатку. І нові слухають, і старі не відходять. Бо тоді у нас від німецького радів а всі вуха пов'яли. Ми за справжнім, за правдивим словом, знаєте, як занудьгували!

Промову товариша Сталіна, вважайте, за цю ніч ті, хто молодший, у кого пам'ять свіжіша, назубок завчили. Он він, Юрко, і зараз вам ще, мабуть, слово в слово перекаже, тільки спитайте... Та не треба, так повірять, уже й радий!..

Так! Ну от, пішла ця вістка про газету знайдену від одного до другого на багато верст. І стали дальні села потай від німців ходоків виділяти, і ходоків ці часом, може, по кілька діб ішли до нас у Оріхівку, щоб газету ту почитати. Промову товариша Сталіна списували в зошити. На німецьких плакатах з усякою там нісенітницею вугіллям стали виводити: «Брехня».

Пояснішало у людей на душі. Ну, й наші партизанські діла пішли веселіше. Народ до нас косяками повалив. Тільки з своєю зброєю, та й то з розбором, приймати почали.

Німці занепокоїлися. В чім річ? Що таке? Знайшлася у нас одна наволоч: Павлов Петро, перший на увесь район злодюга. Прикінчили ми його потім партизанським судом. Так от він і виказав Жаринову. Мовляв, газета у неї така завелася, що людям голови морочить. Ну, німецькі поліцаї на грузовику прикотили — чоловік п'ятнадцять при кулеметах. Вламалися до Жаринової в хату. Де газета? Давай газету! Стоїть Катерина перед ними біліша савана: «І про що ви питаєте, не знаю, і ні про яку газету не відаю». Стали питати: «А чому до тебе люди з

усієї округи ходять?» І тут Катерина не розгубилася. «А я, — каже, — лікарські трави такі збираю. Лікарів, — каже, — ви всіх загнали, от, — каже, — і лікую людей хворих, вони й ходять».

Доладу збрехала, та німці не повірили. Мабуть, їм цей Павлов Петро всі дані виклав. Та й, видно, надто вже німцям газета ця допекла. Та-а-а-к, мучили Катерину довго. Руки виламували, волосся пасмами з голови висмикували, словом, самі знаєте: фашисти. Плаче вона і не признається. «Хоч убийте, нічого не знаю». Вивели її на город: «Кажі, де газета, а то хату спалимо». Запирається Катерина Власівна: «Паліть, я нічого не знаю...»

Голос у Миколи Федоровича затремтів. Партизан відвернувся, зробив вигляд, що поперхнувся тютюном, і став терти долонею очі:

— Чортова махорка, горлодер проклятий! Не тютюн, а суцїй оцет... Так от, спалили вони хату, а наостанці й її застрелили. А газета, вірно, зберіглася у колгоспниць, сховано її було на городі під прикметним каменем, біля верби. Удовина дочка, теж Катя на йменя, тепер вона у нас у загоні милосердною сестрою, якщо хочете, ми її зараз покличемо, — так от вона вночі прокралася на той город, газету з-під каменя взяла і принесла її до нас.

І знову пішла «Правда» ходити по людях. Потерлася вся газета, пошарпалась. Ми її по згинах та по ріжечках папером промасленим обклеїли і далі по колгоспах читали.

Ну, а сили партизанські у нас все росли, само собою. Німець під ті дні всіх своїх солдатів під Москву відтяг, бо йому там припекло, а по селах у гарнізонах так підтопталъ різна залишилася, найостанніший гатунок. І от одного разу вдарили ми на гарнізони, всіх їх там поперебивали, округу нашу очистили, і організувався у нас цей самий партизанський край, куди зараз фриц без танків і носа посунути не сміє... Ну, це ви все самі знаєте, про це говорити нічого.

Я про газету. А газету оту наш командир сховав. «Зберігати, — каже, — буду, бо це, — каже, — історичний документ. Німців, — каже, — поб'ємо і газету цю в який є найголовніший музей повісимо. Хай, — каже, — потомки дивуються, які у нас під час війни газети були».

— Ну, і де ж вона?

Микола Федорович посміхається. Зуби у нього великі, міцні, красиві. Обличчя, освітлене посмішкою, зразу молодіє.

— У нас по селах про цю газету казки розказувати почали. Йй-богу! Ніби кинули цю газету німці у вогонь. — не горить; у річці її топили — не тоне; розсердилися вони, зібгали її, уклали в гарматну гільзу і — бах! І кажуть, наче вона, газета тобто, від цього не тільки не пропала, а стало їх цілий мільйон.

— Брехня! — поважно обриває Юрко. — Баб'ячі казки!

Микола Федорович дивиться на сина, маленького, міцного, задьористого, туго підперезаного червоним поясом, що зняв його, певне, з якого-небудь убитого німецького офіцера, і добродушно посміхається.

— А от і не брехня! Скажи, погано ми зараз з Великою землею зв'язані?.. Ми, дорогий товаришу, тепер і «Правду» й «Известия», усякі інші газети, навіть пошту звідти щотижня одержуємо. І хоч читаємо ми їх із запізненням тижнів на два, проте все знаємо: і як ви там живете, і що робите, і як союзнички за Ламаншем потилицю собі чухають, і як Червона Армія наступає і б'є фашистів на всіх фронтах.

Партизан міцно і ласкаво б'є по плечі сина. Той похитується від цих ударів, але завзято стоїть.

— Що, скажеш не так? А то «баб'ячі казки»! Їх теж розуміти треба, оті казки, Йорж Йоржовичу.

РОЗВІДНИКИ

Раз у самий розпал війни у відомій на весь Калінінський фронт роті розвідників, якою, як зараз пригадується, командував тоді капітан Кузьмін, засперечалися два улюбленці роти — старий солдат Микола Ілляч Чередников і дуже удачливий Валентин Уткін, людина, хоч і молода літами, але вже загартована у боях.

Чередников, який завжди ставився до молоді поблажливо і трохи насмішувато, у присутності всього рою запевняв, що зуміє він так замаскуватися, що Уткін, підійшовши до нього метрів на десять і знаючи напевне, що він десь тут рядом, не зуміє його помітити. А Уткін, парубок бувалий, самовпевнений, та й не без підстав самовпевнений, заявив, що за п'ятнадцять метрів муху побачить, а не то що людину та ще таку помітну, здоровенну, як дядько Чередников, як звали в роті Миколу Ілляча.

Заклалися на кисет з тютюном.

Суддею попросили бути «поїтеля й кормителя» роти, старшину Звєрева, людину сувору, справедливу, що користалася у бійців великою пошаною:

У призначену годину, коли роту після гарячих справ відвели спочивати у другий ешелон полку, старшина урочисто викликав Уткіна і повів його з собою. Виряджені солоними жартами, побажанням удачі, вони вийшли з розташування роти на задвірки села, пройшли через запушене, неоране, поросле бур'янами поле, обкидане зруйнованою огорожею, і зупинилися на повороті міжселищної дороги там, де вона, некруто загинаючися, входила у рідкий молодий березовий лісок.

— Стій тут і дивися в обоє, — сказав старшина, засікаючи на годиннику час і сам шукаючи очима, куди б це міг сховатися Чередников.

Був сіренький вогкий вітряний день. Над мокрим полем, над ліском, що тріпотів блідою шовковистою зеленню весняного листя, поквалливо

тяглися безформні бурі хмари, що майже чіплялися за вершини дерев. Великі важкі краплі висіли на глянцюватих гілках кущів, холодна вогкість пробирала до кісток. Але десь високо, всупереч негоді, жайворонки дзвеніли над сумними забур'яненними полями про те, що не осінь це, а рання весна стоїть над світом.

Уткін уважно роздивлявся. Місцевість навколо була досить рівна, ховатися на ній було ніде, за винятком, може, чагарника, що ріс на узліссі. От до нього він і став придивлятися.

Терплячим, чіпким поглядом розвідника він обмацував кожну берізку, купинку, кожен кущик; часом йому здавалося, що він помітив кілька прим'ятих травинок, чи купку неприродно підбитого моху, чи поламаний прут, втиснений ногою у болото так, що вгору стирчали обидва кінці. Розвідник насторожувався і хотів уже гукати Чередникова, але, придивившись уважніше, переконувався, що помилився, і знову ще з більшою увагою починав оглядати місцевість.

Старшина сидів тут-таки, на великій купі каменю, що лежала на межі, покурював і теж з цікавістю поглядав довкола. Від безнастанної мжички грава покривалася сірватодимчатим нальотом, схожим на росу. Кожен слід мусив би відбитися на ньому темною плямою. Але слідів не було видно, і це більш за все бентежило обох.

Під кінець призначеної на розшук півгодини Уткіна взяла досада. Йому почало здаватися, що старий розвідник пожартував з нього, що сидить він зараз, за звичаєм своїм, десь біля вогнища, підкладає сухі гілки, задумливо стежить, як танцює, потріскуючи, вогонь, і посміюється у вуса з легковірів.

— Розіграв, старий чорт! — не стерпів нарешті Уткін. — Все. Пішли. Що тут розглядати пустир курям на сміх!

І як тільки він це сказав, десь зовсім рядом, наче з-під землі, пролунав знайомий хрипкуватий голос:

— А ти дивися, дивися уважніше... поспішайло... Очеї не шкодуй, а то все: я, я, я... От і виїшла остання буква в азбуці.

Заскреготіло, застукало каміння, і з сусідньої, що стояла рядом, за два кроки, кам'яної купи, складеної так близько, що Уткін не звернув на неї навіть уваги, обтрушуючися і зіщулюючися від вогкості, піднялася висока сутула постать старого розвідника з мокрими від дощу, обвислими, прокуреними, жовтавобурими вусами.

Він обсмикнув гімнастюрку, вправним рухом великих пальців загнав складки за спину, поправив пілотку на голові, закинув на плече гвинтівку, підійшов до Уткіна, що так і застиг на половині кроку з розкритим ротом, і простяг руку:

— Давай кисет.

Уткін мовчки витяг синій шовковий кисет з вишитим на ньому гладю написом: «На пам'ять героєві Великої Вітчизняної війни», заповітний кисет, що прибув з першотравневими подарунками і правив за

предмет заздрості всієї роти. З жалем глянув він на кисет і простяг його дядькові Чередникову. Той байдуже взяв кисет, набив з нього маленьку саморобну люлечку, випустив кілька кілець диму, старанно зав'язав кисет шнурочком і поклав у кишеню.

— Хоч знаю — шкодуєш, а не віддам. Щоб більше із старим солдатом Чередниковим Миколою пустої спірки не заводив. Щоб яйце куриці не вчило. Зрозуміло це вам, гвардії боєць, дорогий товаришу Уткін?

А з кисетом цим була пов'язана ціла історія, й історію цю всі в роті знали. У ньому разом з тютюнцем знайшов Валентин Уткін записочку: мовляв, кури собі, боєць, на здоров'я та мене згадуй або щось в цьому роді, і підпис і адресочка: місто Калінін, ткацька фабрика «Пролетарка». І з цього кисета на той час виросла не тільки посилена переписка, а можна сказати, ціла любов. Тому всі у роті здивувалися, як це дядько Чередников, людина душевна, справедлива, комуніст, готовий товаришеві, якщо треба, половину свого солдатського мішка вивантажити, позбавив загального улюбленця такої пам'ятки.

Ну, як би там не було, спірка ця ще більше підняла авторитет дядька Чередникова, і що б з того часу старий розвідник бійцям по ділу не казав, ніхто вже суперечити не наважувався. І навіть сам капітан Кузьмін, як тільки справа доходила до особливо важливого завдання, кликав дядька Чередникова.

Розвідник! Ви, певне, уявляєте його собі отаким молодцюватим парубком, рухливим, швидким, з енергічним обличчям, з гострими очима і обов'язково з автоматом на грудях. А дядько Чередников був уже в літах, високий, сутулий, повільний і не то, щоб мовчазний, а просто вважав за краще слухати, а не розповідати. Відповідав він на запитання по-солдатському коротко і точно, пустослів'я і в інших не хвалив і весь час не випускав із рота маленької кривої люлечки, яку він сам майстрував простим складаним ножем із наросту берези.

Автомата він теж не носив, а віддавав перевагу звичайній трилінійній гвинтівці. А, проте, розвідник і снайпер він був на нашому фронті неперевершений, із справжнім талантом слідопита, із своєю особливою манерою, з лисячою хитрістю і з невичерпною винахідливістю.

Колгоспник, сибіряк, тайговик, потомок багатьох поколінь російських звіроловів, він і до війни підходив із спокійним розрахунком і діловитістю. Він казав, що ворог, коли він до нас із зброєю у дім заліз, для нього не людина, а звір, і звір лютий, кровожерніший за тхора, хижіший, шкідливіший, ніж вовк. І він полював на нього постійно і невтомно, заповняючи цим не тільки всі бойові дні, але й рідкі вільні фронтівні години, коли роту відводили у другий ешелон на спочинок.

Він не лічив знищених ворогів, як це робили в ті дні інші бійці, як не лічив колись у тайзі білок, що їх добував. Але друзі його, розговорившись, давали чесне гвардійське, що «наклацав» дядько Чередников німців близько до сотні. Сам він, і думається мені — без нещирої рисо-

ки, значення цьому особливого не надавав: мовляв, велика радість підбивати фашиста-гаву!

Проте, як мисливець пам'ятає убитих ведмедів, він запам'ятав трьох знищених ним німців. Двох офіцерів, яких він підглядав, лежачи у нейтральній смузі, і зняв під час командирської рекогносцировки, і одного, як він казав, «дуже шкідливого» німецького снайпера, який підстеріг кількох наших бійців і поранив улюбленця роти розвідників — пса Адольфуку, кудлатого голосистого дворнягу, що бігав по передовій з трофейним залізним хрестом на шії.

На цього снайпера дядько Чередников полював два тижні. Той знав про це і, в свою чергу, полював на старого розвідника. Ніби змагаючися в майстерності, вони добу за добою чатували один на одного. Чередников, що одержав завдання від капітана будь-що зняти «вредного снайпера» і вирішивши, як кажуть, воювати до переможного кінця, з'являвся в ті дні у роті тільки для того, щоб забрати у старшини сухарі, консерви, тютюн і наповнити фляжку спиртом, яким він рятувався від лютих у ті дні морозів. Він приходив схудлий, зарослий, злий, із запаленими очима, з обкусаними кінчиками вусів, на запитання не відповідав і, подрімавши годинку-другу у куточку землянки, йшов назад на передову.

Тільки на кінець другого тижня пощастило йому точно визначити снігову нору німецького снайпера. Вона була вирита за потворно роздутим і вже запорошеним снігом трупом коня, що лежав тут з осені.

Дядько Чередников пробував викликати противника на бій пострілом. Той не відповів. Але з передової німці відкрили на постріл такий вогонь, що розвідник ледве відлежався у своїй засідці.

Пробував поставити в лісі опудало в касці і маскхалаті. Хитрість не нова, проте й на неї попадалися, але «вредний» не клюнув. День пропав марно.

Тоді однієї туманної ночі, перед ранком, дядько Чередников протоптав сліди до самотньої сосонки, що стояла біля переднього краю, якраз проти вбитого коня, струснув з гілок іній, насмітив на снігу корою і ледве помітно розклав за нею свій маскувальний халат. Все це замаскував, але не дуже старанно. Від дерева він протяг сурову нитку до своєї справжньої криївки, зробленої в снігу, і дав усьому цьому узятися інешем, що осідав з ранкового туману.

Коли зовсім розвиднілось і піднялося сонце, Чередников почав легенько смикати нитку. З гілок сосонки став тихо обсипатися сніг. Він посмиче й замре. Почекає півгодини, посмиче й знову замре. Нарешті в норі німецького снайпера почулося шарудіння. Над бурим черевом коня піднялося шось більше сніжного обрію. Гримнув постріл. Він злився з пострілом дядька Чередникова. І все стихло. Тільки сніг обсипався з підбитої гілки сосонки, біля якої вночі розвідник з такою старанністю розкладав і маскував свій халат.

З того часу «вредний» більше не допікав нашим бійцям, і пес

Адольфка, вилікуваний потроху турботами розвідників, міг сміливо бігати по передовій, тельнякаючи своїм залізним хрестом, зневажливо підіймаючи ногу біля пеньків і брустверів перед очима у німців.

Полюванням на противника дядько Чередников заповняв своє дозвілля, але справжня військова спеціальність була в нього розвідка. Багато наші розвідники застосовували у Велику Вітчизняну війну різних хитрих способів, про них я розповідати не стану, але з усіх їх дядько Чередников віддавав перевагу розвідці безшумній, заснованій на спритності, на знанні звичаїв ворога, на вмінні маскуватися.

Один або вдвох із своїм напарником, тим самим Валентином Уткіним, у якого він так безжально випорив заповітний кисет, вони, як ящірки, проповзали у вороже розташування. Часом, коли цього вимагало завдання, але ніколи без приводу, знімали холодною зброєю з поста вартового, що загавився, і так само тихо, без шуму, без пострілу поверталися назад.

Для Чередникова розвідка була навіть не спеціальністю, а справжнім мистецтвом. Він любив її, як артист, і, як справжній артист, охоче, наполегливо і терпляче учив молодь, яка прибувала із запасних полків. Але вчив не словами. Він не любив слів. На місці показував він молодим солдатам, як треба ящіркою переповзати, як повстю обмотувати підметки, щоб крок був нечутний, як по мохових наростах на дереві, по річних кільцях на пеньках визначати сторони світу, як за допомогою ремінного пояса лазити на найвищі сосни, як збивати собак із сліду, як у сніг уміти сховатися від холоду, як по різниці в часі між пострілом і вибухом визначити дальність ворожих позицій, а з тону пострілу — напрям батареї, яка стріляє, і багато іншого, потрібного у цій складній військовій ремеслі. Він показував молодим солдатам свій знаменитий у роті маскувальний плащ, що його він сам обшив гілками й корою і в якому, як ми вже знаємо, його справді можна було не замітити навіть за два кроки.

— Фашист — звір хитрий, ляканий, обережний, його треба з розумом брати, а тому справа наша із усіх найтихша, — казав він молодим бійцям, закінчуючи навчання.

Сам він так спритно здійснював це на ділі, що інколи разом з німцями і своїх обманював.

Раз за ним ледве не заплакала вся рота.

Наказав йому командир терміново взяти «язика». Надійшли агентурні дані, що противник тут щось затіває, і зверху наказали добути «язика» якомога скоріше. Дядько Чередников мовчки вислухав повідомлення. На питання: «Зрозумів?», рубонув за звичаєм: «Так точно, товаришу капітан», розвернувся наліво кругом, плаща свого уславленого не прихопив, а взяв тільки гвинтівку і пішов на передній край, нікому нічого не сказавши і навіть друга свого Валентина Уткіна не попередивши.

потім узявся розповідати товаришам, як зовсім ще жовторотим новобранцем брав участь він у брусіловському наступі в 1916 році, як тікали тоді німці по Галичині під російськими ударами і як визвався він, Чередников, з партією лазутчиків пробратися у ворожий тил. Власноручно взяв він тоді в полон, обеззброїв і привів до своїх австрійського капітана і одержав за це першу бойову нагороду — георгієвський хрест. Розповів він ще, як тікали німці від Червоної Армії на Україні в 1918 році і як гнали їх тоді червоні полки, наступаючи німцям на п'яти. З групою розвідників ходив тоді Чередников до німців у тил. Вони відбили у них штабні вози, полкову касу і автомашину з подарунками солдатам, захопили важливі документи. І за це сам военком полку подарив Чередникову срібний годинник.

Старий розвідник витяг з кишені цей великий товстий годинник, на кришці якого були вигравірувані дві схрещені гвинтівки і напис: «За відмінну хоробрість, відвагу, старанність». Годинник ходив по руках, і коли він повернувся до господаря, той задумливо подивився на циферблат:

— Ох і моторно ж вони тоді чесали від нас, хлопці! Алюром три хрести. І тепер побіжать, скоро побіжать, вже ви вірте дядькові Чередникову. Бо тоді ми були хто? Які ми були? А тепер хто? Які ми тепер, я вас питаю? Тоді до Берліна ми за ними не добігли, сили не вистачило. А тепер, хлопці, будь ласка, без того, щоб люльки ось цієї об якусь берлінське пожарище не розкурити, додому не повернуся. Може, гадаєте, хвастаю? Ану спробуй хто скажи, що хвастаю!

І ніхто цього не сказав, хоч говорив це дядько Чередников, старий російський солдат, тоді, коли війська наші ще штурмували Великі Луки і до Берліна було далеченько.

Надто вже був потрібний «язик». Певне, тому, не чикаючи навіть присмерку, дядько Чередников переповз рубіж оборони і, глибоко зариваючись у сніг, став просуватися до німецьких окопів, та так спритно, що навіть свої, які стежили за ним, незабаром втратили його з очей. Але кроків за двадцять від ворога з ним щось трапилось. Він раптом трохи підвівся. Чули бійці, як у німців рвонуло кілька автоматних черг. Бачили, як, широко викинувши руки, упав навзапак розвідник, і все стихло. Згущався присмерк, і на місці, де він упав, було видно нерухоме тіло з недоладно піднятою рукою.

Німці намагалися підповзти до трупа, але наші зразу ж відкрили по них вогонь і відігнали від тіла.

Чутка про те, що убито дядька Чередникова, швидко дійшла до роти. Прибіг Уткін у маскхалаті, білий, як халат, глянув на нерухоме тіло з піднятою рукою і зразу ж поліз через бруствер. Ледве його стримали, та й не стримали б — поповз би по друга, може собі на біду, коли б сам капітан не наказав йому повернутися і чекати п'ятьми.

Цілий вечір сидів Уткін з бійцями бойової охорони, припадав до фляги і, не криючись, долонею витирав сльози із щік.

— Ох, людина, от людина! Де вам зрозуміти, що за людина за така був дядько Чередников!

Коли згустилася ніч і замело у полях, капітан дозволив Уткіну повзти по тіло друга. Солдат перемахнув через бруствер і, проминувши загородження, рушив уперед. Він повз довго, обережно, відштовхуючись ліктями від слизького насту. Раптом крізь шелест гнаного вітром снігу він почув хрипке, приглушене дихання. Хтось повз йому назустріч. Уткін притаївся, завмер, витяг ніж, чекає. І тут чує шепіт, знайомий хрипкуватий шепіт:

— Хто там? Не стріляйте — свої. Пароль — «міномет». Чого притаївся? Думаєш, не чую? Мілко плаваєш, брат. Допомагай тягти, ну...

Виявлює, що дядько Чередников, зважаючи на терміновість завдання, вирішив цього разу рискнути. А розрахунок у нього був такий: непомітно наблизитися до німецьких окопів, умисне дати себе виявити і впасти до пострілів. Прикинутися мертвим і чекати поки у присмерк хтось із німців поповзе по його тіло. І ось саме на цього німця напасти і взяти його в «язики».

— Я з ними третю війну б'юся. Звичаї їхні знаю. Нізащо не втерплять, щоб труп не обшарити. Годинничок там, чи портсигар, чи гаманець — це їх дуже цікавить, — пояснив він потім товаришам.

Після цього випадку сам генерал, командир дивізії, якому Чередников дуже догодив «язиком», вручив йому зразу за минулі діла медаль «За відвагу», а за це — орден Червоної Зірки. Ох, і свято було у роті! Хильнувши цього дня більше звичайної фронтової норми, мовчазний і неговіркий дядько Чередников розчулився, повернув Валентину Уткіну заповітний кисет з наказом не задирати носа перед старим служивим, а

ІІ СІМ'Я

У дощану кімнатку одного з небагатьох уцілілих у селищі будинків, де зразу ж після вигнання німців розмістив свій кабінет голова Нелідовської райради, дрібними човгаючими кроками увійшла маленька, років шістдесяті, сутула, не за віком рухлива жінка. Її пушисті кучері, що вибивалися з-під глибоко натягненого берета, були сніжнобілі, але очі, чорні, великі, ще красиві, дивилися молодо, і жвавність їх дивно контрастувала із сріблом волосся.

На мить вона вивчаюче зупинила погляд на стомленому обличчі голови і потім, наче вирішивши про себе, що це людина варта і говорити з нею можна щиро, спитала:

— Ви не були у Торопці? Ні? Дуже шкода. Коли б ви були у Торопці до війни, ви б, певне, знали мого чоловіка. Мене звати Сара Марківна, Сара Марківна Фанштейн. Я дружина Гершеля Фанштейна, кращого у Торопці чоловічого кравця, і мати трьох синів, які зараз в Червоній Армії і воюють з німцями. Дай, боже, всім добрим людям мати таких синів!

Вона сіла бочком на кінчик запропонованого їй розкішного крісла, що невідомо як потрапило в цю незатишну комірку з темними брусованими стінами, і, перебираючи сухими, наче обтягненими пергаментом пальцями бахрому чорної хустки, казала далі:

— Ні, ви, будь ласка, тільки не подумайте, що я прийшла до вас про щось просити, як червоноармійська мати. Ні, ні, як можна! Я приїхала до вас здалеку в справі, у дуже важливій справі. Ви мене чуєте? Я їхала до вас із Торопця три доби на труських грузовиках по цих найстрашніших дерев'яних дорогах, щоб самому Гітлеру по них до самої смерті кататися! Ви чуєте? Я приїхала розказати вам, які благородні люди живуть у вашім районі... Ні, ні, ви не турбуйтеся, я вас не затримаю... Це стосується не тільки мене. Боже боронь, хіба я вирушила б у таку дорогу, коли б це стосувалося тільки мене? Але ви ж голова району, ви повинні знати, якими гідними людьми ви керуєте. Ви знаєте кол-

госп «Будьонний», той самий, що на Торопецькому тракті? Знаєте? Ну, чого ви мовчите? Скажіть «так» або скажіть «ні».

— Знаю, — промовив нарешті, з зусиллям затамовуючи посмішку, голова дивним, приглушеним голосом.

Майже рік, поки район був окупований німцями, він партизанів із своїм загonom у тутешніх лісах, саме в лісах, бо німці, перетворюючи цей край у «мертву зону», попалили тут усі села, крім тих, що стояли над битими шляхами. За рік, проведений у лісових негрях, у землянках, біля вогнищ, голова зовсім одвик від житла і тепер ніяк не міг розмірити свій звучний, могутній бас з крихітним кабінетиком і тому, боячися приглушити людину, соромився говорити у присутності сторонніх.

— Ну от, ви знаєте, і дуже добре. Тепер слухайте мене, слухайте уважно, я розкажу вам щось таке, що вас, як голову району, обов'язково вразить у саме серце.

Кваплячися, хвилюючися, старенька узялася розповідати про те, що пережила вона в цих краях під час німецької окупації.

Першого ж дня війни Сара Марківна вирядила у військкомат молодшого сина. Незабаром пішов на фронт старший син, залишивши на піклування старим свою жінку Хану. Середній був кадровим військовим і вже воював десь в Білорусії.

Коли німецькі дивізії прорвалися на Німан, і Торопець був оголошений у стані облоги, старий Гершель розшукав у сараї іржаву лопату і пішов в один із робітничих батальйонів, які будували під містом оборонні рубежі.

— Не турбуйся, Саро! Головне — без паніки. Далі старого кордону їх не пустять, — сказав він, прощаючись. — Ну, а коли якісь випадкові прорвуться, їх затримають на наших окопах. Ти знаєш, які це будуть окопи? Ого! — І він урочисто потряс лопатою перед заплаканим обличчям жінки.

Але німці прорвалися через старий кордон. Не стримали їх у цих краях і нові оборонні рубежі. І от раз потік біженців, які рухалися на схід по Торопецькому тракту, потік мовчазних, пригнічених людей, вантажних машин, підвід змив і сім'ю торопецького чоловічого кравця.

Кинувши все добро, навіть не замкнувши квартири, Сара Марківна вийшла на світанку з рідного міста з дочкою Раєю і невісткою Ханюю. Вони підтримували бабусю під руки і несли її вузлик.

Це були дні, коли фашизм упивався своїми перемогами: Берлінське радіо безперервно грало марші і щогодини передавало зведення про взяті села й міста. Німецькі льотчики розважалися тим, що пікірували з піднебесся на живі ріки, які лилися по великих і малих дорогах на схід, у глиб країни. Вони тренувалися у бомбометанні, поціляючи в біженців. Винищувачі з чорними хрестами мчали на бриючому польоті над головами беззахисних юрм, поливаючи їх вогнем кулеметів і гармат.

При виході з Торопця на мосту куля такого винищувача убила Хану.

Її труп разом з іншими віднесли з дороги і поклали біля річки у тіні прибережної верби.

Через день від бомби німецького пікірувальника загинула Рая. На місці, де стояла дівчина, залишилася тільки глибока, затягнена димом вирва.

А Сара Марківна все йшла і йшла якось механічно, скам'янівши з горя, йшла, ні про що не думаючи, нічого не пам'ятаючи, крім того, що не можна відставати від цього людського потоку, що треба рухатися, рухатися на схід будь-що.

Чийсь руки підводили її, коли вона без сил падала в гарячу куряву дороги. Хтось давав їй шматок хліба чи картоплину, і вона, навіть не подякувавши, з'їдала це, не почувуючи ні голоду, ні смаку їжі. Ночами незнайомі голоси підкликали її до вогнищ, і вона підходила, грілася біля чужого вогню, мати великої сім'ї, що залишилася раптом зовсім одна.

На четверту добу вона занедужала. Зійшовши з дороги, вона упала у запорошену траву, що пахла дьогтем і бензином. Вона вирішила, що тут і помре, бо не мала вже сили рухатися. Повз неї, стукаючи колесами, тяглися вози. Тужні, розгублені дитячі очі дивилися з-за вкритих пилом клунків. Падала жовта піна із стомлених коней, стукали й скрипіли колеса, сумно мукала худоба, що знемагала від спеки і задихалася в куряві.

Люди йшли за возами, несли за плечами, котили на велосипедах, у ручних візках, у дитячих колясках клунки з рештками добра, — і у всіх були сухі, запалені, змучені очі, якими вони нічого не бачили. Чорні від спеки і куряви губи були міцно стиснені. Сара Марківна заплющила очі. Вона розуміла, що у кожного більше ніж треба свого горя, щоб думати ще про чуже. Вона не просила допомоги. І все ж знайшлися люди, які на руках донесли її, хвору, безсилу, до найближчого села, до першої хати.

— Свого горя повна хата, а тут чуже несуть! — почувла вона чийсь непривітний голос. — Своїх повна хата, а тут на, будь ласка... Та кладіть, кладіть, що вже тут! Ох-хо-хо!

Хто сказав ці слова — Сара Марківна не знала. У неї не вистачало сили підвести важкі, запалені віки, що наче позросталися.

Вона опритомніла тільки через добу і з подивом роздивилася навколо, не розуміючи, де вона, що з нею.

Лежала вона на лаві у просторій селянській хаті. Яскраві промені обіднього сонця прохоплювалися крізь сіривату зелень калачиків, які стояли на вікні. Потріскуючи, топилася піч. На столі димувала миска із шами і лежали скибки хліба, а над ними гудів рій мух. До страви, певне, ніхто не торкався.

Літня висока кістлява жінка, до подолу якій притулилося троє дітей, із страхом дивилася з-за лутки на вулицю: звідти безперервно летів

гуркіт і брязкіт, виття моторів і гортанні звуки чужої, незрозумілої мови.

— Діточки ви мої, що ж з нами буде?.. Як же ж ми тепер?.. — шепотіла жінка, дивлячися на вулицю.

Ще не здаючи собі звіту в тому, що ж, власне, сталося, Сара Марківна зрозуміла, що трапилося щось страшне, і жалісно вигукнула. Жінка подивилася на неї такими ж сухими, скорботними очима, якими дивилися й біженці.

— Що, опритомніла? Ех, голубко, краще б тобі...

Жінка не доказала і знову стала дивитися у вікно, звідки хвилями, то напружуючися до того, що двигтіли стіни й дзвеніло скло, то віддаляючися і стихаючи, впліскувався напружений брязкіт і виття. Помовчавши, вона додала:

— Німці, німці ж тут!

Сара Марківна скинула стару клаптикову ковдру, якою її укрили, схопилася на ноги, але захиталася і сперлась на стіну.

— Я піду... Мені не можна тут, я піду, — сказала вона.

Хазяйка подивилася на неї своїми суворими, жорсткими очима і тільки махнула рукою:

— Куди тобі? Лежи. Чому бути, того не минути.

Вмить у пам'яті Сари Марківни виринули страшні оповідання біженців про дикі розправи німців над євреями. Про те, як у маленькому місті Себежі євреїв скликали у місцеву синагогу, ніби на реєстрацію, підперли двері кілками і запалили стару дерев'яну будівлю. Про те, як у місті Невелі сім'ї євреїв загнали на вузьку піщану косу і по косі тій пустили танки, і як в той день вода озера, що завжди славилась своєю прозорістю, стала бурою.

Ні, вона не мала права накликати біду на цю сім'ю що випадково дала їй притулок. Не може, не повинна тут залишатися.

— Я піду... Пустіть, я піду, — сказала вона, встаючи. — Мені смерть не страшна, я своє прожила. Я своїх виростила, а у вас он трое. Я не хочу, щоб через мене гинули інші...

І ви знаєте, що вона мені на це сказала, ця колгоспниця Катерина Федорівна Евстигнєєва? — розповідала бабуся голові райради, витираючи кінцем хустки сльози, які раз у раз котилися по її зморшкуватих щоках. — Я попрошу вас записати до себе в книжечку її прізвище: Катерина Федорівна Евстигнєєва з колгоспу «Будьонний». Ні, ви тільки послушайте, що вона мені на це сказала. Вона сказала, що я стара дура — так, так, стара дура, ні більше ні менше, — що я спала із глузду, коли думаю, що вона, колгоспниця, живу людину на розтерзаня звірюкам викине, щоб самій шкуру врятувати... Вона сказала, що погано, певне, мене радянська влада виховала, коли я смію так про неї думати. І звеліла лежати й мовчати і не сунутися з своїми дурницями. От вона яка, Катерина Федорівна! А у неї ж не було чоловіка, і було

троє дітей, і фашисти були не десь у Німеччині: вони їхали на своїх танках по вулиці за вікном, і ми з нею чули, як вони регочуть біля колодязя, де вони напували свої прокляті машини. Але це ще не все. Ви голова району, ви повинні знати своїх людей, і ви майте терпець, прослухайте до кінця, що було далі...

За вимогою хазяйки, куди випадково занесли її біженці, Сара Марківна залишилася в колгоспі «Будьонний», який наказом фельдкоменданта, що порядкував селами, які лежали при трактах, був оголошений розпущеним.

Хазяйка дала їй старий, поношений селянський одяг, поклала її на печі, а потім, порадившись з сусідками, придумала таку хитрість: німецьким солдатам з комендатури, які приїздили нищпорити по хатах і по селянських скринях, роз'яснювалося, що на печі лежить хвора сипним тифом. Німці, які дуже боялися зарази, стали обминати хату Євстигнеевої.

Так прожила Сара Марківна до зими, не виходячи з хати. Коли в дні хуртовин німці виганяли все населення на розчистку шляхів, зовсім не турбуючися про дітей, що залишалися дома, колгоспниці зносили в хату до Євстигнеевої своїх малят, і Сара Марківна доглядала їх до повернення матірок. Жінки звикли, навіть прив'язалися до неї і разом з дітьми стали звати її «мамашею».

Але ось на воротах пожежного сарая з'явилося стандартне оголошення німецького командування про те, що всі євреї повинні негайно пройти реєстрацію у найближчій комендатурі. Тим, у кого євреї проживали, а також тим, хто знав, де вони живуть, наказувалося протягом 24 годин донести про це туди ж таки. В разі невиконання цього наказу тим і другим загрожував розстріл.

Узнавши про наказ, Сара Марківна вирішила йти на реєстрацію. Не сказавши цього разу нічого хазяйці, вона одяглася, зібрала свої пожитки, але біля порога зустріла колгоспниць, які з лопатами і сапами поверталися з дороги.

— Це куди ж? — спитала Катерина Євстигнеева, оглядаючи свою гостью з ніг до голови.

Сара Марківна мовчки опустила очі. Хтось із жінок догадався:

— Невже на реєстрацію? Так, молодички-сестронецьки, чого ж вона сама в петлю голову суне?! Хіба не знаєш, як вони з вашим людом у Торопці обійшлися?

— Знаю, все знаю, — закричала Сара Марківна. — Пустіть мене, я не хочу, щоб через мене гинули добрі люди...

— І ви знаєте, що вони мені відповіли, ці самі жінки? — спитала бабуся, підводячися з крісла і схвильовано дивлячися у стомлені очі голови, в яких засвітилися тепер веселі іскорки. — Вони сказали мені, що я божевільна, вони сказали мені, що я хочу осоромити їхній колгосп, вони сказали, що коли вони з страху дадуть цим живодерам з мене

поглумитися, то не зможуть одна одній дивитися у вічі. І тут підійшов до нас ще один селянин — вони тоді звали його інакше, але потім я узнала: його звати Никифор Чурилін, він тоді в селі не жив, — кажуть, був партизаном. Він підійшов і спитав: «Чого ви, молодиці, галасуєте?» І вони відповіли йому: «Ось ця божевільна хоче йти в комендатуру, боїться нас підвести». І знаєте, що їм сказав той самий Никифор Чурилін? Ні, ви не знаєте цього, вам навіть і на думку не спаде. Він сказав мені: «Не тріпайтеся, мамашо, і наплюйте на реєстрацію. Або, — сказав він, — ми разом перебідуюмо, або разом помремо». Ось що він мені тоді сказав, Никифор Чурилін. Ви запишіть, будь ласка, собі в книжечку його ім'я. І думаєте, що це все, товаришу голово? Ні, це ще не все, і вже ви майте терпець мене дослухати...

Піклування про стару жінку стало справою всього формально розпущеного, а на ділі ще більше спаяного загальним лихом колгоспу. Як і раніше, жила Сара Марківна у Євстигнєєвої. І хоч німці викачали і пожерли майже всі, які були у жителів, продовольчі запаси і, наловчившись потроху, добиралися і до потайних ям з прихованим добром, хоч село вже жило надголодь, жінки вважали за свій обов'язок одірвати від себе дорогий шматок і віднести спільній вихованці.

Все, здавалося, йшло добре, і Сара Марківна почала вже вірити, що за допомогою нових друзів доживе вона якось до щасливих часів, але ось тут і наскочило лихо.

У село приїхав автомобіль з червоним хрестом. Перекладач спитав: «Де хвора тифом?» Розгублені жителі не знали, що сказати, і хтось послав лікарів до Євстигнєєвої. Але лікарі в хату заходити не стали. Старий офіцер у халаті віддав санітарам, які приїхали з ним, розпорядження, і ті взялися обливати хату бензином. Євстигнєєва думала, що це дезинфекція і мовчки стояла біля палісадника з своїми дітьми. Навіть коли один з німців запалив віхоть соломи і кинув його на чорні бензинові патьоки, вона не розуміючи дивилася на нього. Полум'я з ревом ударило в стіни. У солом'яний дах, обійнявши хату рудою вогнянною овчиною. Німці сіли в машини й поїхали. Тоді жінка з криком кинулася у хату; на ній запалала спідниця, але все ж вона прохопилася до печі, де ховалася гостя, і через корівник, поза будівлями вивела її з палахкотячого вогнища...

— І ви знаєте, що сказала ця жінка, яка втратила через мене свій дім і свої статки і залишилася на вулиці з трьома дітьми? — спитала бабуся у голови. — Вона сказала: людина дорожча хати. Вона сказала: були б кістки, а м'ясо наросте. Вона сказала: була б радянська влада, а хата буде. А буде німецька влада, не треба ні хати, ні самого життя, пропадай усе пропалом. Ось що вона мені сказала, та сама колгоспниця Катерина Євстигнєєва! Прошу вас це запам'ятати, ви повинні знати своїх людей.

— Я запам'ятаю, — пробасив голова і, нахилившись, щось довго шукав у ящику письмового столу, а коли він випростався, обличчя його було трохи червоне й вогке, наче в нього раптово з'явився нежить.

З того дня, як німці спалили хату, Катерина Євстигнєєва оселилася з дітьми у сестри, а Сара Марківна, яку всі звали «мамашею», переходила з хати в хату, живучи по черзі у кожній сім'ї, як пастух влітку.

У січні фельдкомендагура якось пронохала, що селяни переходять єврейку. Приїхали на машинах гестапівці з самого Нелідова. На в'їздах у село поставили заслони. Розпочався поголовний обшук. Але поки ходили солдати по хатах, два підлітки, Вася і Петя Чуриліни, діти того самого Никифора Чуриліна, вивели Сару Марківну задвірками за околицю, одвели у сусіднє село і сховали у свого дядька—Михайла Чуриліна, який теж у селі не жив і теж, як ходили чутки, партизанів у лісах.

Тут без особливих пригод прожила Сара Марківна до самого того моменту, коли раз над лісовими просторами прокотилася різка канонада близького танкового бою і в дім Чуриліних несподівано заскочили пітні, розгарячені лижники у позбиваних на потилицю вушанках, у засніжених і брудних маскхалатах і хрипкими веселими голосами найчистішою російською мовою попросили напитися... Того дня Сара Марківна повернулася в колгосп «Будьонний», повернулася як до рідних, прожила тут, доглядаючи чужих дітей, до самого визволення свого міста, а потім з попутною санітарною машиною її відправили в Торопець.

Проводили її всім селом, тепло закутали у зібраний по дворах одяг, на дорогу напекли картоплі і все наказували «мамаші» не забувати їх.

— Та хіба їх можна забути, товаришу голово! Хіба можна забути таких людей. Хіба все це зійде з пам'яті, якщо, не дай боже, проживеш і сто років? Вони звали мене «мамашею», і що ви думаєте: я зараз почувую, що у мене не тільки три сини, які б'ються на фронті, — пошли, боже, кожній хорошій людині таких синів! — у мене зараз багато синів і дочок, там, у колгоспі «Будьонний», де мене звали «мамашею». І знаєте, що? Знаєте, чого я тряслася три дні по цих жахливих дерев'яних клавішах, щоб самому Гітлеру до самої смерті їздити по таких дорогах?! Я вам скажу чого я приїхала: їх треба обов'язково нагородити... Ні, ви, будь ласка, не посміхайтесь. Ви думаєте, що вони не заслужили ордена? Що ви на це скажете?

Голова помовчав. На його обвітреному, бронзовому ще від партизанського загару обличчі, з білою шкірою на тих місцях, з яких він збрив вуса і бороду, був невластивий цій мужній, грубуватій людині зворушено-ласкавий вираз.

— Заслужують, мамашо, — сказав він нарешті, — дуже заслуговують. І не цього вони ще заслуговують. Тільки річ ось в чому: не можна ж нагороджувати всіх радянських людей тільки за те, що вони радянські люди.

НАРОДЖЕННЯ ЕПОСУ

У закиданому снігом прифронтовому ярочку, огороженому від вітрів і поглядів ворожих спостерігачів заростю невисокого коштрубатого соснячка, де батальйон після наступу робив короткий привал, я став свідком такої цікавої сцени. Три бійці казахи, кремезні, широкоплечі хлопці у незграбно припасованих шинелях, примостившись осторонь від інших біля розлапистого кореневища вивернутого снарядом дерева, варили на вогнищі пшоняну кашу. Казанок кипів, і один з них помішував кашу ялівцевим прутиком, другий підкидав у вогнище сушняк, а третій, вже немолодий, зморшкуватий, смуглий, сидів на кореневищі, поклавши гвинтівку на коліна, і задумливо дивився у вогонь, що, шиплячи, з тріском і виттям, пожирав сухі гілки.

І раптом смуглий солдат почав тихенько похитуватися і завів різким фальшетом степову протяжну пісню, що задзвеніла одноманітно, як вітер між вершинами сосен. Він співав дедалі гучніше, розмірено розхитуючися, пристукуючи в такт нігтями по прикладу гвинтівки, запліщуючи очі на високих нотах.

— Знаєте, про кого він співає? Про майора Маліка Габдулліна. Ви про нього чули? Герой Радянського Союзу. Він на днях побував тут у нас в батальйоні, — пояснив лейтенант Климов, сухорлява жилага людина з обвітреним і загрубілим від зимового загару, але все ще юнацьким, живим лицем.

Схиливши голову набік, він прислухався до пісні і поступово став її перекладати:

— Він співає, що Малік-батир дужий, сміливий, хитрий, як степовий лис, що в нього вухо джейрана і він чує ворога за багато верст. Що в нього око беркута і він бачить ворога, як би той не ховався, що його рука не стомлюється убивати фашистських шакалів, і така ця рука, що чим міцніше вона їх б'є, тим більше наливається богатирською силою.

Він співає, що від одного вигляду Маліка-батыря німці тікають... Пісня дзюркотіла, дзвеніла, як лісове джерело, тиха, чиста і невичерпна. Як магніт, тягла вона до себе бійців і командирів-казахів. Біля вогнища вже стояв уважний, задумливий натовп, але солдат-джершкі так захопився своєю піснею, що нікого не помічав. Кругле зморшкувате обличчя вкрилося нервовим рум'янцем. Часом він увесь виструнчувався, наче слухаючи щось, що звучало в повітрі для нього самого, і переказуючи це для всіх. Пісня захопила навіть нас, тих, що не розуміли слів, а казахи слухали з такою увагою і були так зачаровані нею, що не помічали, як збігає з казанка закипіла каша, як шипить вона на вугіллі погасаючого вогнища, поширюючи навколо ситний запах пригорілого пшона.

— Він співає про те, як люблять Маліка казахські степи, як усі батьки заздять його батькові, як усі матері шанують матір, яка народила такого сина, як дівчата бачать його уві сні і співають про нього. Він співає, що сам Сталін знає Маліка, хвалить Маліка, прислав Маліку з Москви золоту зірку, що Малік ходить зараз по окопах, несучи з собою сталінські слова, і що мову його розуміють бійці всіх народів, тому що вона проходить їм в душі. Він співає, що сам він бачив Маліка і чув Маліка і що Малік сказав йому: якщо ти добре воюватимеш, то в рідних степах про тебе будуть співати довічні пісні, як співають зараз про батирів минулого — про Кобланди, Ер Таргина, Утегена і Махамбета...

Пісня урвалася раптом на високій ноті. Співак змовк, стомлений і трохи зніяковілий. Але не зразу його товариші, опам'ятавшись, кинулися до казанка рятувати рештки википілої каші, нескоро ще розійшлися й солдати.

— Ви знаєте, нам пощастило. Ми бачили народження нового епосу, — схвильовано сказав лейтенант Климов і признався, що пісня ця повернула його у мирні дні, у ті дні, коли він викладав літературу в одній з алма-атинських середніх шкіл і під час канікул роз'їздив по степах збирати ось такі пісні.

— Отак і народжується епос Вітчизняної війни, — додав він, задумливо позираючи на сірий попіл погаслого вогнища, під яким то тут, то там виблискувало гаряче вугілля.

А я думав про героя оцієї пісні, яка склалася у нас на очах. Під час фронтових роз'їздів мені не раз доводилося на ночівлях зустрічатися з гвардії майором Маліком Габдулліним. Від нього самого і його друзів я знав дійсно барвисту і яскраву його біографію, хоч, проте, у ній не було нічого казкового.

Це був діловий, товариський, дуже скромний офіцер-казак: Звичайно, ні батько Маліка, старий неписьменний колгоспний скотар Габдулла Елемесов, ні сам він, радянський юнак, пастух у близькому минулому, а потім доцент, відомий на своїй батьківщині як збирач і дослідник фольк-

лору, ніколи і не думали, що він, Малік Габдуллін, ще за життя стане героєм казахської думи.

У момент оголошення війни Малік був захоплений працею над кандидатською дисертацією. Вона була вже готова. Його друзі по інституту, літератори й мовознавці, схвалювали її. Залишалося тільки стилістично відшліфувати її. Але в цей час в Алма-Ата почала формуватися комуністична дивізія. Краші люди міста йшли в неї добровольцями. Малік відклав улюблену роботу, над якою він працював майже два роки, явився в райком партії, попросив зняти з нього «броню» і послати на фронт рядовим бійцем. Час був тяжкий, з ним не стали сперечатися. Молодий вчений одержав форму, казанок, речовий мішок і напівавтоматичну гвинтівку. Навчали військовій справі прискорено: фронт вимагав нових і нових резервів.

У розпал німецького наступу на Москву Малік у складі своєї дивізії прямо з коліс потрапив у бій, і глинястий мерзлий окоп, невміло й поспіхом викопаний на крутому березі річки Рузи, став для нього першим курсом військової суворої школи. Рота, в якій Малік був політруком, розтяглася повзводно вздовж східного берега ріки. Взводові, в якому він замінив убитого командира, довелося обороняти лівий фланг. Наказ був одержаний категоричний — не пускати німців за річку, триматися якою завгодно ціною. Позаду була Москва.

Перший бій був дуже напружений. Він зав'язався на світанку і тривав цілий день майже без перерви. Рота німців намагалася перейти річку вброд на ділянці взводу Маліка. Її підпускали, давали змогу солдатам зайти у воду, потім поливали зверху кулеметним вогнем, і чорна, холодна паруюча осіння вода тихо зносила разом з шелестливим «салом» тіла ворогів.

Так повторювалось кілька разів. З кожною новою атакою молодий вчений, який до того часу знав війну тільки з книг та кінофільмів, дедалі впевненіше počував себе у незвичній для нього ролі командира. Накази його ставали ясніші, рішучіші, його тихий голос звучав вимогливіше й жорсткіше.

Увечері, вже як смеркло, відбивши останні атаки і змусивши рештки німецької роти забратися з гребеня протилежного берега, він послав зв'язківця доповісти командирові роти, що завдання виконав і чекає наказу. Нервово піднесення бойового дня спало. Малік відчув велику втому, сторожко й недовірливо вдивлявся в п'ятому. Не без подиву чув він те, що вдень у сум'ятті не привернуло його уваги. Перестрілка, яка гучно лунала у вогкій тиші, провадилась чомусь у нього за спиною. Він був ще недосвідчений і так і не зрозумів, що це значить. Зв'язківець до світанку не повернувся. Тоді Малік викликав сержанта Коваленка, людину величезного зросту, недавнього голову передового у Казахстані колгоспу. З ним Малік подружив ще в ешелоні і полюбив його за спокійну, розсудливу вдачу.

— Максиме Даниловичу, — сказав він, звертаючися до нього ще по-штатському, — сходи, друже, на ке-пе. Що вони там сплять? Ні зв'язку, ні наказу. І дізнайся ще, що це там за стрілянина така у нас за спиною.

— Сходжу, товаришу Габдулін, — так само по-штатському відповів сержант. — Тільки, здається мені, неважнецькі у нас справи. Ця стрілянина дуже мені не подобається.

Години через дві Коваленко повернувся, блідий, у порваній шинелі, з голови до ніг вибруднений у глину; і мовчки простяг Малікові закривавлений партійний квиток. Той із зусиллям розкрив злиплі палітурки — це був квиток командира роти. Німці прорвалися за ріку і потіснили правофланговий взвод. Командир роти загинув, захоплений зненацька ворожими автоматниками. Труп зв'язківця Коваленко бачив на дорозі. Щоб повернутися на позиції, сержант з кілометр повз у тумані, по мерзлій пашні, пробіраючися межею вже біля німців.

— Як бути, командире? — спитав він, гріючи над вогнищем свої великі посинілі і подряпані руки.

Вчорашній учений ще не втратив звички все в житті старанно зважувати. «Що я маю тепер?» спитав він себе. У взводі залишилося сорок три бійці. Продукти, видані на добу, кінчаються. Люди докурюють тютюнову потерть, витрушуючи її з куточків кишень. Німці зайшли з тилу. Хто знає, чи далеко їм пощастило прорватися вже за річкою? Відходити? Але вчорашній бій проти цілої роти противника, бій, у якому щойно кинутий у війну взвод вийшов переможцем! Минулий день вже зробив Маліка військовою людиною. Останній наказ, який він одержав тридцять шість годин тому, вимагав триматися до кінця. Наказ є наказ.

— Будувати кругову оборону, товаришу старший сержант! — відповів Малік другові тоном наказу.

І загупали ломи, заскреготіли лопатки об мерзлу глинясту землю.

Увесь наступний день взвод бився. Німці підвели до самого берега три машини з піхотою. Спостерігач, який сидів на сосні, своєчасно доповів про це. Zenітний розрахунок — міцні хлопці з алма-атинських слюсарів, — пробравшись до самої води, зумів запалити ці машини на ходу, перш ніж ті встигли навіть зупинитися. Кулеметники ударили по піхотинцях, що плигали з-під палаючих брезентів. Це зійшло гладко. Випадок поки що шадив цей необстріляний взвод. Та незабаром йому довелося скрутно. Вирішивши, певне, що вони мають справу не з жменькою людей, а із значним підрозділом, який осів на прирічкових рубежах, німці змінили тактику. Вони дали взводові спокій, скувавши його рідким вогнем. У той час, як рештки німецької роти перестрілювалися з людьми Маліка, не даючи їм змоги підвестися з окопів, німці перейшли річку вище за течією.

Виявилось це раптово. Звідкись ззаду почувся брязкіт гусениць, гудіння моторів. Танк, незнайомих ще обрисів, з білим хрестом, важко похитуючися, попольовуючи на ходу снарядами, йшов через поле, проламу-

ючися через кущі вільшини і явно намагаючися зайти у тил позицій взводу. Його сталюю тушею прикривалися автоматники.

— Танк справа, наготувати гранати! По піхоті частий відсічний вогонь! — ледве встиг скомандувати Малік, що болісно намагався згадати, що за таких випадків годилося робити за бойовим уставом піхоти.

Він взяв гвинтівку з рук убитого червоноармійця і сам по ходу сполучення, пригинаючися до землі, побіг туди, куди йшов танк.

Але перш ніж слова команди передані по цепу, бійці правого флангу вже сами зав'язали перестрілку. Танк дійшов до переднього окопу, зупинився і незграбно завертівся над ним, намагаючися, певне, роздушити людей, які сиділи у вузькій земляній щілині. Це був важкий танк.

Зенітки вдарили по ньому бронебійними, але снаряди їх з гострим, пронизливим виском відскакували від сталюого панцира, викрешуючи снопи іскор. Німецькі автоматники явно прагнули просочитися в глибину позицій.

На мить Малікові здалося, що справа безнадійна, що сталюна махина невразлива і ніщо вже не може врятувати становища. Він навіть розстебнув кобуру пістолега. Що ж, він готовий з честю померти, б'ючися, як належить радянській людині! Але наступної хвилини він назавжди переконався, що на війні не буває безвихідних становищ.

Із головного окопу, того самого, на якому, скрегочучи гусеницями і чадячи синім димом, крутився танк, на мить висунувся по пояс парторг роти Василь Кіндратович Шашко.

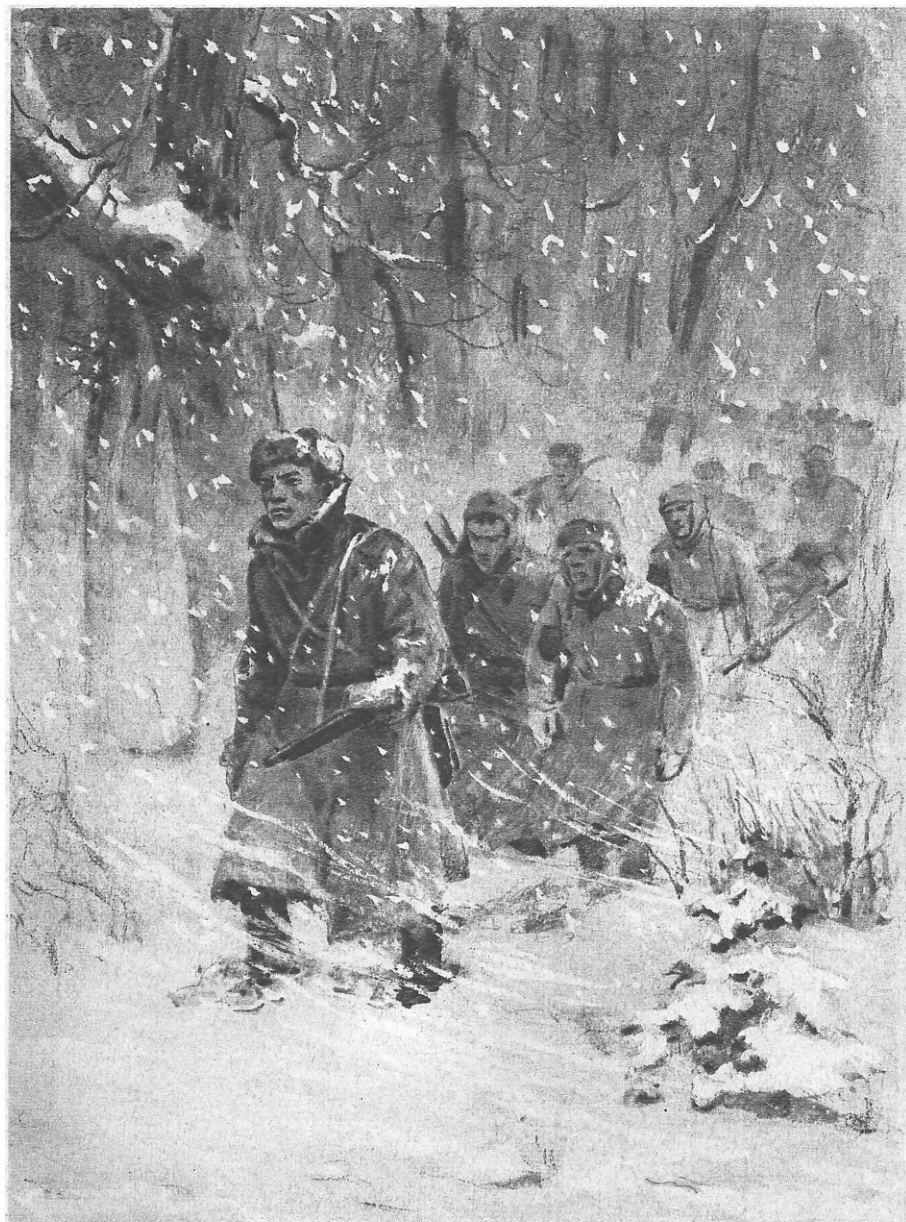
Це була тільки мить. Але Малік бачив, як він, кричачи щось, махнув рукою. Пролунав вибух. Важка машина підскочила у стовпі вогню й землі, зупинилася, потім, пошкоджена, але все ще страшна своїм вогнем, смикнулася вперед. Тоді з розчавленого окопу ще раз підвелася, вже закризавлена, голова Шашка. Він знову махнув рукою. Звідкись з-за танка вихопився в небо чорний стовп. Вибух струснув землю, і раптом сталюна махина спалахнула, спалахнула буйно, клочкуватим чадним полум'ям, наче вилито її було з целулоїду, а не з сталі.

— За товариша нашого, за парторга нашого, за Василя Шашка! По піхоті вогонь! — крикнув Малік, раз у раз натискаючи на спусковий гачок своєї гвинтівки.

Він стріляв, міняючи обійми і обливаючись потом доти, доки німецькі автоматники, що були зачепилися за передні окопи, не побігли геть. Тоді Малік, забувши про небезпеку, вискочив із окопу. Він не бачив вибухів, не чув злого цвірінчання куль, нічого не чув. Він підняв над головою гвинтівку і, потрясаючи нею, натхненно кричав:

— По відступаючих вогонь! За Шашка! За Василя Кіндратовича! Вогонь! Вогонь! Вогонь!

Його натхнення передалося бійцям, вони забули втому, страх і

відкрили такий вогонь, ніби це були не рештки змученого, поріділого взводу, а ціла свіжа рота.

Ще добу протримався взвод Маліка в оточенні. Німці, розвиваючи успіх, просувалися від річки далі й далі, виставивши проти жменьки затягх людей невеликі заслони. Солдати доїли сухарі, курили деревесний мох, дострілювали останні обойми. У взводі залишилося тільки двадцять два бійці, а лінія фронту відсунулася на схід вже настільки, що звуки артилерійської канонади ледве долітали звідти, як гуркіт далекого поїзда. Тримати позицію ставало недоцільно, Малік вирішив проврати кільце заслону і пробиватися до своєї дивізії.

Уночі поховали убитих, забрали їхню зброю і партійні квитки. Коли перед світом морозний туман затяг неприбрані пом'яті війною поля, солдати по одному, поповзом вихопилися з ворожого кільця, наче розтанувши у туманному повітрі.

Увійшли в ліс, вистроїлися, зробили перекличку. Малік оголосив, що буде пробиватися до своєї дивізії, скомандував: «Вперед!» І люди пішли на звук далекої канонади.

Три дні лісами, болотами, без доріг, орієнтуючися по компасу і гуркоту далеких гармат, вів Малік свій взвод. Голодні люди, у яких четверту добу не було в роті ні крихти, рухалися, викинувши попереду розвідку, виставивши з флангів дозори. Несли й котили кулемети. На плащ-палатках, прикріплених до жердин, по черзі несли поранених. І до цього маленького загону, в якому командир суворю рукою зберігав дисципліну, як залізні опилки до шматка намагніченої сталі, стягалися і приставали бійці й командири, частини яких відступили, а вони поодиноці виходили з оточення.

На третій день путі в загоні Маліка було вже 187 бійців при 12 станкових і 20 ручних кулеметах, з достатньою кількістю боеприпасів, але без шматка хліба й без крихітки тютюну.

Тепер головним ворогом ставав голод. Йти з кожним маршем було тяжче. Людей хитало, вони ледве пленталися, і колона розтягалася в лісі довгим, ріденьким хвостом. На привалах бійці кидалися на мерзлу землю, і треба було докласти багато зусиль, щоб підвести їх потім. Дедалі гучніше й настійливіше стали луhati голоси, що всім разом, такою масою, не вибитися, що краще розсипатися і вибиратися поодиноці на свій страх і ризик, що треба залишити поранених де-небудь в селі, і звільнитися хоча б від кулеметів, попереду їх попсувавши. Дехто, знеси́лвши, став потихеньку кидати зброю.

Малік скомандував великий привал. У яру скликав він комуністів і комсомольців. Він оповістив їх про своє рішення якими завгодно засобами, не зупиняючися ні перед чим, неухильно йти вперед. Сильні по черзі повинні вести ослаблих, нести їхню зброю, поранених так само нести на руках. Комуністи й комсомольці зобов'язані подавати цьому приклад. Панікерів і дезорганізаторів обіцяв розстрілювати на місці. Штатська

людина була ще сильна в ньому. Своє рішення він поставив на голосування. Всі руки підвелися «за». Тоді Малік наказав комуністам і комсомольцям на ранок нагріти в казанках води, повмиватися, поголитися, привести до ладу одяг і зброю.

Вдосвіта на лісній поляні, під стіною сизих ялин, був вистроений увесь загін. Малік скомандував: «Смирно!» Солдати виструнчилися й застигли. Але що це були за солдати! У шинелях і пілотках, порваних і попалених у дні лісових блукань, із зарослими, закіптявленими біля вогнищ обличчями, на яких з потемнілих орбіт гарячково блискали глибоко запалі очі, вони ледве стояли на ногах. У декого помітно підгиналися коліна, і вони хиталися, спираючися ліктем на сусідів. У цих змучених, стомлених шеренгах своєю виправкою, своїм підтягненим виглядом, умитими, голеними обличчями виділялися сьогодні комуністи й комсомольці і серед них — велетень Коваленко, що примудрився навіть десь розжитися на ваку і начистити чоботи. Погляд Маліка на мить затримався на його великих, взутих у матово виблискуючі чоботи ногах, що міцно стояли на снігу, і йому стало раптом весело.

— Мені сказали, наче дехто в вас думає, що треба загін розпустити і вибиватися поодинці. Може, справді розійдемося? — сказав Малік, обводячи стомлені обличчя бійців поглядом своїх чорних вузьких красивих очей.

Солдати дивилися на нього здивовано, не розуміючи, насторожено. На деяких обличчях він побачив співчуття, дехто на знак згоди кивнув головою, а один із тих, що недавно до них прибився, маленький, зовсім зарослий, у селянському треусі, замість пілотки, щось радо зашепотів сусідам.

— Говоріть голосніше, ну? — наказав Малік.

— Я, товаришу політрук, кажу: справді, краще б розсипатися. Хіба такою оравою фронт непомітно пройдеш?.. А поодинці, кажу, легше. Одна голова не бідна, а бідна — так одна...

По рядах пролинув шумок. Малік зрозумів, що цей маленький солдат, який втратив військовий вигляд за довге блукання по лісах, сказав те, що думали деякі з тих, які недавно прибилися до загону. Солдат мерзло сутулився і тихенько притоптував чобітьми, на яких рижіло ще давнє болото. Погляд Маліка знову притягли до себе матово виблискуючі чоботи сержанта Коваленка, його великі ноги, що спокійно і міцно стояли на снігу. Він помітив мітлу, яка валялася поблизу. Певне, бійці вчора промітали нею сніг навколо вогнища.

І тут, думаючи про те, як відповісти цьому маленькому, вимотаному днями блукань, тремтячому від холоду бійцеві, недавній фольклорист згадав стару казку, яка існує в усіх народів. Він підняв цю мітлу, висмикнув з неї прут і, простягнувши його маленькому бійцеві, наказав переломити. Той здивовано глянув на командира: мовляв, чи не зсунулась

з глузду людина від голоду, проте скорився і легко зламав прут. Малік дав йому мітлу.

— Ламай!

Мітла гнулася, але не піддавалася.

— Ну, ну, це! — командував Малік; хрипкий сміх змучених людей линув з усіх боків. — Натискай, натискай, не шкодуй сили!

— Натисни! Надай! Шо, непереливки? — кричали бійці і позирали на командира, починаючи розуміти, куди він хилить.

— Отак і ми: поки разом, поки у нас дисципліна, ніякий ворог нас не поламає, — пояснив Малік і суворо додав: — Першого ж, хто відіб'ється від загону, розстріляю власною рукою. Зрозуміло? Стро-ой-ся!

Увечері вислана розвідка доповіла, що на путі справа — ціле, не спалене, але зайняте німцями село. Посланий у розвідку сержант Коваленко пропадав до ночі і, повернувшись, доповів, що в селі, видно з усього, розташувався якийсь тиловий інтендантський пункт — значні склади, на вулиці багато проводів; що хоч укріплення й не побудовані, село добре охороняється, караули виставлені в усіх напрямках, проте вони досить безпечні і більше гріються біля вогнищ — пробратися повз них можна. На закінчення рапорту сержант витяг з кишені пляшку молока, окраєць хліба і простяг командирів:

— Поїжте, вам дістав. Тутешні колгоспниці дали. Ох, і чекають же нас!

— Віддай пораненим, — сказав Малік, схилиючися над картою і роблячи вигляд, що їжа його мало цікавить, хоч від кислого хлібного духу в нього потяглася в роті слина і закрутилася голова.

Він вирішив рискнути атакувати село і з боєм здобути у німців продовольство.

У плані штурму, який він придумав за ніч, раптовість і хитрощі повинні були доповнити нестачу сил. Ранком, коли у лісі було ще темно і дерева ледве почали позначатися у суворій холодній темряві, у годину, коли людський сон особливо міцний, загін, що тихо оточив село, спрямував на нього зразу вогонь усіх своїх кулеметів. Потім, ледве відгрімла в лісі луна пострілів, бійці з чотирьох напрямів з криками «ура» кинулися вперед, зім'яли заслони і вже на вулиці у короткій штиковій сутичці вирішили наслідок бою. Німці втекли, залишивши з півсотні вбитих, кинувши своє добро, ще й чимале: продовольчі й збройні склади; 27 німців здалися в полон.

Малік наказав бійцям набити речові сумки продуктами та тютюном, запас продовольства навантажити на німецькі санки-човники, що їх знайшли на одному із складів, на санки поставити й кулемети, покласти поранених, а в санки запрягти полонених. Решту облили бензином і запалити.

Довго ще, пробираючися лісами загін бачив позаду димові клуби, що підіймалися до хмар. На сьомий день походу, надвечір, ситі й підбадьо-

рені бійці з лісу, з тилу атакували німецьку передову, наче клином пронизали фронт і майже без втрат прорвалися просто в розташування своєї дивізії. Загін привіз із собою на саночках-човниках 12 станкових і 20 ручних кулеметів. Чимало з бійців, крім своєї гвинтівки, були озброєні трофейними автоматами. Загін виніс 16 поранених і здав комендантові 27 полонених.

Сам командир генерал Панфілов побажав бачити Маліка. У дні формування дивізії, ще в Алма-Ата, він із сумнівом досвідченого воїна оглядав чепуристо одягненого вченого, що прийшов до нього із путівкою райкому. Тепер хотілося старому воїну поглянути, що з нього вийшло на війні. Хмурий генерал довго дивився з-під сердитих брів на тоненьку постать Маліка, до якої ще не прилягала як слід і військова форма. Потім непосмішливе його обличчя оживилося і подобрило.

— От тобі й збирач казок! От тобі і вчений! Молодець! Добрим солдатом будеш! — сказав він своїм глухим, що дуднів наче з бочки, голосом, пригортаючи до себе Маліка і тричі, по-російському, цілуючи його.

Ті, хто цієї хвилини був біля них, розповідали потім, що помітили вони вираз справжньої батьківської радості на суворому обличчі легендарного тепер генерала.

Із цього, як жартома називали його потім в дивізії, «голодного походу» Малік виніс непохитну віру в себе, у своїх солдатів і в стару солдатську істину, яка гласить, що для відважного, умілого воїна немає безвихідних становищ, що й відступаючи можна перемагати.

Цей висновок він перевірів у наступному своєму значному іспиті, коли вже в період наступу командир полку послав його з тринадцятьма автоматниками в засаду — охороняти вістря клину, що глибоко врізався у вороже розташування. Тут чекали контратаки, а тому що полк, який втратив чимало людей в останніх боях, як кажуть, приводив себе у порядок, засада ця повинна була прикрити його від випадковостей.

Уночі Малік повів свій крихітний загін. Для засади він обрав зручний рубіж у кущах, на березі замерзлого струмочка, що нагадував йому позиції біля Рузі, де він прийняв перший бій. Пославши у дозор солдата Абдуллу Керімова, він наказав останнім бійцям цілу ніч без спочинку копати уздовж струмка стрілецькі окопчики. Солдати бурчали на невгамовного командира. Але на світанні, коли, маскуючи вже готові окопчики, вони присипали бруствери снігом, приборіг Керімов і, ледве переводячи віддих, повідомив, що п'ять танків і до роти піхоти приховано просуваються по лошовині, наближаючися до місця, де засіли люди Маліка.

П'ять танків і сотні людей проти тринадцяти автоматників! Таке співвідношення могло збентежити і бувалого командира. Але Малік уже знав, що на війні успіх вирішують не арифметичні співвідношення. Спокійним, навіть звичайним тоном він наказав готуватися до бою і пояснив завдання: вогнем автоматів одсікти піхоту від танків, без команди не стріляти, переднім наготувати протитанкові гранати.

Танки зупинилися на узліссі і пропустили піхоту. Не чекаючи засади і гадаючи, певне, що вони йдуть по нічій землі, солдати рухалися юрмою і ліниво пригиналися, більше для годиться. Малік притулювся підборіддям до холодної землі бруствера і затаїв дихання. Німці йшли озираючися, але дивилися в протилежний бік. Значить, вони не бачать засади, навіть не думають про неї. Значить, треба підпустити якомога ближче. Чим гучніше гримнуть залпи, тим більше паніки. Тим безпечніше, чорт забори!

Малік переконував себе, та всупереч цим доводам йому хотілося віддати команду стріляти негайно, стріляти якомога скоріше. «Витримка, витримка!» переконував він себе. Вже чути, як скрипить під підшвами німців талий сніг. «Витримка, спокій!»

— Давай вогонь! Будь ласка, давай вогонь! — гаряче дихаючи, шепоче у вухо командирів зв'язківець Керімов, що лежить рядом з ним і змагає від нетерпіння.

Ще трохи. Ще краплиночку. Дозволити їм вийти з ліска на поляну. Ударити по них по всіх зразу! Передні вже за кілька кроків. Ось так!

— Вогонь!

Хтось із німців дико скрикнув. Вони зупинилися. Залягли. На засніженій поляні їх видно, як граків на дорозі.

— Вогонь!

Автомати стріляють дедалі енергійніше. Ціль добре видно. «Не вдержатися, не вдержатися!» говорить собі Малік, жагуче бажаючи, щоб скоріше настала мить, коли вони побіжать. Число не лякає його. Солдат в окопі вартій десятка на відкритій місцевості. І от німці не витримали. Рачки вони повзуть назад. «Ще, ще!»

Автоматники натискають. Рокіт черг зливається у суцільний тріск. Білі снігові фонтанчики стрибають по поляні. Наче над білим озером іде краплистий дощ. «Ага, тікаєте, наволоч!»

— Ура-а!

Німецький офіцер у шинелі з хутряним коміром там, біля сосни, розмахує пістолетом. Певне, намагається їх зупинити. Малік притискається щокою до холодного прикладу гвинтівки, затаївши віддих. Чорна крапка мушки блукає біля офіцера. Так. Промазав. Але нічого, чорт з ним! Вони біжать повз офіцера, вони щось кричать, показуючи назад, на кущі. Що це? У лісі строчать кулемети. Чиї? Невже наші? Ага, це німецькі загороджувачі. Он що! Малік вже чув, що у німців з'явилися частини, які стріляють у своїх, коли ті тікають. «Нічого, нічого, спокій!»

Опинившись між двома вогнями, німці повернули і знову наступають. У них нема виходу. Напористо йдуть, просуваються короткими перебіжками.

«Тільки б мої не похитнулися! Тільки б не вийшли з окопів! — думає Малік. — Тільки б не дати зрозуміти, скільки нас тут!» Кулі цвірінчать, як пташки, збиваючи гілки, струшуючи іній. І чомусь кидається у

вічі, що гостроносі, жовтогруді синички, безстрашно цвікаючи, метушаться в кущах. Уже вибув із строю зубоскал Гайсін, що завжди має в запасі для друзів добрий жарг. Вже не стало холоднокровного добряка Куцевого, якого Малік пам'ятав ще по ешелону. Упав на бік, як підстрелений джейран, зв'язківець Керімов, упав, але одразу ж грудьми ліг на бруствер і знову взявся за автомат. Дев'ять уцілілих тримаються. Автомати засади рокочуть в кущах стійко й діловито, і тяжко німцям зрозуміти, скільки їх: десять, п'ятнадцять, сто...

Малік з гвинтівкою, гнучкий, швидкий, розжевірий, блискаючи чорними вузькими очима, які палають від збудження, повзе від одного солдата до другого:

— Тримайся! Ще трохи потримайся! Зараз побіжать!

Кожен з його людей увесь час почуває його з собою рядом, чує, як пружно б'є командирова гвинтівка.

— Зараз, зараз побіжать!

І справді, німці побігли. Цього разу мовчали й кулемети загородження. Певне, і там, у чужому штабі, визнали атаку відбитою. Але зелена ракета розпоролася білясте повітря. Що б це значило? Ага, зовсім рядом почувися вибухи. Мінометна батарея. Міни з остерігаючим нявчанням стали падати в кущах. Та недарма всю ніч працювали бійці, довбучи замерзлий ґрунт. Вони лежать тепер у вузьких щілинах. Вискаючи, осколки косять над їхніми головами чагарник, обсипають їх гілками, хвоею, мерзлою землею. Але ж вони цілі. Цілі чорт забори!

Міномети змовкли. Але немає тиші, чути гуркіт моторів. Танки! Певне, ті самі, про які доповідав Керімов. Ну звичайно, он вони висунулися з лісу. Невже їх повернули назад на допомогу своїм? Машини, важко виючи, перевалюють через край лощини.

Відступати? Тікати? Ні, від танка не втечеш. Тікати — умерти. Битися! Відбити танки! В цьому — шанс вижити, перемогти. Все це за одну мить промайнуло в голові Маліка в той час, як він, тягнучи за собою сумку з гранатами та запальювальними пляшками, повз навперейми танкам.

Машини йшли улюбленим німецьким строем — кутом вперед, і головна мчала якраз туди, де за пеньком, у заглибленні, лежав Малік. На ходу танки вели частий вогонь з гармат. Снаряди летіли кудись далеко через голови. «Навіщо це? Там-бо ж нікого немає. Шумові ефекти?» подумав Малік в той момент, як виривав гранату із сумки. І ще промайнула думка: «Вони сами бояться».

Машина мчала прямо на нього. Він уже розрізняв кожную дряпину на броні. Виразно промайнув у його свідомості парторг Шашко, величний і прекрасний у своєму самовідданому бойовому натхненні. У цю мить машина з громом, гуркотом промчала мимо так близько, що відполірований трак ледь не віддавив йому руку. Малік відскочив. Розігнувшись, як пружина, він метнувся вгору. Граната попала в радіатор машини.

Вибухова хвиля штовхнула Маліка в груди, відкинула набік. Це врятувало його від гусениць другої машини, що повернула прямо на нього. Він не втратив свідомості, але кидати гранату було вже пізно. Трохи почекавши Малік сунув гранату під гусеницю і, відкинувшись, прилип до землі. Вибух був такий сильний, що танк майже перекинуло на бік. Плюхнувши назад, він зупинився. За гранатою полетіли пляшки і зразу ж жовте, липке, невисоке полум'я, наче овчиною, накрило його.

Приглушений Малік, відчуваючи, що все його тіло щипає, наче електричним струмом, знову схопився за сумку. Але що це? Три машини загальмували і стали розвертатися, покvapливо, поштовхами. Проти кого? Проти своїх? Але ж ні, вони йдуть назад. Вони відступають! І коли це дійшло до свідомості, Малік без сили упав на землю. Дотикання до снігу очутило його. Два бійці, пластуючи по землі, тягли його в куші.

— А ми думали, що вас розчавило! — говорив той, на чий плечах лежав Малік.

— Давай, давай, неси! Он вони знову рилом до нас розвертаються, — квапив другий, допомагаючи йому.

Опинившись в кушах, у окопчику, Малік сів на землю. Все тіло нило, дрижало дрібним дрожем, гостре поколювання ставало нестерпним. Мокра білизна прилипала до лопаток, зв'язувала рухи. Малік оглянув, обмацав себе. Ні, не поранений, цілий. Жадібно проковтнув грудку снігу.

Та, незважаючи на біль контузії, все в ньому раділо, співало. Це він, людина, переміг танки! Таку силищу! І знову перед очима, виразно, наче жива, промайнула постать парторга Шашка.

— Товаришу командир, сідайте в окопчик, знову стріляти почали, — попередили його.

Танки, відійшовши на пристойну дистанцію, відкрили вогонь. З ліска знову почала бити мінометна батарея. В дисках у автоматників залишалося по п'ять-десять патронів. Ясно було: треба відходити. Але дорого до своїх перегороджували ті танки, що стояли на узліссі. Малік подивився на карту. Потім, для себе, рішуче прокреслив лінію в бік, протилежний від своїх позицій, прямо в ліс, на німецьких мінометників. Він розрахував, що буде правильніше лісом зробити круг і в обхід повернутися до своїх. Він знав, що солдати беззавітно вірять тепер йому, знав, що вони виконають який завгодно його наказ.

На руках і колінах поповзли вони по руслу замерзлого струмочка до узлісся, до того самого місця, де в кушах на зручних, обжитих позиціях, обливаючися потом, працювали ворожі розрахунки, посилаючи міну за міною в куші, де тепер вже нікого не було. За мовчазним сигналом Маліка, під шум пострілів, бійці кинулися на мінометників, останніми патронами розправилися з ними, взяли їхню особисту зброю, навіть документи і, попсуювавши міномети, зникли в лісі.

Лісом вони зробили великий гак по самій гущавині, і в розташування полку прийшли вже не скоро. Малік без повідомлення відгорнув положок командирської землянки. Командир полку підполковник Карпов і його комісар Мухомед'яров, що сиділи за столом, озирнулися і раптом посхоплювалися з табуреток. Вони втупилися на Маліка, який стояв у проході у пошматованому, закривавленому маскхалаті. На обличчях їх застиг якийсь дивний вираз.

— Габдуллін? — тихо спитав нарешті командир.

— Маліку, рідний! — кинувся до нього комісар, старий його алматинський товариш.

— Я... що вас дивує, що з вами? Та скажіть, що трапилось? — спитав і собі Малік.

Командир узяв зі столу папірець, який вони, видно, щойно читали, і простяг його: «У бою під селом Ширяєво по-геройському загинули 13 бійців-автоматників нашого полку, що перебували в засаді на чолі з політруком Габдулліним Маліком. Як доповів розвідник, вони билися до останнього подиху. У нерівнім бою вони знищили два німецькі танки і 150 гітлерівців». Папірець був підписаний командиром п'ятої роти Анікінім і відсекром комсомольського бюро полку Джеджибаєвим.

— То що це значить? — спитав командир.

— Ми тут сидимо й горюємо... — додав комісар.

— Тут все правда, крім того, що ми загинули, — стомлено посміхнувся Малік, якого хилило на сон так, що він ледве підіймав обважнілі повіки.

— Більше б таких покійників! — не дуже дотепно псжартував комісар полку.

Він поліз під тапчан, покопався у чемодані і, діставши з дна пляшку коньяку, дбайливо загорнену у нові онучі, поставив на стіл.

— Як виїздили з Алма-Ати, жінка дала на дорогу, — пояснив він. — Слово собі дав пляшку цю розпити у день перемоги. От і тягав з того часу. Вип'ємо, абощо, з такої нагоди. За твое здоров'я, Маліку!

Справджувалися слова генерала Панфілова, старого воїна, що знався на бойовому мистецтві. Учений-фольклорист, кабінетна людина на очах зростав у вмілого командира. І хоч зовні він залишався давнім худорлявим, по-юнацькому гнучким міським юнаком з красивим смуглуватим і тонким, наче вирізбленим із старої слонової кістки, обличчям, з вузькими і довгими пальцями інтелігента, він став витривалим і непримхливим солдатом, суворим до себе, вимогливим до підлеглих.

Він командував уже ротою розвідників. Коли роту цю після бойових діл відводили на спочинок, він і тут не давав спокою своїм людям. Щодня з ранку до ночі він учив бійців-казахів ходити на лижах, сам разом з ними оволодівав цим чужим для його народу, а тому й особливо тяжким для нього мистецтвом. Невмілий стрілець на початку війни, він у короткі, дорогі хвилини бойового спочинку, коли його товариші-командири,

напарившись у лазні, відсиділися, ішов у ліс і сам годинами учився шишку. Він був нагороджений уже орденем Червоної Зірки і орденем Бойового Червоного Прапора. Його розвідники уславилися на всю армію. Їх слава зростала в міру наступу. Поранені, які їхали на спочинок у його славу із холодних калінінських лісів у далекий Казахстан. Про героїями минулих днів. Про нього складали вірші. Сам того не підозріваючи, ставав він героєм степових народних пісень, що їх він колись збирав з такою ж любов'ю і старанністю.

Взимку 1942 року його дивізія наступала в авангарді армії. Авангардом дивізії йшов полк Карпова, а в передовій бойовій охороні рухалися на лижах розвідники Маліка. Дивізія, прорвавши ворожий фланг і оточення за спиною одного із найзначніших німецьких з'єднань, що стійко оборонялося в лісах. Вістря лещат майже зійшлися. Залишилася німецький штаб. Треба було взяти це село і затиснути горловину.

На цю операцію вирішено було кинути перший батальйон і роту розвідників Габдулліна. Вони повинні були, зробивши широкий обхід через ліси й болота, раптово ударити на село в німецькому тилу, захопити його і тримати до приходу дивізії. Люди Маліка, загартовані довгими й стомливими тренуваннями, легко перебороли лісовий перехід і підійшли до рубежу нападу. Малік дав змогу спочити загонові, потім скликав бійців і наказав їм скинути речові мішки, звільнитися від всього зайвого.

— Поснідаємо там трофейними закусками, — сказав він.

На дванадцятую вся рота зосередилася на узліссі поблизу села. Малік глянув на годинник. Атака була призначена на дванадцятую п'ятнадцять. Але батальйону, з яким він повинен був взаємодіяти, ще не було.

Вже давно послали найкращого лижника для зв'язку. Тяглися стомливі хвилини. Нарешті лижник повернувся і доповів, що батальйон іде без лиж по цілині, просувається повільно, з зусиллям протоптуючи до рогу в глибокому снігу, і буде, певне, не раніше ніж години через три.

Увесь розрахунок був на раптовість. Село було міцним горіхом, пристосованим до кругової оборони, оточене дзотами, закопаними в землю танками. В тому разі, коли б німці довідалися, що їм загрозувало, і привели в дію всю потужність своєї вогневої системи, їх тяжко було б перекинути навіть силами дивізії.

Досвід навчав Маліка цінити в такій обстановці кожен хвилину. І він вирішив атакувати село своїми силами. Людей він розбив на чотири нерівні групи. В одну зібрав усіх фізично слабких і недосвідчених. Їм віддали всі, що були в роті, диски, заряджені патронами з трасуючими кулями. Вони повинні були підібратися до села лісом з наряду, звідки

німці могли сподіватися атаки. Їм було наказано рівно о першій, улаштувавшись якнайзручніше, відкрити по селу частий вогонь і провадити його, постійно міняючи позиції.

Тим часом дві групи лижників під командою старшого сержанта Тимоніна і сержанта Монахова повинні були, по можливості без пострілів, підібратися до села з флангів і, прорвавшись у німецькі траншеї, захопити дзоти з тилу. А сам Малік з основною атакуючою групою вирішив прохопитися в село і тут добивати німців по хатах і на вулиці.

Ця атака сильного німецького гарнізону, та ще такого, що сидить за потужними укріпленнями, силами однієї роти здається тепер, із мирного «сьогодні», чимсь зовсім не ймовірним. Та хіба мало неймовірного робили радянські воїни у дні Великої Вітчизняної війни? План, опрацьований командиром, який міцно вірив у себе і своїх людей, був у той день розіграний, як на нотах. І коли, нарешті, години через дві на місце сутички наспів, підтягшись, батальйон, автоматники Маліка вже закінчували бій, викурюючи німців із останніх дзотів і виловлюючи їх на горищах і в підвалах.

Малік сидів у розбитому гранатами домі німецького штабу, читав захоплені документи, а один з його бійців, колишній слюсар Ленінградського механічного заводу, возився біля двох вогнетривких шаф і, обливаючись потом, лаяв непіддатливу німецьку техніку. А втім, він все ж таки порозкривав ці шафи. В одній переховувалася дислокаційна карта району, важливі штабні папери і багато фальшивих грошей. У другій було повно коробочок із залізними хрестами, призначеними до відправки в частини, оточення яких завершила рота розвідників.

Від бою до бою росла слава розвідників Маліка Габдулліна. І коли ця слава його пройшла по всьому фронту, його, бойового командира, чулого політпрацівника, доброго лінгвіста, що вільно володів російською, казахською, киргизською, узбецькою, кара-калпацькою, татарською і німецькою мовами, призначили агітатором для роботи з бійцями неросійської національності. І він став їздити по частинах, несучи бійцям слово більшовицької партії.

Мабуть, про один з його недавніх виступів гут, в батальйоні, у рідку хвилину бойового затишшя, і проспівав щойно солдат-джерші.

Ми мовчки сиділи біля згаслого вогнища. Останнє вугілля сховалося під попелом. Стемніло. Холодні, гострі зірки засвітилися на темному оксамиті неба, де-не-де освітленому багрянцем пожежі. А пісня все ще звучала, і не хотілося ворухитися, щоб не відігнати чару роздольної степової мелодії.

— Ось так і народжуються легенди, — тихо промовив лейтенант Климов, відповідаючи на якісь свої думки.

НА ВОЛЗЬКОМУ БЕРЕЗІ

Коли у такій битві, як Сталінградська, випадала раптом тиха хвилина, переставала двигіти від вибухів земля і вухо розрізняло виск окремої кулі, тоді навіть найзагартованіші солдати почували себе погано.

Саме в таку виняткову хвилину він і підповз до мене по сухій потертій соломі, торкнувся рукою до шинелі і спитав:

— Не спиш? Дай вогнику. Закуримо.

Ми сиділи утрюх — літній вусатий сапер з моторного порона, дівчина, санітарний інструктор із медсанбату, поранена в плече, і я — у тісній земляній норі, видовбаній у крутому глинястому березі над переправою, чекаючи, поки на тому березі Волги полагождать розбитий снарядом моторний порон.

Сапер нервувався і щохвилини вибігав надвір. Йому було досадно, що він тут, як він висловлювався, «загоряє» і не може брати участі в ремонті. Щоб згаяти час, він третій раз узявся розбирати і чистити свою стару гвинтівку, акуратно розкладаючи на власній онучі і без того вже відполіровані її частини.

— То закуримо, абошо? Не куриш? Це добре: і для здоров'я і на кишеню легше. Я теж ось сорок сім літ не курив, а на сорок восьмий не витерпів. Тут, у Сталінграді, й закурив... Тут закуриш! Я за ці два місяці на цій переправі такого надивився, що ви обое, дарма що військові, і за все життя либонь не бачили... Так-то...

Він закурив велику, недоладно скручену цигарку і, стежачи за тим, як розповідається її димок у прохолодному сутінку землянки, навіть не розповідаючи, а скоріше думаючи вголос, вів далі:

— Я людина тиха. І робота у мене теж була тиха. Старатель... Сам-то я з Уралу. Ну, там, у наших місцях, я, значить, золото в артілі мив. Діло, нічого собі, хлібне, якщо його знаєш. То от, я було навіть на полювання ходити не любив, далєбі. Хочете — вірте, хочете — ні, на кров просто дивитися не міг спокійно. А якщо вже полювати й доводилося —

а у нас там всі мисливці, та й з Їжею часом у тайзі припирало, — то намагався звіра чи то птицю бити наповал, щоб не бачити, як вони тріпаються.

Коли призвали мене на війну, дуже я зрадив, що призначено мене у понтонну частину, бо — понтонерам стріляти мало доводиться. Я й збагнути не міг, як це я та раптом у людину вистрелю. От, бачите, який я був. Зараз самому не віриться!

У серпні приїхали ми сюди, на оцей самий берег, наводити запасні переправи. Я, звичайно, зрадив. Про Сталінград хто ж пак не чув! Вже на що ми, старателі, живемо, сказати б, у самій глушині тайги і дражнять нас за те ведмедами, а й то — хоч кого спитайте, то скаже: є, мовляв, таке місто на Волзі, у вісімнадцятому сам товариш Сталін захищав його і біля нього білих вщент розтрощив.

І про Тракторний завод тутешній — це ми теж знали, бо хоч ми там серед дерева та каменю живемо і поля у нас не бозна-які, проте тутешні трактори і по наших землях ходять...

То от навели ми свою переправу, звільнилися, значить, і командир дозволив нам подивитися на місто. Ну, ми повмивалися, чоботи поначищали, нові підкомірці попідшивали, все як належить, і пішли дивитися. Розчудесне місто! Серце радіє — чисте, просторе. А будинки, а магазини, а вулиці? Ну, все, геть все для трудящої людини. Відробив — і гуляй собі по бульварах, кухлик пива за столиком у саду випий або, будь ласка, в театр. Театр тут такий був, вгору глянь — шапка спаде. Знайшли ми будинок, де сталінський штаб стояв. Дошку на ньому кам'яну прибито. І хоч музей був закритий, постояли ми й перед цим будинком. І хоч ми сапери і стріляти нам, як я вже вам доповідав, доводиться мало коли, приємно все ж, що ми таке місто захищати будемо, яке ім'ям Сталіна зветься і що його, бач, і сам Сталін захищав.

А день був недільний, ясний. Дітвора на бульварі у піску колупається. Дівчата, молодиці там у яскравих платтях по вулицях розгулюють. І ось у цей самий тихий, розчудесний недільний день, раптом як налетять німецькі бомбардири — штук сто, а то й більше! І ну на місто сипати, прямо на вулиці, на будинки! Одні скинуть бомби — інші летять; ці розвантажаться, а вже чути — треті на підході. І місто це, що так трудящу людину радувало, мирне, святкове, як спалахне раптом, наче сухий сніп!

Літаки наші на німців налітають, збивають їх. Так куди ж: тих вп'ятеро більше, їхня й сила, — бомбують і бомбують.

Бачив я раз, коли хлопцем був, як у сухий рік тайга горіла. Моторошна це річ, братця! Вже на що звірі, а й ті од тієї пожежі розум втрачають. І здавалося мені з того часу, що нічого страшнішого, ніж ті лісові пожежі, бачити не доведеться. А от, виходить, довелось. Не місто, а гори вогню. І біжать по цих самих вулицях, через саме пекло, до Волги жінки з діточками, діди шкутильгають, ну й інше, як кажуть, мирне населення. Ну пекло, крімшне пекло!

Ми, понтонери, тієї ночі добре попрацювали. Про себе забули й думати. Де там! Під бомбами, під кулеметами цілу ніч за Волгу біженців перевозили. Та хіба таку силу народу зразу переправиш? Куди туди! Волга, бачите, он якенна! А німець все бомбить, та по переправах, по переправах! «Мессери» його наглядять, де народ збився, і, як шуліки з-під хмар на голови, та з кулеметів, з кулеметів по цьому мирному, як кажуть, народові!

Багато я на війні вже побачив, багато либонь ще побачити доведеться, але такого навряд. І серце у мене стало наливатися злістю: що ж це ви робите, наволоч? Хіба це війна? Хіба можна так по мирних жителях, по жінках, та по маленьких дітках? Яким законом це дозволено?

Плигнув до мене на порон старик, лисий, увесь у крові. На руках у нього двоє малят: одно мертвеньке, друге ще дише — ніжку відірвано. То старик, дідусь, значить, їхній, — зовсім знавіснів, кричить туди, літакам: — Іроди! Хіба можна по дітях?

Потім як упаде на палубу, як залетється:

— Онучатка мої, онучатка! — А потім знову німцям: — Іроди! Будьте прокляті віднині й довіку!

А то жінку принесли поранену. Щоб не затоптали її у натовпі, поклали її на кормі біля мотора, біля самих моїх ніг. Помирала вона, дитину до себе притискала. Уже ось зовсім, зовсім відходить, побіліла вся, а силкується тілом її своїм прикрити, бо ж зверху стріляють...

Голос у сапера затремтів, зірвався. Він зробив вигляд, що прислухається до канонади, яка знов спалахнула, і, відвернувшись, потай вилежить у рукавом сльозу.

— А то ще пам'ятаю, — вів далі сапер трохи іншим голосом: — саме опівдні запалили вони з повітря пароплав з пораненими. «Композитор Бородін» називався. Величезний пароплавище, а спалахнув, як луб березовий. А поранені все важкі, лежачі. Горить пароплав, а вони повзають по палубі, з вікон висуваються, на допомогу кличуть, стогнуть, німців клянуть. Тут з усіх боків рибалки до них на човнах кинулися, оточили пароплав, стали поранених у човни до себе переносити. Ваші оці, — він кивнув у бік медичної сестри, — ох, і молодці дівчата! Пароплав — вогнище; волосся, одяг на них палахкотять, а вони своє — поранених носять, у човни опускають. Спасибі, тут наші літаки налетіли, розігнали тих «мессерів». Один з них он і зараз з води стирчить проти пам'ятника Хользунову. Це ще тоді його чесонули...

А ввечері німці бомбою підбили величезний дебаркадер. Цей з дітьми за течією вниз ішов, з дитбудинків на ньому вивозили. Страшна річ! З берега люди, з двох пароплавів матроси, ми — сапери та рибалки на човнах — всі кинулися рятувати. А «мессери» ті над пароплавом колами ходять та з гармат, з кулеметів по човнах, по човнах: ненависно їм, бач, що діти живі будуть!.. Ох і страх! Діти тонуть, рученята до нас простя-

гають!.. Ні, краще не згадувати! Пам'ятаю ще: жінка одна молода, коли дебаркадер на бік уже хилився, плигнула з борта у воду з маленьким на руках. Мабуть, добре плавала. Лягла на спину і ногами, ногами працює. А дитину над водою підняла. Гребу я до неї скільки сили, а сам кричу:

— Держися, держися, голубко! Зараз, зараз!

Уже був руку до неї простяг, щоб маленького взяти. А тут один «мес-сер» над самою головою як чиркне! Р-р-р! І влучив. Каменем, сердешна, на дно пішла разом з дитинкою своєю, тільки вода на тому місці почервоніла...

Сапер раптом зірвався з оповідного тону і люто закричав:

— Хіба це люди? Хіба людина так може? Хіба фашист — людина? От товариш Сталін сказав: «Фашистський звір». Звір і справді, та ще який звір! У дрімучій тайзі — і то такого не зустрінеш... От, товаришу майор, хоч — вір, хоч — ні, я до війни білку — і ту бити шкодував. А як подивився я на все це, серце у мене наче корою обросло, здерев'яніло. Я сапер, і діло тут у мене, самі бачите, нелегке: переправу підтримую під міною, під кулею. А то, як самі знаєте, і прямою наводкою по нас шкварять. А от, їй-богу, заздрю бійцям, які там, у місті, в німців стріляють. І як скажу я собі: «Голубе, фашист он рядом з тобою, на самій Волзі», — нема мені спокою ні вдень ні вночі. Вкрай озлобився, навіть сам собі дивуюся.

Тут якийсь цілий гурт полонених провели. На нашому пороні на той бік їх переправляли. Ідуть вони неголені, брудні, дрантя дрантям; котрі поранені, котрі ледве на ногах стоять, тремтять — як вівці, один до одного туляться. А я дивлюся на них, і душа горить, може которий з них і по тій жінці з дитиною чергу пустив. Не можу спокійно дивитися на цю нечисть. Почуваю, всього трясє. Відвернувся, зняв від гріха з себе гвинтівку і віддав її своєму напарникові, бійцеві Сені Куликову: «Візьми, будь ласка. Боюся — не стерпить серце».

Перевіз я цю нечисть і прямо пішов до свого командира, інженер-капітана. Доповідаю по формі: так, мовляв, і так, прошу відрядити мене у стрілецьку частину. Той мені: «Це що за новина! Чому?» А я: «А тому, що немає і не буде мені тепер спокою, поки я з ними не поквитуюся». А інженер-капітан каже: «Не можу я тебе відпустити, ти тут потрібний». А я своє довбу, як дятел: «Відпустіть на передову, сили моєї немає». Він слухав, слухав. «Гаразд, — каже, — якщо тобі так не терпиться на передову попасти, буду відпускати тебе у вільну зміну до міста. Фронт — тільки півгодини ходи. Постріляй — і до своєї вахти назад».

То я їак тепер і роблю: уночі відчергую на переправі, а потім іду на курган до матросиків. Тут у них кілометрів за три є позиційка. З ними разом і воюю ось цією гвинтівочкою, російською трилінійною, зразка 1891 року. Добра зброя, між іншим. От я вам казав, що крові бачити не міг, дичину шкодував бити, а зараз вже скільки я з матросиками в око-

пах пересидів, скільки фашистів на мушку не брав — рука не здригнулася.

Сапер змовк. Обличчя його в цю хвилину було суворе, жорстке й невблаганне. Я спитав, як його звати.

— Фоміних Сидір Миколайович, — відповів він і додав: — Сам я, бачте, з Уралу.

РЕДУТ ТАРАКУЛЯ

Ми довго йшли по північній окраїні Сталінграда, раз у раз відповідаючи заповітним слівцем пароля вартовим, що тихо з'являлися на нашій дорозі. Пробиралися скопаними задвірками, пом'ятими садами, дерлися через цегляні барикади, пролізали крізь задимлені руїни будинків, в яких для безпеки руху були попробовані в стінах ходи; підбравши поли шинелей, стрімголов перебігали вулиці й відкриті місця.

Нарешті лейтенант Шохенко зайшов під захист стіни, перекинув ремінь автомата з плеча на плече і, переводячи дух, сказав:

— Ось і дійшли. Тутечки. Оце саме місце у нас в дивізії хлопці й звуть: редут Таракуля.

Він показав на безформну купу битої цегли й балок, що громадилися на тому місці, де колись, судячи з обрисів, стояв невеликий, присадкуватий особняк міцної, купецької будови.

Діялося це в глуху годину неспокійної фронтової ночі, у ті хвилини перед світанком, коли навіть тут, в Сталінграді, наставала тиша і холодний осколок місяця сріблив сиві хмари туману, що слався по землі, і порожні коробки колись великих і красивих будинків, які пробивалися через нього. Все навколо — і підрубані снарядами телеграфні стовпи з кучерями обірваних проводів, які безсило погойдувалися, і чудом уціліла на розі нарзанна будка, в усіх напрямках прошита кулями, і каміння руїн — все солонисто виблискувало, вкрите зернистим інеєм.

Бруківка була геть покопирсана і розорана. Розсипи стріляних гільз дзвеніли під ногами то тут, то там. Просторі вирви від авіабомб, вкриті памороззю по краях, нагадували кратери на місяці. На гілках пораненої топольки чорніли клапті чиеїсь шинелі. Все говорило про те, що місце оце зовсім недавно було ареною запеклої сутички і центром сутички був цей вщент зруйнований будинок.

— Редут Таракуля,— повторив лейтенант Шохонко, якому, певнє, дуже подобалася звучна назва, і, показавши на прямокутні душники у масивному, мало пошкодженому кам'яному фундаменті, пояснив:— А то амбразури. Гляньте, який просторий сектор обстрілу на обидві вулиці. От крізь них вони й стримували наступ цілого німецького батальйону. Удвох — батальйон! Удво-ох!

У голосі лейтенанта чулося справжнє захоплення, захоплення майстра й знавця. І я яскраво згадав у всіх подробицях історію цього будинку, яку чув я в ті дні в Сталінграді від багатьох людей.

Бійці-кулеметники Юрко Таракуль та Михайло Начинкін, що перепливли із своїм кулеметним взводом Волгу вже півтора місяці тому і які, отже, мали право вважати себе сталінградськими ветеранами, одержали наказ організувати кулеметні точки в цьому особнячку на перехресті двох окраїнних вулиць. Особняк трохи виступав перед нашими позиціями і міг стати добрим авангардним дотом. Центр бою в ті дні перекинувся далі на захід, до Тракторного заводу. Удару тут не чекали, і побудова кулеметних точок була тільки одним із заходів військової остороги.

Начинкін був спокійний, непоквапливий, як і всі металісти з професії; зате молдаванин Таракуль, маленький, рухливий, мав іншу вдачу: щось постійно насвистував, співав, а то й пританцьовував. Одержавши наказ, вони добралися до будинку й уважно його оглянули. Їм, що давно залишили мирне життя й забули затишний запах житла, було радісно й сумно ходити по порожніх, добре обставлених кімнатах, слухати гучну луну кроків, що їх випереджувала, розглядати вже напівзабуті речі мирного побуту, за якими у вільну хвилину завжди журишся на війні. І хоч цей будинок, що з примхи військової долі опинився на передовій, був приречений на пожежу або зруйнування, вони чомусь старанно повитирали ноги, перед тим як зайти в квартиру, і рухалися обережно, наче боячися вибруднити підлогу, вкриту мохнатими килимами куряви.

Для кулеметних гнізд вони нагляділи кутові кімнати першого поверху: звідси, з вікон, можна було легко стежити за всім, що відбувалося на перехресних вулицях, що вели до ворожих позицій. Крайня кімната колись правила за їдальню. Вони витягли з неї обідній стіл, диван, стільці, обережно відсунули набік важкий буфет з торохтливим посудом і взялися розбирати піч, щоб цеглою з неї позакладати вікна і поробити в них амбразури. Діло це було для них не нове, і робота швидко посувалася.

Силач Начинкін, який працював до війни токарем по металу на Мінському машинобудівному заводі, величезними стосами підносив цеглу. Його напарник, насвистуючи пісеньку, вправно вкладав ці цеглини у вікні «ялинкою», щоб міцніше трималися.

Бій гримів десь далі. Кришталева люстра, відгукуючися на кожен

постріл, мелодійно дзвеніла підвісками. Торохтів від глухих вибухів посуд у буфеті та двері злегка прочинялися і зачинялися, коли десь над передовою бомбардувальники розкривали свої касети. Але все це не турбувало бійців, як не турбує жителя міста скрегіт трамвая під його вікном, а селянина — мукання корови чи цвірчання коників у траві на його садибі.

Вони робили своє діло, тільки інколи, за воєнною звичкою, висувалися з вікна й роздивлялися. Вулиці були зовсім порожні і наче вимерли.

Перша амбразура була вже готова. Установивши у ній кулемет, солдати взяли біля другої, в сусідній кімнаті. Але, принісши черговий стос цегли, Начинкін раптом побачив, що Таракуль, не працює, а припав до кулеметного прицілу і, увесь напружившись, дивиться через нього на вулицю. «Німці!» догадався Начинкін. Він обережно поклав цеглу на підлогу і визирнув з-за незакінченої кладки у другому вікні.

П'ятеро німців з автоматами, оглядаючися і притискаючися до стін, гадаючи, що порожній будинок ховає їх від червоноармійських позицій, підкрадалися в напрямі до особняка. Вони йшли прямо на кулемети, Начинкін схопив був гвинтівку, яка стояла в кутку, але Таракуль виврав її у нього із рук.

— Налякаєш: розвідка. За ними ще будуть. Підпустимо, а потім зраду... — пошепки сказав він і припав до кулемета.

Начинкін, намагаючися ступати якомога тихіше і стримуючи зчастіле дихання, швидко установив свій кулемет у незакінченій амбразурі сусідньої кімнати.

Вони лягли біля кулеметів, поставили диски і стали стежити.

Німці, дійшовши до рогу, порадилися, оглянули перехрестя. Один з них тихенько свиснув і махнув рукою. На вулиці з'явилися автоматники — чоловік тридцять. Так само крадучися, вони підійшли до перехрестя. З вікон будинку вони являли собою зручну мішень. Кулеметники чули, як шарудить бита штукатурка під ногами ворогів, як лунають чужі, незрозумілі слова. От німці знову вислали вперед розвідників.

Дві різкі черги розпороли повітря. Потім ще дві. Кілька німців упало, решта побігли, не розуміючи, звідки стріляють. На обох передових почалася часта перестрілка, але друзів це не стосувалося, бо обидві сторони били мимо будинку, який стояв у нейтральній смузі. Відступивши, німці наче розтали в руїнах.

— Є! — переможно крикнув Таракуль, блискаючи жовтими білками гарячих циганських очей.

Зраділий, він навіть схопився і пройшовся по паркету у завзятій чечітці.

Начинкін тільки похитав головою і мовчки показав йому на кістяк великого кам'яного будинку напроти, що його було добре видно через

амбразуру. Не тяжко було розрізнити в темних провалах вікон постаті, що там метушилися. Незабаром одночасно з двох вулиць до перехрестя короткими перебіжками, притискаючися до підворіть, до вирв, ховаючися за телеграфними стовпами, сипнули чужі солдати. Вони підходили до будинку зразу з двох боків.

Таракуль сторопів, їх було багато, і, що особливо страшним здалося йому тоді, вони були не тільки перед ним, як він звик їх бачити тут, в боях у місті, — вони були з боків, заходили ззаду. Перше, що схотілося бійцеві — це тікати, тікати мерщій, тікати до своїх. Поки ще не пізно, вихопитися з цього кільця, яке стискалося дедалі щільніше, врятуватися і врятувати свою зброю. Але він побачив, що його напарник переносить свій кулемет у сусідню кімнату, і зрозумів, що той хоче прикрити фланг. Спокійний вчинок товариша зразу отямив його.

Переборюючи страх, що охопив його, Таракуль припав до кулеметного прицілу і став короткими чергами вибивати німців, які пробігали по вулиці. Ті, що засіли навпроти, відкрили стрільбу. Але за цегляною кладкою Таракуль почував себе невразливим. І від того, що кулі, підіймаючи вапняні хмарки і рикошетячи із злим виском, не чинили йому шкоди, страх його пройшов і, як це трапляється у гострі моменти на фронті, змінився почуттям впевненості, навіть спокійної радості, коли німці — багато німців, там, на вулиці, — побігли назад, переплигуючи через убитих, не звертаючи уваги на поранених, побігли, гнані панікою, переслідувані вогнем його кулемета. Тепер Таракуль уже холоднокровно бив їм услід. І кожного разу, коли сіра постать, наче спіткнувшись, падала на землю, він вигукував:

— Є!

А в сусідній кімнаті працював — саме працював! — кулемет Начинкіна. Колишній токар, вірний своїй непохитній холоднокровності, умів навіть в гостру бойову справу вносити елемент розрахунку. Він стріляв дуже ощадно, чергами патронів по п'ять, і то тільки тоді, коли в прицілі мигтіло кілька постатей. Він перший відбив атаку на своїй вулиці. З гвинтівкою прийшов він на допомогу товаришеві і, улаштувавшись біля амбразури, так само старанно приціляючися, почав бити по тих, хто сидів у будинку навпроти. Звідти відповідали залпами з автоматів. Вони били по верху незакладеного вікна. Кімната наповнилася виском куль і вапняною куравою. Кулеметники прилягли на підлогу. Потім стрільба стихла.

— Ну, управляйся тут, — сказав Начинкін і поповз до свого кулемета.

Коли атаку було відбито і запанувала тиша, Таракуль теж одвідав приятеля. Тепер він усвідомлював свою силу і від надміру цієї сили, бажаючи якось висловити радість, що розпирала йому груди, дзвінко ляснув Начинкіна по спині. Той сердито відкинув його руку. Він крутив

цигарку, і Таракуль помітив, що людина ця, яка ще недавно підбадьорила його своєю діловитістю, холоднокровністю, зараз поблідла і пальці у неї тремтять, тютюн сиплеться на коліна.

— Бачив? Бачив, як вони?.. Як ми їх?..

— Чого ти радієш? Думаєш, вони втекли — і все... Ще прийдуть... А ти жонатий? Діти є?

— Нежонатий,— відповів Таракуль, не дочувши навіть як слід запитання.— Як вони драпонули!

— А я жонатий... четверо у мене дітей. От. Ну, чого тут сидиш? Давай, давай до кулемета!

І вони знов розповзлися — кожен до своєї амбразури.

Слова Начинкіна справдилися. Справді, бій тільки починався. Через годину німці зробили ще одну вилазку, потім дві короткі, напористі, одну за одною. Кулеметники вилазки відбили. Вони діяли дедалі вправніше, і думка протриматися вдвох до того часу, поки на перестрілку наспіють підкріплення, не залишала їх. Позиція у них була зручна, із становищем вони освоїлися, якщо взагалі людина може освоїтися з таким становищем. Все більше й більше сірих постатей залишалося лежати у нейтральній зоні, на порожній бруківці, що поросла травичкою, постріленою ранковим морозцем.

Тоді німці підтягли міномети. З-за саду навпроти вони стали бити по будинку і били хвилини двадцять. З десяток дрібних мін вибухло на верхньому поверсі. Все в будинку було поруйноване, поперекидане, потрошене, перемішане з шматками штукатурки. Але коли німці кинулися в атаку, знову чітко запрацювали два кулемети, і дві смертоносні завіси перегородили їм путь. Кулеметники пере чекали обстріл у вузькій ванній кімнаті і, як тільки вибухи ушухли, через руїни поповзли до своїх амбразур.

Тяжко сказати, що думали про них німці. Чи здалося їм, що вони мають справу з цілим гарнізоном, чи що наштовхнулися на замаскований дот, чи просто стійкість цих двох людей зламала їх наступальний дух,— тяжко сказати. Але вони відмовилися від спроб прорватися до будинку атакою.

Після кожного пострілу Таракуль кричав приятеліві в сусідню кімнату:

— Я живий! А ти?

І той спокійно, наче відмахуючись від комара, відповідав:

— А мені що станеться!

Але після одного особливо гучного вибуху, від якого задвигтів увесь будинок і заволікся душною хмарою вапняної куряви, Начинкін не відповів товаришеві. Таракуль кинувся до нього. Серед уламків меблів, штукатурки, цегли, розкинувши поранені ноги, лежав огрядний ку-

леметник. Він намагався підвестися, але не міг і все падав назад, широко розкриваючи рот, наче давлячися повітрям.

— Поранений,— крізь зуби процідив він.

«Що ж робити?» промайнуло в голові Таракуля. Виходить, він залишився один. Тікати? А поранений? А кулемети? Та й як утечеш з таким дядьком на плечах?! Думка працювала швидко, точно, як і завжди в такі хвилини. У наступну мить Таракуль вже тяг друга вниз, у підвал, куди вони ще на початку позносили ящики з патронами, як висловився хазяйновитий Начинкін — про всяк випадок. Сюди ж перетяг Таракуль кулемети, диски. Він установив їх у такому ж самому порядку, як і нагорі, повисувавши стволи у прямокутники душників.

Сектор обстрілу у них тепер став вужчий, але зате потужні склепіння старовинного купецького підвалу надійно прикривали їх. Зробивши все це, Таракуль відчув страшену втому. Він ліг на підлогу і якийсь час лежав нерухомо, притискаючися розгоряченим лобом до холодного слизького каменя.

У цей час пролунали глухі вибухи, від яких вся будівля підскочила, і прокотилася моторошний гуркіт над головою. Це рвонула серія авіабомб. Німці викликали на допомогу пікірувальників, і вибухова хвиля повалила дім. Купи цегли, дріб'язку засипали запілля, але масивне склепіння підвалу витримало.

Таракуль і його поранений товариш залишилися живі, приглушені, контужені, поховані під уламками, відрізані від світу. Очунавши, Таракуль обдивився навколо і обійшов підвал.

— Могила,— сказав він глухо, звертаючися до товариша, що із заплоченими очима лежав біля стіни.

Начинкін розплющив очі.

— Дот,— просто відповів він. Подивився на одну амбразуру, на другу і додав: — Та ще який дот! Тільки от гарнізон малуватий...

При всій безвиході становища, в якому вони опинилися, у них тепер була одна перевага: вони могли не боятися нападу з тилу. Громаддя руїни надійно захищало їх від снарядів. Тільки пряме влучання авіабомби загрожувало їм. А хто з бувалих солдатів боїться прямого влучання! Юрка Таракуля охопила жадоба діяльності. Він краще улаштував кулемети в амбразурах, поставив під ними ящики, щоб можна було сидіти. Ящики з патронами волоком підтяг до пораненого товариша, який визвався заряджати диски. Сам же Таракуль, бігаючи від однієї амбразури до другої, стежив за тим, що робиться на вулиці.

Певне, дуже вразили вони німців своєю стійкістю. Ще довго після того, як будинок був розбитий авіацією, вони не наважувалися до нього наблизитися. Коли ж вони нарешті знову підвелися в атаку, їх зустрів вогонь тих-таки двох кулеметів, які невтомно били тепер звідкись з-під руїн...

Стріляли Таракуль і його поранений товариш. Та поранений, хоч і мав славу в роті людини залізної, швидко втрачав сили і, непритомніючи, безсило падав біля амбразури. Тоді Таракуль бігав від одного кулемета до другого і прострілював обидві вулиці. У вогкому підвалі йому стало жарко. Він скинув шинель, потім гімнастюрку, потім сорочку і, по пояс голий, з чорним від порохового гару і куряви, виснаженим обличчям, на якому блискалі очі й зуби, з мокрими кучерями, що позби- валися в ковтуни, відстрілювався запекло й самозабутньо, поки Начинкін не опритомнював і, тримаючися за стіну, не підіймався до кулемета.

Два дні мірялися так силами два радянські бійці, поховані під руїнами, і ціла німецька частина, яка знов і знов намагалася наступати на безформну купу цегли та штукатурки, перетворену солдатською волею у кріпосний бастион. Здобуття цих руїн стало для німців справою престижу.

Становище гарнізону будинку чимраз гіршало. Вже більше доби минуло з того часу, як по-братерському розділили вони останній сухар, що знайшовся у речовому мішку запасливого Начинкіна. Не було води. Ночами вони злизували язиком іній, що осідав на камінні підвалу. Давно докурили останню щіпку тютюну. І, що найгірше, кінчалися патрони.

— Викличуть танки, ось тоді погано буде,— сказав Начинкін, коли вони, розкривши чергову цинку з патронами, знову набивали спустілі диски.

Начинкін був уже зовсім кволий, і туга пружина дискового механізму увесь час випорсала із рук.

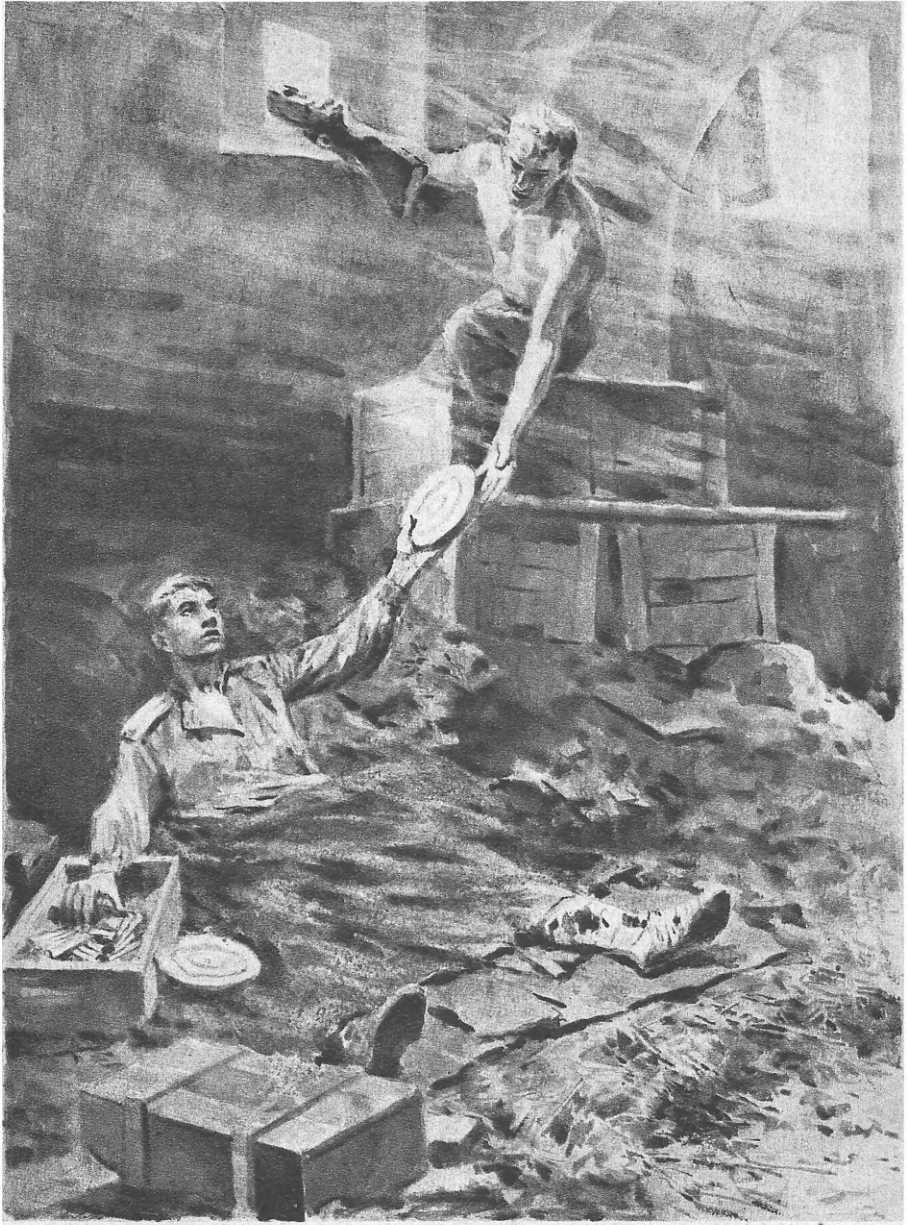
— Що ж, пропадати, так з музикою! — відповів Таракуль, блискаючи своїми білками.

Він теж ослаб від голоду й недосипання, але ще тримався і тільки інколи, щоб заощаджувати енергію у кволіточому тілі, на цілі години завмирав, наче кам'янів, біля амбразур так, що в ці хвилини здавалося — живуть у нього тільки очі та вуха.

— У тебе в голові все музика! Не з музикою, а з розумом. Що без пуття галасувати! Кому вона потрібна, така музика! Життя людини либонь раз тільки дано...

Начинкін не переставав трудитися, заряджаючи диски. Іноді, в гарячу хвилину, він навіть примудрявся за допомогою друга підійматися до кулемета, сідати на ящик й стріляти. Та думка про смерть дедалі частіше приходила йому в голову. І йому хотілося сказати товаришеві, цьому молодому молдавському винорові, з яким звела його доля, щось велике, значне, мудре, що визирало у ці години в його душі і що ніяк, ну ніяк не хотіло вкладатися у слова.

— Людина не повинна померти, поки вона не зробила все, розумієш? Все, що могла... Все,— сказав він нарешті, боліючи тим, що невістачає слів, що друг не зрозуміє його.

Він змусив Юрка вивчити напам'ять адресу своєї сім'ї і прізвище свого хорошого знайомого, директора того заводу, де він працював перед війною. Він взяв з бійця слово, що коли той виживе і повернеться з війни, обов'язково розшукає він сім'ю і розкаже дружині про оці ось години, що знайде він і директора і повідає йому про те, як загинув у Сталінграді мінський токар.

Але, як справжні бійці, про смерть вони між собою не говорили і все більше думали про те, як і звідки чекати їм виручки.

А у виручку вони вірили, незважаючи ні на що.

І справді, тепер, коли через нестачу патронів слабіли під час атак голоси їхніх кулеметів, ззаду так само дружно, але ще частіше бабахали міномети, і чорна, густа огорожа частих вибухів виростала перед будинком, перегороджуючи німцям дорогу до нього.

Голодні, знеможені від спраги, зовсім вимотані безсонням, вони слухали цей близький і грубий грім, як голоси друзів, що обіцяли підтримку. Він, цей гуркіт, наче зв'язував їх із своїми, від яких їх відділяли гора обваленого скалля і десятки метрів смертоносного простору «нічиєї» землі.

На третю ніч перед самим ранком трапилось щось дивовижне. Таракулю, що дрімав з розкритими очима біля амбразури, почувся раптом дивний людський голос. Подумавши, що він марить, він притулив лоба до холодного, вкритого памороззю каменя, злизав їній, що тхнув вогкістю і цвіллю. Ні, це не почулося. Голос справді звучав. Юрко глянув на товариша. Начинкін спав, тримаючи в одній руці диск, у другій — жменю патронів.

Ні, говорив не він. Картонний якийсь, нелюдський голос наполегливо товпачить у вуха знайомі і разом з тим незрозумілі, чужі слова: щось про хліб, м'ясо, масло. Таракулю стало страшно. Він розбудив сонного товариша. Начинкін прислухався. Тінь посмішки сковзнула по його почорнілих губах.

— Фрици. Це вони нам у рупор кричать.

— Стафайтесь... Фам путет карошо опраценне... Фам путет отшень карош кушайт! — викукував картонний голос з передсвітанкової п'тьми.

Таракуль відчув напад нестримної люті. Він приліг до кулемета і випустив на голос найдовшу чергу...

...Згадуючи потім про дні цього поєдинку, Юрко Таракуль ніяк не міг з певністю сказати, скільки часу вони захищали будинок.

Вони трималися доти, доки десь далеко не почули крізь часту стрільбу «ура», яке наближалось і наростало, доки по уламках тротуару не загупали важкі кроки піхоти, що перейшла у наступ, і в амбразурах не замигтіли рідні, піщаного кольору шинелі і незграбні любі керзові чоботи.

Тоді Таракуль кинув кулемет, став трясти зовсім знемічного друга, кричачи йому тільки одно слово:

— Наші, наші, наші!

Свіжий полк з резерву, що вночі переправився через Волгу, відтиснув тут німців, очистив перехрестя. Бійці із взводу лейтенанта Шохонка підбігли до руїн. Із амбразур до них линули кволі голоси товаришів. Але довелося викликати саперів, довго розбирати і навіть висаджувати каміння, щоб звільнити Начинкіна й Таракуля. Хтось — здається, саперний начальник, який керував цими розкопками, — жартуючи назвав руїни особняка редутом Таракуля. З його легкої руки назва ця так і прижилася, потрапила в пресу, була перенесена на військові карти міста...

І от нарешті на власні очі мені пощастило оглянути це незвичайне місце. Ми засвітили ліхтарики і крізь пробиту саперами дірку спустилися в підвал. Синяве світло місяця двома виблискуючими косими брусками проходило в амбразури і білими плямами розпливалося на підлозі серед густого розсипу стріляних, вже позеленілих гільз. В кутку валялися закривавлені бинти. Тут, певне, лежав Михайло Начинкін. Крізь амбразури виразно було видно на аспідно-чорному тлі неба уламки стін, що нагадували шматки театральної декорації. Над ними гостро блищали зірки; важко перевалюючися, низько гойдався над землею відблиск пожежі.

Коли око звикло до напівтемряви підвалу, ми розрізнили напис, зроблений на сірій, вкритій зернистим інеєм стіні. Лейтенант освітив його ліхтариком. «Тут стояли на смерть гвардійці Таракуль Юрко і Начинкін Михайло. Вистоявши, вони перемогли смерть», прочитав я.

— Це наш комісар написав, — сказав лейтенант; напис йому, мабуть, дуже подобався, і він прочитав уголос: — «Вистоявши, вони перемогли смерть».

— Страшно, певне, було в таку от ніч перед лицем ворога зовсім самим?

— Страшно? Не те слово. Такі слова ми тут забули... От самітно — так, — сказав Шохонко. — Самітно — це погано, дуже погано на війні... А щодо страху, такого слова в цьому місті немає.

І мені захотілося для тих, хто згодом через багато поколінь вивчати ме епопею оборони міста, де було забуте слово «страх», записати якомога докладніше історію цього звичайного сталінградського будинку, і записати так, як я чув її від Шохонка і його бойових друзів.

БРАТИ ВОЛКОВИ

Після цілого дня марних шукань я знайшов їх, нарешті, надвечір у полотняному наметі одного з медсанбатів. Капітан медичної служби, літній чоловік, з обличчям землистого кольору, з сизими полушеними руками і з нігтями, поїденими безконечними дезинфекціями, чоловік до такої міри стомлений, що, здавалося, ніщо вже на світі не могло його розхвилювати, вражався:

— Ні, ви гляньте, адже ж зовсім хлопчисько! Ми в такі роки піскарів ловили, варення у матері тягли... І така сила волі!.. Як медик я ж знаю, що це значить. Яке потрібно самовладання! Чорт знає!

Він розкрив цупку, намоклу запону, і в медових сутінках прозорого від дощу намета ми побачили ряд порожніх пом'ятих похідних койок, а в кутку — групку військових, в центрі якої сиділи два підлітки: один — чорнявий, гостролиций, з великими чорними, глибоко запаленими очима, другий — веснянкуватий, з лляним волоссячком, з коноплястим обличчям і з задерикуватим носом-гудзиком.

Чорнявий, певне, розповідав щось і змовк, коли ми увійшли, а коноплястенький тримав у лівій руці губну гармошку і намагався видути з неї якийсь мотивчик. Праві руки в обох були забинтовані по самий лікоть і висіли на коричневих, прив'язаних до шиї хустках.

— Як, товариші Волкови, справи? — спитав лікар.

— Краще всіх! — жваво відповів коноплястий і писнув у гармошку.

— Нічого, товаришу лікар. Тепер от, як змазали, не так смикає, тільки палить дуже, — діловито озвався чорнявий, допитливо позираючи на нас своїми недовірливими очима.

— Ось тут розповідають нам, як під німцем жилося, — пояснив хтось із поранених.

— Мучаться дуже, а приховують, міцні, — додав другий.

— Ох-хо-хо, до чого фашист людей доводить, це ж страх подумати тільки! — сказав третій, шкутильгаючи до себе на койку.

І, сидячи на краю похідного ліжка, під акомпанемент далекої канонади, яка долітала з-під Орла, і лункий заспокійливий шелест дощу об натягнений брезент «товариші Волкови» розповіли нам ще раз свою історію. Вона міцно запала мені в пам'ять.

До цього часу звучать мені у вухах їхні такі різні дитячі голоси, і я постараюся відтворити їхнє оповідання якомога точніше, таким, яким я його тоді почув.

— Ми з Орла... — почав молодший, коноплястенький, що його звали Серьожа.

— Ми корінні орловські, — перебив його старший, Володимир, рішуче відбираючи у нього нитку розмови. — Залізничники ми. І батько і батьків батько — всі у нас машиністами працювали в депо Орел-Другий. А жили ми у селищі, біля самої станції. Може бували в Орлі? То на вулиці Спартака. Будинок у нас там був маленький, а хороший. Ще дід будував... Коли фрици в Орел вдерлися, тато в рейсі був, а мама хворіла — вона у нас хвора була, часто хворіла. Ми із Серьоґою, ось із цим самим шановним, хотіли були винести її на руках з міста. Я-то нічого, підняв би, а йому заслабило, сили не вистачило — словом, не винесли, тільки розтривожили. Дуже їй погано стало. Каже: «Покладіть мене, у рідному домі краще помру, а ви йдіть, батька там розшукаєте». Але хвору матір як кинеш, правда? От ми й залишилися: мати, сестра старша, Ньюша, та я, та он він, Серьоґа, та сестричка Женічка. Та зовсім малюсінькою була.. Ну, спочатку ніби нічого, фрицові не до нас було: то бої, то що інше, він нас і не чіпав.

— Еге, не чіпав! А корову забрали, забув? — втрутився Серьожа.

— Ну, це звичайно! Кабанця теж, курей полопали — це як належить, на це наплюнути. Але потім, коли фронт від міста відійшов і завітали до нас ці їхні есесмани — ну, що в чорних тужурках з орлами ходять, — ось ці і взялися... І обшуки і облави! Людей на вулицях з собаками ловили, даю слово! Іде їхня машина, бачить — іде людина, стоп! Схоплять — в машину, та й повезуть. Казали все, в тил возять, окопи там, чи що, будувати, а добрі «окопи»! Потім, коли їхні солдати стали на базарі одяг та лахміття різне на сало та борошно міняти, ось і виявилось, які це «окопи». Побачили на речах кров, дехто й одяг пізнав... Бо що тоді робили! Хоче, скажімо, громадянка якась дізнатися, де там чоловік чи син дівся, бере кошик, іде на базар і дивиться. Гульк — фриц продає знайомий одяг — ну, значить, кінець, немає людини.

— Тисяч десять, кажуть, розстріляли... — зітхаючи каже Серьожа.

Але брат з досадою перебиває його:

— Які там десять! Вважай — більше вдвоє. Не знаєш, а пятакаєш! Скільки, точно не знаємо, але тільки розстріляли силу людей. Потім стали з домів брати. Есесмани кажуть, що комуністів та партизанів заарештовують. А які там комуністи! От у нас, на вулиці Спартака, усе сімейство Горохів вивезли, Горохових тобто. А які Горохи комуністи? Вивезли

тому, що сам він разом з депо від німців евакуювався, ну, фрицам хтось і сказав. Були у нас такі продажні шкури, виказували! Потім наче притихло — не в усьому місті, а в нас на слобідці. Але хтось уночі спалив у них автоцистерну з бензином — знову пішло-поїхало. Ту вулицю, де цистерна згоріла, всю геть дочиста, до останнього сарайчика, фриц спалив. Із будинків сорочки зміної винести не дали.

А в місті почався голод. Все, що було в людей, поїли, а фриц нічого не дає. Годуйся, як хоч. На базар ніхто не їде. Який дурень поїде, коли фриц все, що краще, задарма бере! Вони все посилки, сало та масло, додому відправляли. І стало людей косити, особливо на окраїнах, у робітничих слободах. Цілими сім'ями. А ховати нікому. Кому діло до чужих покійників, коли й живі ледве ноги тягнуть! От і лежали покійники в домах, кого де смерть застала. Ідеш по вулиці — бачиш — до будинку стежку снігом замело, вікна позамерзали, значить кінець, всі померли.

Ну, першу зиму ми с'як-так перебідували, живі залишилися. Весна прийшла — легше. Городу не засадили — де візьмеш насіння, та й кому охота на німців садити, все одно злопають! Але весною травичка пішла: квасець, лобода, кропива — словом, жити можна. Але тут напасть — приходять до нас квартальний і приносить Нюші нашій повістку: з'явиться з білизнами і речами на вербовочний пункт. До цього з міста багато до Німеччини виганяли. Повз нас на вокзал саме водили. Під конвоем. Ідуть було і плачуть, кричать: «Прощай, Орел!» А раз за однією такою партією повезли парубків і дівчат зв'язаними, цілий грузовик, навалом. Їх трясє, а вони німців лають. «Все одно, — кричать, — повтікаємо!» Мама казала потім, що так, зв'язаними, у вагон і повкидали, як дрова.

Ну, то все мимо ходили, а тут дійшла біда і до нас. Мама й Нюша цілий день голосили. Сидять обійнявшись й плачуть. А вночі мама нас доклала і, бачу, лагодить клуночок, потім перехрестила Нюшу на дорогу — відстала вона в нас була, у бога вірила. А що бог? Багато він допомагає? То от, перехрестила й каже: «Тікай, дочко! Може, врятуєшся. А приречено померти — краще від кулі, ніж у неволі!» І Нюша втекла.

Ми з Серьоогою навіть здивувалися. Прямо вона нас з ним обрадувала. Бо була вона така тихенька-тихенька, все біля мами та біля мами. Голосно говорити боялася, а тут на — втекла! Вранці заходить сусідка, мовчить, а заплакана. Мама до неї: «Або знаєш що? Кажи, кажи, не муч!» Та викручувалася, викручувалася та й бовк: «Нюшку вашу вартовий піймав. Бачили люди, як в комендатуру вели». Мама туди, мама сюди, в комендатуру побігла, серги свої комусь там всунула, а хіба щось у нього, у фрица, дізнаєшся! Ніхферштег — і все. А через кілька днів являється квартальний: давай десять марок на похорон.

На який похорон? Та то, каже, ваша дочка з життям покінчила. Може, він і збрехав ради цих десяти марок, а тільки більше Нюші нашої ми не бачили. А хороша була! У маму, тиха, і-все було щось робить: то панчішку цирує, то вишиває...

Голос у Володі зірвався, задзвенів, підборіддя йому зібгалося, нижня губа затремтіла, він швидко прикусив її і відвернувся. Запанувала тиша, підкреслена шелестом спорого дощу, який дедалі посилювався.

— Ех, тільки б до них добитися! — сказав поранений із забинтованою головою. — Бо подумати тільки, хлопці, скільки під ними тепер землі! Вся Європа!

— Європа! Чорт з нею, з Європою, сама Гітлерові голову в рот всунула, ось тепер і карайся!.. Наших скільки під ними—от що! Їх би вчасно виручити — сказав другий, з ногою, затисненою в лубки. — А Європа — хай сама про себе думає!

— Ну, не скажи, — відповів перший. — Архівні у тебе поняття. Своя сорочка ближче до тіла? А хто ж їх з-під Гітлера виручить, як не ми? Де ще така сила знайдеться? Англійці з американцями, чи що? Аякже, тримай кишню ширше! Он вони як воюють!.. Ці все більше купити продати.

— Та годі вам, знову за своє! Дайте послухати... Ну, далі, далі, хлопче, продовжуй.

— Та що ж продовжувати? — сказав Володя. — І справді, хіба мало від фрица народу загинуло! Ну, гаразд... То от, наприкінці зими захворіла мама з Женічкою — обидві разом захворіли, трясє їх, а лікувати нічим. Та й що там лікувати! Як правду сказати, то й годувати нічим. Лежать рядом, кидаються, говорять не знати що. Мама все Ньюшу кличе, а Женічка — та кричить: «Нієць, нієць!» — так вона фриців звала. Ну, ми з Сергієм туди-сюди... Ходили на базар, думали з одягу що продати, та не беруть. Пішли по шматки. Ну, й збирали дещо, годували їх. Та їм все гірше...

Тут квартальний довідався, що в домі хворі, і каже мені: «Є, — каже, — наказ хворих реєструвати. Підіть, — каже — у районну комендатуру: пришлють лікаря. У них це швидко». Я б нізачо не пішов, наче серце мое почувало. А Серьога, ось цей шановний, ходить за мною і скиглить: «Піди та піди, помре мама без лікаря». Ну й вискиглив, допік мені. Пішов я. І справді, прийняли там мене, вислухали, адресочку записали. Іду, дивуюся: невже допоможуть? І лікар приїхав, німецький, військовий. Приїхав у мотоциклі, на мотоциклі червоний хрест, все чин-чином. Оглянув, говорить: «Черевний тиф». Дав якісь краплі; хай приймуть на ніч — полегшає. А сам такий із себе добрий, в окулярах. У нас учитель такий у ФЗН був, його Буханець звали, товстий, рум'яний, ну, як і цей, тільки окулярів не носив. Я ще подумав: «Он він який! Значить, і серед фриців нічого трапляються».

Увечері дав я мамі і Жені ті самі краплі його, своєю рукою накапав, своєю рукою подав. Ох, дурень! Ніколи я собі цього не подарую. Спочатку, справді, дивимося з Серьога: мати з Женічкою від цих крапель притихли, заснули. От, думаю, й добре. Може, видужають. А вранці прокинувся—обидві холодні. Отруїв їх фриц, падлюка, моєю рукою отруїв! Ви,

може, думаєте, випадково померли, зайве накапав, чи що? Ні, це есесмани знали, що вони помруть. Вранці, ледве засвітало, уже від них без всякого виклику критий грузовик приїхав — мертвих забрати. Потім якісь у масках увійшли, стали чимось смердючим стіни поливати. Он вони, ліки які у них!..

Волося замовкає, йому тяжко дихати, він увесь напружився, обличчя йому пашисть. Усім слухачам стає не по собі. Зависає тиша, особливо повна від того, що дош уже вшух. Тільки рідкі й важкі краплі, стікаючи з полотна, лунко б'ють по мокрій землі та чути, як попечений танкіст, що лежить біля входу, скрипить зубами.

— Ух, мені б тільки добитися до тієї самої Німеччини! Я б там геть все розшурував би, каменя на камені не залишив би! Кого б не зустрів, усіх — р-р-р! — із автомата. На без здачі! — каже солдат із забинтованою головою.

— Годі тельнякати.«Р-р-р»! — обірвав його той, що недавно захищав Європу. — Нікого б ти не «р-р-р»! Нам фашизм розбити, Гітлера отого самого, от! А то «р-р-р»! З бабами, з дітьми отакими ми не воюємо.

— А хто мені заборонить? Хто? Ти, чи що? Чув, як вони наших лікують? А ми їх не можемо, так? Це чому ж таке?

— А тому, що він хто? Фашист. А ти хто? Радянської землі солдат. Радянський. Розуміти і пам'ятати це треба.

— Та що ви, півні!.. Кінчай дискусію. Ти говори, хлопче, як далі жив.

— А далі так. Плакали ми з ним, плакали, а як стемніло, від смороду від того втекли в траншею за дім — хороша у нас була траншея, шпальником прикрита, міцна. Ну, в цій норі все літо й прожили. Ходили, шматки збирали. Німці теж, вони — правду он дядечко каже — теж різні бувають. Прості солдати, особливо ті, хто більш у літах — ті кращі, ну, як коли і давали. Так і жили. Ну, а далі... що розповідати! Самі знаєте, на фронті бої почалися.

Ми про них дізналися от з чого. Раптом став фриц вагони вантажники на Брянському вокзалі. І чого тільки у них не пхають: і мішки, і кульки, і меблі різні, і шмаття. А наші літаки по вокзалу як дадуть! Так частували, що будь здоров! І фриц не той став. Ну, думаємо, і здоров! Не інакше, наші йдуть. Повеселішали всі. Дочекалися!

А тут — хап — напасть: став фриц знову народ у Німеччину забирати. Раніше гнав по вибору — хто молодший та міцніший. А тепер без розбору — хто потрапить: і таких от шурупчиків, як Серьога, і ділів старих — пісок сиплеться. Шо тільки було! Пішли облави, та які! З собаками за людьми ганялися, слово даю! Оточать солдати вулицю — і прочіс. Кого піймають, зараз під конвой, на вокзал, у вагон. Щоб дати попрощатися — куди там! Слова сказати не давали! Так з ходу і вивозили людей, хто в чому був.

Ми з Серьогою як у яму свою засіли, так цілі дні з неї не вилазили, хіба за потребою. Яма кропивою заросла, лопухом. Ну, думаємо, чорта з

два ти нас тут знайдеш! А завтра ауфідерзейн — і вціліли брати Волкови. А от знайшли! Певне, той клишоногий, наш квартальний, на слід навів. Ось кого задавити треба, як тільки Орел візьмемо! Правду кажу! Вранці ми ще спимо у своїй ямі, а в неї вже німець лізе. Штовхає нас прикладом: «Ком, ком!» От тобі й ауфідерзейн! Ну, пішли... Що маеш робити! Притягли вони нас у табір за дріт. Чоловік п'ятсот вже ешелону чекають. Оббігли ми з Серьогою кругом вздовж дроту — густий, в два ряди. Кроків через сто вишка із вартовим, у вартового — кулемет. От і втечи тут. Ледве до дроту підйдеш — та-та-та, й кінець. От ми з Серьогою і затужили. І протужили ми з ним цілий день. А що робити? Ну що?

Вранці по табору чутка: кілька дівчат усамогубилися. Жили бритвою собі поперерізали, кров'ю зійшли. Народ ще дужче став хвилюватися: діти ревуть, чоловіки лаються. Я був подумав: «Може, справді: отак бритвою чик, і все». А потім думаю: «А дзуськи! Наші, видно, зовсім близенько. Може, втекти пощастить!» І все думаю: «Як як?» Тут от у братеника мого, у Серьоги розпрекрасного, і промайнуло... Багаття нам удень дозволили розводити, окріп гріти на чай. Ми тут до одних присусідилися — у них дещо поїсти було, трісок їм назбирали. Серьога розпалював, розпалював вогонь та руку собі й опік. Біжить до мене — а я осторонь сидів — і каже: «Інвалід я, німцям тепер не потрібний». А опік суцзя дрібниця. Вилаяв я його і раптом думаю: «А справді, якщо руку опекти?»

Гаразд. Мені ця справа сподобалася. Тільки, думаю, треба мершій, поки ешелон не підійшов. Попросив я дівчат навколо вогнища збитися тісніше, нас загородити та пісню заспівати, щоб, коли закричу, фриц не почув. І всунув руку в самий жар. Всунув — і зразу ж назад. Ледве не закричав. Ух же ж і боляче! Подивився: тільки шкіру попік. Думаю: «Невже духу неvistачить?» І згадав я тут все: і Ньюшку, і фрицові краплі, і маму з Женічкою. І після цього всього до фрица їхати! А це вони все бачили? Нізащо! І знову руку в вогнище всунув і тримаю — реву, а тримаю. Паленим запашіло. Тримаю, а сам думаю: «Не поїду, не поїду до вас, а дулі!» І тримав, поки в очах не позеленіло. От. А цей Серьога шановний — той, звичайно, здрейфив.

— Нічого я не здрейфив! — увесь почервонівши, каже Серьога.

— Не здрейфив, говори! Як заплаче! «Не можу, — каже, — боюся! Ти, — каже, — мене силоміць. Рот затули, щоб я не кричав, і силоміць!..» А як його силоміць, якщо тепер у мене одна рука? Кажу дівчатам: «Співайте, та веселішої!» Ті співають на все горло, а в самих сльози, сльози. Ну, я ліг на Серьогу, собою рот йому затулив, руку його в огнище витяг і потримавав.

Так і стали ми, брати Волкови, інвалідами.

Перед погрузкою подивилися на нас якісь їхні чи то офіцери, чи то поліцаї, з осесманів теж. Забелькотали щось: «Хенд, хенд», потім дали нам по потилиці: мовляв, забирайтеся, навіщо ви нам потрібні, інваліди. А ми тільки того й чекали. Ауфідерзейн!

Ну, і пішли ми саме на ці гарматні постріли. Чути їх вже стало. Ідемо, і руки нам ніби пропуски. Нам німець: «Хальт!» а ми йому руки під ніс. Гут-морген, мовляв, каліки, старцюємо, есен собі просимо... Так уночі до вас і дійшли. От і вся наша справа...

Володя замовкає, притискає хвору руку до грудей і гоїдає її обережно, наче хвору дитину.

Зависає мовчанка.

— У дитинстві учив я стародавню історію. Про Муцію Сцеволу там було. Як зараз пам'ятаю: «Муцій був багатий і знатний, природа щедро обдарувала його...» Не пам'ятаєте? Руку він у жертovníк усунув, волю свою випробовував, і ми, гімназисти, було вражалися: оце людина! А от зараз подумаєш: ну що цей Сцевола? Позер, дрібнота, як рівняти його хоча б з цими от братами-Волковими, — каже військлікар, мерзло потираючи свої сизі, полущені руки з поїденими нігтями.

І знову тихо.

Потріскував тютюн у цигарках. Десь далеко, як грім віддаленої грози, перекочуються відзвуки канонади.

Попечений танкіст кидається на носилках і марить:

— По фашистській сволоті!.. Баштовий заснув... Меткіше! Давай осколочні!.. По фашистській сволоті!.. Не втечеш! Брешеш, не втечеш!..

МИ – РАДЯНСЬКІ ЛЮДИ

На вигляд цій дівчині можна дати років дев'ятнадцять. Була вона тоненька й легка. Смагляве обличчя не втратило ще дитячої припухлості, а очі, широко розкриті, великі, ясні, опушені довгими віями, дивилися так весело й здивовано, наче питали: ні, товариші, чи навколо справді так хороше, чи мені тільки здається?

І тільки химерна висока зачіска, в яку було зібране темнокаштанове волосся, яким псувала цей світлий образ, наче фальшива нота чисту, хорошу пісню.

Одягнена вона була в легке квітчасте плаття; тонкий золотий ланцюжок обіймав її високу загорілу шию, на якій гордо сиділа мила юна голівка.

Певне, сама зрозумівши, що вона вже надто виділяється серед людей у похідних, полинялих на сонці, застираних, аж білих гімнастюрках, вона накинула на плечі чийсь велику шинелю і, незважаючи на спеку тихого й душного серпневого вечора, так і сиділа в ній на призьбі чистенької, побіленої української хати.

Її очі з незвичайною жадібністю стежили за життям штабного, нічим не примітного сільця. З однаково ласкавою увагою зупинялися вони і на іржавих, промаслених комбінезонах шоферів, які порпалися в затінку вишень у моторі перекинутого всюдихода; і на військовому листоноші у збитій на вухо пілотці з товстою сумкою через плече, що пройшов повз неї з тим урочистим, значним виглядом, з яким ходять тільки військові листоноші, несучи велику порцію свіжої кореспонденції; і на начальнику розвідки, опасистому, але туго перетягнутому похідними ремнями полковникові, який, заклавши руки за спину, ришлячи виблискуючими чобітьми, ходив сюди й туди за огорожею садочка, увесь поринувши в свої думки; і на бійцях штабної охорони, які сиділи за хаткою в запиленій траві і читали по черзі один одному тільки що одержані листи з дому.

— Я, як зголодніла, дивлюся, дивлюся, дивлюся — і не можу надиви-

тися. Ні, вам цього почуття не зрозуміти! Це зрозуміло тільки тим, кому доводиться надовго відриватися від своїх, від всього, що звичне, дороге, миле, і з головою поринати у той чужий, павучиний злий світ! — сказала вона низьким грудним голосом.

Вираз дитячості, який шойно освітлював її обличчя, зразу наче вітром здуло, і мені здалося, що вона гидливо пересмикнула плечима, прикривши грубою шинелею.

Якось не вірилося, що ця дівчина, така юна й безтурботна з вигляду, мала найбільш небезпечну і найбільш відповідальну з усіх військових професій, що це та сама безіменна героїня, яка, живучи за лінією фронту, шохвилини ризкуючи життям, постачала наш штаб відомостями, які допомагали командуванню своєчасно розгадувати наміри противника.

Розвідники — народ замкнений, небалакучий. Але для цієї дівчини вони не шкодували захоплених похвал.

У неї було умовне ім'я: Береза. Я не знаю, як воно з'явилося, але тяжко було підібрати краще. Вона справді була схожа на молоду білу, струнку, гнучку берізку, із тих, що тремтять всіма своїми листочками при найменшому подуві вітру. І нічого у вигляді її не виказувало холодно-кровної мужності, волі, впевненої, обачної хитрості — цих потрібних якостей людини, її професії. Певне, це й забезпечувало незмінний успіх, який супроводив Березу під час виконання найскладніших завдань.

Взявши з мене слово, що я ніколи не назву її справжнього імені, полковник, начальник розвідки, розповів мені її воєнну біографію.

Єдина дочка видатного ученого, вона зросла у патріархальній сім'ї, дістала добре виховання, вивчала музику, співи, з дитинства однаково добре говорила українською, російською, французькою і німецькою мовами. Коли гримнула війна, вона закінчувала університет. Вона захоплювалася філологією, західною літературою часів Ренесансу і навіть опублікувала під псевдонімом в одному з академічних видань працю про драматургію Расіна, працю, яка звернула на себе увагу в наукових колах.

Всупереч волі батьків, на початку війни вона відклала підготовку до державних екзаменів і пішла на курси медичних сестер. Вона вирішила їхати на фронт. Але закінчити курси не пощастило: ворог підійшов до її міста, і країни його стали фронтом. Якийсь час вона разом з подругами по курсах виносила поранених з поля бою, працювала в евакоприймачі. Ворог оточив місто. Був даний наказ про евакуацію. Батьки наполягали, щоб вона обов'язково їхала з ними.

— Є стара істина: кому багато дано, з того багато й питають, — переконував її батько, — Підбирати поранених може кожна дівчина, а на твоє навчання держава витратила величезні гроші. Ти знаєш мови, як мало хто. Ти зобов'язана принести державі значно більшу користь там, в тилу.

Дівчина знала, що батько хитрує. Він не міг так думати. Але їй не хотілося на прощання ображати старих, і вона м'яко сказала:

— Тату, я чула, що зараз навіть каркас Будинку Рад перетоплюють на снаряди і танкову броню. Ми повинні перемогти якою завгодно ціною. Зараз не час для дріб'язкової ощадливості.

В евакуацію вона не поїхала. Але батькові слова змусили її задуматися. Звичайно! Вона знає мови, вона, напевне, зможе принести Батьківщині на війні більшу користь, ніж доглядаючи поранених. З цією думкою вона пішла в районний комітет партії.

Це були останні години перед залишенням міста. Стомлені, до смерті вимучені, пригнічені лихом люди палили в печах папери. Сухий попіл літав по кімнатах і шарудів під ногами. Входили й виходили озброєні дружинники робітничих батальйонів. Сердито дзвонив телефон.

Було не до неї. Ніхто не хотів слухати цієї тоненької, вродливої, добре одягненої дівчини. Але тут в ній, звичайно боязкій і делікатній серед чужих, вперше проявився її характер. Когось обманувши, від когось відбившись жартом, когось просто відштовхнувши з дороги, вона пробилася в кабінет секретаря райкому, назвала своє досить відоме у місті прізвище і заявила, що добре знає мови і просить дати їй яке-небудь військове завдання.

— Що, що? Ви дочка професора Н.? Чому не виїхали? — сказав секретар райкому, ледве відриваючися від евакуаційного клопоту, і уважно проглянув її документи. Раптом, щось згадавши, він спитав її: — Ви знаєте німецьку ?

— Як свою, українську.

Секретар райкому ще раз із сумнівом оглянув тоненьку юну постать, її обличчя, на якому було так багато дитячого.

— Завдання може бути дуже складним і, прямо скажу, небезпечним.

— Я згодна...

Він попросив вийти всіх, взяв трубку польового телефону, яка лежала в нього на столі, і назвав якийсь номер.

— Ви слухаєте? Це я, так. У мене знайшлася підхожа кандидатура, — сказав він комусь. — Так, німецьку, відмінно. Цілком підходить, я знаю її батьків. Чудові, віддані люди. Зараз я її до вас пришлю. Попереджував і попереджу ще... — Він поклав трубку і знову, тепер вже з ласкавою увагою, подивився їй просто у вічі: — Ви, може, не уявляєте, що вас чекає? Вам увесь час доведеться ризикувати життям.

— Я прошу вас: не гайте марно часу, я вам уже відповіла, — сказала дівчина.

І от дочка відомого вченого залишилася в рідному місті, окупованому німцями.

Вона була не єдина, залишена в місті для підпільної роботи, але з усіх своїх товаришів вона дістала найскладніше і найвідповідальніше завдання. Хто повинен був стежити за німцями й зрадниками, хто ді-

став завдання висаджувати склади, псувати паровози, хто — полювати на фашистських чиновників. Береза, яка знала чудово німецьку мову, за завданням підпільного комітету повинна була вдавати кисейну панночку, дочку відомих батьків, яка захоплюється західною культурою і не побажала розлучатися в ім'я якихось там ідей з комфортом, кинути все і їхати у невідомість на схід. У величезній квартирі професора оселився німецький полковник. Він зразу накинув оком на молододу господарку квартири. Вечорами вона грала на роялі Вагнера, читала по-німецькому вірші Гете. Полковник увів її в коло своїх друзів, відповідальних штабних офіцерів, які збиралися в нього, познайомив із своїм начальником-генералом.

Українська фрейлейн мала успіх. Друзі заздрили полковникові. Дочка професора і, як натякав полковник, потомок якихось давніх українських магнатів вигідно відрізнялася від вульгарних, крикливих, гладких і дурних нацистських дам їхнього кола. Офіцери всіляко намагалися їй догоджувати, і нікому з них не спало на думку, куди ходить ця чудова дівчина, «потомок магнатів», двічі на тиждень, узявши з собою яскраву парасольку, сумку і книжку фюрера «Майн кампф», подаровану їй полковником з власноручним написом.

А вона йшла на окраїну слобідку на великій ріці, входила в квартиру шевця, яка містилася у біленькій хатці, виймала з сумки черевички із стоптаними каблуками і, переконавшись, що нікого немає, виплакувалася на грудях величезного діда-чоботоря сльозами гніву, злості й огиди. Тут, у цій охайненькій, скромній хатинці, що стояла на городках, її нерви, які весь час перебували в граничній напрузі, не витримували. Кокетуюча, дурненька панночка, граціозна іграшка, що вміла безтурботно розважати грубих, самовдоволених солдафонів, ставала сама собою — радянською дівчиною, громадянкою свого полоненого, але нескореного міста, щирою, чесною, журною і повною ненависті.

— Як мені гидко! Коли б ви знали, дядьку Левко, як мені гидко жити серед них, чути їхні хвастощі, посміхатися тим, кому хочеться перегризти горлянку, тиснути руку тому, кого слід розстріляти... ні, не розстріляти — повісити!

«Швець», старий більшовик, що працював у підпіллі ще під час громадянської війни, як умів, заспокоював її. Потім у задній хижці вони склали донесення про все, що вона бачила й чула. Пили «чай» з липового цвіту із сахарином, їли холодець, солоні помідори, кисле молоко. У рідній обстановці трохи відходила хвора, змучена душа. А потім граціозна дівчина з яскравою парасолькою йшла в місто, безтурботно наспівуючи улюблену німецьку пісеньку «Лілі Марлен», супроводжувана ненавидячими поглядами голодних жителів. Ці ненавидячі погляди, потреба мовчки терпіти образи, не сміючи навіть натяком розповісти всім цим людям, хто вона, чому вона тут, за що вона бореться, було найтяжчим у її професії.

У неї були міцні нерви. Вона чудово грала свою роль і приносила велику користь. Але кінець кінцем нерви стали здавати. Все тяжче ставало маневрувати, приховувати свої почуття. На явках вона благала «шевця» відкликати її, дати їй відпочити, доручити їй інше завдання.

Як про спочинок вона мріяла про бойову діяльність, про наскоки на ворожі транспорти, підпалення складів, висадження залізничних ешелонів, про боротьбу із зброєю в руках, яку провадили інші підпільники. Але в ці дні в місті зупинився штаб військової групи, її відомості були потрібніші, ніж раніше, і «шевець» строго і твердо виряджав її назад.

Нарешті штаб виїхав. «Швець» сказав, що ще кілька днів — і вона зможе зникнути. Але тут прийшла біда. Її квартирант, полковник, був підвищений у генерали. Напившись з цієї нагоди, він вламався до неї вночі із пляшкою шампанського. Він пропонував їй руку і серце.

На дівчину напав жах, її трясло від огиди. Генерал повзав за нею на колінах. Вона спробувала втекти від нього в іншу кімнату. Він вломився й туди. Він хрипів, що радянська влада агонізує, що бої вже відбуваються в Москві, що всім їм тут, на родючій Україні, дадуть багаті маєтки і вона буде його дружиною — хо-хо, — дружиною німецького поміщика! І всі ці селяни, які вважали себе господарями життя і щось там белькотали про соціалізм, будуть їхніми рабами, робочою худобою на їхній землі. П'яний фашист образив її народ — і дівчина не витримала. Воля зрадила її. Вона вихопила у нього із ножен срібний генеральський кортик з фашистським орлом, розпластаним на ефесі, і по саму ручку ввігнала його в горлянку генералові.

Уся міська військова і цивільна поліція, вся жандармерія і прибулі у місто спеціальні війська СС протягом місяця шукали її, винищпорили кожну вулицю, кожен будинок, улаштовували наскоки, облави. Але дівчина втекла: вона благополучно перейшла через фронт.

Опинившись серед своїх, вона стала вивчати все те, що могло їй допомогти в її складній і небезпечній роботі для Батьківщини.

Слід дочки відомого професора, що вбила новоспеченого німецького генерала, загубився у великому українському місті. А через якийсь час військовий комендант Харкова взяв за перекладачку вродливу дівчину Ерну Вейнер. Доля фрейлейн Вейнер викликала гаряче співчуття коменданта, останнього потомка заниділої гілки прибалтійських баронів, у якого, крім загальнофашистських приводів, були і свої особисті мотиви ненавидіти радянський народ. Ерна Вейнер розповіла шефові, що вона дочка значного німецького колоніста, що жив на Одещині. Батько її мав сад, виноградники, баштани, тримав улітку сотні батраків, скуповував через свою контору хліб, мав млин. Але все це в нього без жалю забрали більшовики. Потім його заарештували за симпатії до нової Німеччини, яких він, як людина пряма, не вмів і не хотів приховувати...

Фрейлейн Ерна, як покривджена більшовиками, незабаром стала головною перекладачкою у комендатурі, а потім її перевели до самого начальника гарнізону.

Новий шеф, бригаденфюрер військ СС, теж співчував бідолашній фрейлейн. Бездоганна німецька мова, вміння співати старовинні баварські пісеньки, що особливо подобалися сентиментальним катам, гра на роялі привернули до неї поклонників. «Так, старий Йоганн Вейнер навіть у цій незрозумілій країні спромігся дати дітям чудове виховання!» дивувалися вони. І коли німці виявляли раптом пронажу важливих документів або їм ставало ясно, що радянське командування знає надто багато про їх таємні наміри, навіть тінь підозри не падала на Ерну Вейнер.

Але якою ціною дівчина здобувала для Батьківщини ці фашистські таємниці! Вона була присутня тепер на найбільш секретних допитах. При ній кати шматували засуджених на смерть радянських людей, і вона повинна була перекладати їх передсмертні зойки, їх прокльони, слухати від них образи. Лише любов до Батьківщини, любов всеохоплююча, надмірна, давала їй сили для цієї роботи. Та тільки зв'язківець, суворий воїн, який безвихідно сидів із своєю рацією у підвалі зруйнованого будинку, людина, зовсім розбита ревматизмом, кому вона приносила свої відомості, чув від неї її скарги. Блідий, як місяць у холодну ніч, цей чоловік, що ледве рухався і що з рік просидів без сонця й повітря, як міг утішав її незграбним, грубуватим солдатським словом і сам правив для неї прикладом відданості великій справі. Його спокійна мужність підтримувала дівчину.

І от за кілька тижнів до здобуття Харкова Березу чекав останній, найтяжчий іспит. Про нього вона розповіла сама, сидячи на призьбі хатинки у погожий серпневий вечір:

— Ви знаєте, звичайно, як вони нервувалися, коли війська Конева, прорвавшись біля Белгорода, підходили до Харкова із сходу. Боже, що там було! Комашнище, в яке всунули головешку! Солдати нічого, це — машини. Але поглянули б ви на їх заправил! Вони, забувши навіть про додержання зовнішньої пристойності, гарячково пакували картини, музейні речі, меблі — все, що вони награбували і настягали. Все це відправляли на очах у солдатів. А чутки! Це був не штаб, а базар якийсь, де переказувалися чутки, одна неймовірніша за другу. Особливо багато ходило легенд про радянську авіацію. Казали, що з Далекого Сходу прилетіли якісь нові величезні авіаційні частини. Десятки тисяч машин! Нечувані марки! Якесь страхітливе озброєння! Всі офіцери бігали ночувати в підвали. Навіть мені було дивно, якими в тяжку хвилину вони виявили себе слабкодушними, боягузливими, дрібними. І я раділа. Вранці, приходячи на роботу, я казала шефові плаксивим голосом: «Пане начальнику, невже все загинуло? Адже вони мене вб'ють!» Я бачила, як він полотнів. Але він ще хизувався: «Що ви, фрейлейн, у Німеччині

стільки сил! Може, навіть надто багато! Хвороба повнокров'я». Кінчав він тим, що брався мене запевняти, що за всіх умов я встигну втекти в його автомобілі.

І от раз вночі мене будять, викликають до нього в кабінет. Він схвилюваний, сяє. Пояснює, буде важливий допит, від якого залежить його кар'єра. Ах, коли б ви знали, як всі вони там думають про свою кар'єру! У мене похололо серце: кого ж піймали? Я знала, що харківські підпільники, які увесь час тримали німців у постійному страху й напруженні, в ці дні особливо активізувалися, і боялася, що попав хтось із них. Шеф бігав з кутка в куток. У кабінеті йшла незвична підготовка: стіл накривали скатертю, розставляли на ньому вино, фрукти, солодоші.

Мені ставало дедалі тужніше. Хто ж? Хто? Що значить таке незвичне готування? Чого вони такі раді?

— Приїхав якийсь пан із армії? — спитала я якомога недбаліше, сідаючи в кутку, де я завжди сиділа під час допитів.

— Ат, дурниця, став би я витратитися на тих чинодралів із армії! — відповів шеф. — Значно важливіше, значно важливіше! Наші сіті принесли багатий улов. Сьогодні край проклятушій невідомості. Ми дізнаємося, який сюрприз приготовлено нам. Ого-го, це може сплутати їм всі карти!

Я вирішила, що захоплено якогось нашого визначного військового. Але, на мій подив, за стіл сів не шеф, а його помічник, майор. Потім під конвоем вартових у кімнату внесли носилки. Їх поставили біля накритого столу, солдати з автоматами стали біля дверей, але майор жестом вирядив їх. Того, хто лежав на носилках, мені не було видно. Тимчасом майор, зобразивши на своєму обличчі одну з найсолодших своїх посмішок, попросив мене перекласти «гостю», що він сам льотчик за спеціальністю і радий привітати тут свого доблесного колегу, судячи з відзнак, знаменитого російського аса. Коли було потрібно, він міг прикидатися привітним, навіть простодушним, цей майор, одна з наймерзенніших гадин, яких я тільки там бачила. А я вже на них надивилася!

І тут я розгляділа, що на носилках лежить молода людина, зовсім ще юнак, у такій ось, як у вас, полинялій гімнастюрці, до якої пригвинчені три ордени Бойового Червоного Прапора і ще якісь відзнаки. У нього були авіаційні погони старшого лейтенанта. А його погляд... Даруйте, хвилиночку...

Дівчина зблідла так, що її обличчя стало біліше стіни. Вона тяжко дихала, кусала губу, наче переборюючи в собі гострий фізичний біль. Потім труснула головою і пояснила:

— Нерви... Ноги в нього були в гіпсі, голова забинтована, але з цього марлевого тюрбана на мене запитально дивилися великі сірі, такі правдиві і такі зацьковані очі.

— Фрейлейн, перекладіть, будь ласка, колезі, що беззбройний против-

ник для нас уже не ворог, що в новій Німеччині поняття мужності й воїнської честі інтернаціональні. Перекладіть, що як... е-е-е... помічник начальника гарнізону і як льотчик з професії я буду радий випити з ним бокал... е-е-е, ні, це буде не по-російському... чашу доброго вина.

Коли я перекладала, сірі очі льотчика зупинилися на моєму обличчі. І стільки в них було... не ненависті, ні, не ненависті, а безмежного презирства, огиди, що сльози образи мимоволі ледве не виступили в мене на очах.

— Хай дасть папіросу!

Майор засяяв, схопився і простяг йому свій портсигар. Льотчик підвівся на лікоть, узяв папіросу і жадібно закурив. Вони обидва мовчали; я чула, як потріскує тютюн. Потім майор підвівся, цокнув каблучками, назвав своє ім'я і шанобливо заявив, що бажав би знати, з ким має честь...

— Нічого я йому не скажу,— відповів льотчик і відвернувся.

І скільки майор не бився з ним, він лежав обличчям до стіни і мовчав. Я бачила, як майор нервується, кусає губи, як він грає жовнами на обличчі. Я боялася, що він ог-от зірветься, і тоді... Я ж бо знала, на що здатна ця людина. Але відомості про нашу авіацію, певне, були потрібні їм дозарізу, і він стримався. Він наказав винести полоненого і навіть побажав йому приємної путі. Але як тільки зачинилися двері, він вибух страшною лайкою, вихилив склянку коньяку і з зовсім вимученим виглядом та блукаючими очима безсило кинувся на диван. Увійшов шеф; мене відпустили і одвезли додому.

Тієї ночі я не заплющила очей, хоч відчувала себе зовсім розбитою. Цей льотчик... його очі дивилися на мене, і в вухах звучав його дзвінкий, молодий і твердий голос. Вранці я хотіла піти на явку, щоб попередити, що захоплений збитий над містом радянський ас, але не встигла: до під'їзду підкотила машина. Сам майор сидів у ній. «Нам наказано за всяку ціну здобути в нього все про авіацію. Є дані, що він із цих нових частин, які шойно прилетіли сюди. Фрейлейн Ерно, ви повинні поговорити з цим проклятим більшовиком. Кажіть йому, що хочете, тільки витягніть із нього, що зумієте. Вас озолотять! Слово честі, ви заслужите залізний хрест!»

Я ніколи ще не бачила цього спокійного, холонокровного кар'єриста-ката таким схвильованим. Він так хвилювався, що тут же проговорився про те, що в Харків із ставки прилетів авіаційний генерал, якому ці відомості потрібні дозарізу. У мене не було вибору. Поговорити з льотчиком віч-на-віч було навіть корисно для справи. Можна було попередити його. Але я згадала його погляд, і мені, що звикла увесь час жити під загрозою смерті, стало страшно — саме страшно! — увійти в його камеру. Ви уявляєте, ким я була в його очах!

Але я змусила себе увійти і, коли двері зачинилися за мною, навіть підійшла до нього. З учорашнього дня він ще більше осунувся, очі

його розкрилися ширше. Мені здалося, що він навіть якось пересмикнувся, коли я наблизилася до нього.

— Як ви себе почуваете? Чи був у вас лікар? — спитала я, щоб зв'язати розмову.

— У них нічого не вийшло, тепер вони нацьковують на мене свою німецьку овчарку, — недобре посміхнувся він.

Я спалахнула. Я не могла стриматися: сльози, мабуть, виступили в мене на очах. Голос у нього був тихий, він, певне, дуже ослаб за цю ніч, але він казав і далі так само твердо й жорстоко:

— Чого ж червонієш? Продажні шкури не повинні червоніти! От почекай, попадешся ти до нас, там тобі пропишуть!

Я ледве стрималася, щоб не впасти тут перед ним на коліна і не розказати йому всього: так тяжко звучали в його вустах ці образи. А він продовжував, дедалі підвишуючи голос:

— Думаєш, відступиш з німцями, утечеш від нас? Доженемо! У самому Берліні знайдемо! Нікуди від нас не втечеш, не сховаєшся!

І він зареготав. Ні, не нервоно, у нього, певне, зовсім не було нервів, — він зареготав злорадо, переможно, неначе він не лежав увесь забинтований, помираючий у ворожій катівні, а переможцем стояв у Берліні, вершачи суд і розправу. І тоді я кинулася до нього і зашепотіла, забувши всяку обережність:

— Вони нічого не знають. Вони хочуть дізнатися від вас про якісь нові авіаційні частини. Тут страшенна паніка. Вони бояться, смертельно бояться! Не кажіть їм нічого, ні слова! Особливо побоюйтеся отого вчорашнього рудого майора. Це жаклива людина.

Відсахнувшись від мене, він з подивом слухав.

— Так, — сказав він і ще раз повторив: — Та-а-ак! — Очі у нього трохи подобішали, але дивилися пильно, вивчаюче. — Та-а-ак! Трапляється... — Він посміхнувся, але вже не зло, і раптом, підморгнувши мені, закричав на весь голос: — Геть, продажна шкуро! Нічого я тобі не скажу! Ні тобі, ні твоїм хазяїнам! Не доб'єтеся від мене ні слова!

Він довго кричав на всю тюрму. Потім спитав тихо:

— Так ви?..

Я кивнула головою. Я вся тремтіла, зуби мені цокали.

— Ну, заспокойтеся, — сказав він, — і говоріть тільки чесно: мені кінець?

— Якщо нічого не скажете, розстріляють, — відповіла я, і ми допитливо подивилися один на одного.

— Шкода, дуже шкода! Мало я пожив... А як хочеться жити!.. Ну йдіть, ідіть звідси...

— Чи не треба чого передати туди? — запитала я.

— У вас дуже змучені очі, я вам майже вірю, — відповів він. — Майже... І все ж таки не треба, нічого я вам не скажу — так краще вам і

мені... І прощайте ви, дівчино...— Він зітхнув і знову узявся клясти мене на всю в'язницю.

Мене душили сльози. Така людина! Така людина! І нічим їй не допоможеш... Я вибігла з камери. Майор нетерпляче ходив по коридору, він, певне, підслухував нас, але з обличчя я побачила, що він нічого не зрозумів, крім тих лайливих слів. Я ледве трималася на ногах. Мені було байдуже. Майор, блідий від злості, грав вилицями.

— Не плачте, фрейлейн, ви на посаді. Як тільки він стане нам непотрібний...— Він не доказав.

Я не пам'ятаю, як вийшла з в'язниці...

Дівчина зітхнула і змовкла. Певне, нерви її були геть зовсім розхитані. Її бив озноб, нижня щелепа тремтіла, обличчя пересмикував нервовий тик. Вона довго мовчала.

— Мені дуже важко розповідати, але мені хочеться, щоб вся країна знала, як тримають себе там радянські люди. Адже про це ви тільки догадуєтесь... Я зобов'язана докінчити. Це мій обов'язок. Крім мене ніхто не знає про останні години цієї людини.

Після нашої розмови в тюрмі я цілий день ходила в якомусь тумані. Я закликала всю свою волю, тренування, все, що було в мені кращого, щоб стриматися, не розпуститися при них, при тих, і все ж такі я не змогла — і, коли заговорила про нього, розревлася. На щастя, майор уже розповів шефові про наш візит у тюрму; вони зрозуміли це по-своєму і взялися утішати мене. А я слухала їх і закривалася руками, щоб на них не дивитися. Я боялася, що не стерплю і зроблю яку-небудь дурницю.

Але найстрашніше мене чекало попереду. Ви, певне, знаєте про нашу роботу? І про мене? Я не новак. Але це було для мене найтяжчим випробуванням. Той генерал авіації, якийсь їхній національний герой, улюбленець Герінга — вони там всі перед ним на задніх лапках ходили,— вирішив сам допитати льотчика. Це був високий, вродливий, самовпевнений паруб'яга, з рум'яним фарфоровим обличчям і безкольоровими порослячими віями. Він сам пішов у тюрму. Його супроводжували мій шеф, майор і я. Він самовпевнено підійшов до льотчика, назвав йому своє досить, загалом, відоме прізвище і простяг йому руку. Той відвернувся і нічого не відповів.

— Ви погано поведіться, молода людино! Я генерал, герой двох війн. Закон честі наказує військовому відповідати на воїнське привітання старших.

Я переклала цю фразу. Певне, генерал був добрий актор. Усі вони там, хто третяся на фашистських верхівках, умілі комедіанти. Але він говорив з такою широкою доброзичливістю!

— Що ви розумієте про честь! — посміхнувшись, відповів льотчик.

Я переклала. Генерала це не збентежило. Він тільки на хвилину нахмурився, але зразу ж спитав:

— Може з вами погано поведуться? Чому ви такі озлоблені? Ви невдоволені доглядом? Медичною допомогою? Заявіть мені, і я зараз-таки накажу все зробити. Герой залишається героєм за яких завгодно обставин.

— Спитайте, що йому від мене потрібно,— стомлено спитав льотчик.

Він, певне, дуже страждав від ран, але не бажав, щоб вороги помітили його страждання, і тільки піт, що вкривав його лоб і біг струмками, свідчив, як важко йому.

Генерал почав утрачати терпець:

— Скажіть йому, чорт забери, що у нього добрий вибір! Маленька інформація про авіаційні частини, що про неї все одно ніхто із його співвітчизників не дізнається, і тихе, спокійне життя до кінця війни на одному з кращих європейських курортів — Ніцца, Баден Баден, Бад-Вільдунген, Карлсбад... Про стійкість його теж ніхто не дізнається: могольна черва з однаковим апетитом пожирає героїв і боягузів.

Я переклала. Льотчик навіть зареготав:

— Скажіть генералові, що він, певне, гідний годованець свого фюрера.

Не знайшовши у німецькій мові слова «годованець», я переклала його як «учень», і, на мій подив, цей самовдоволений тупиця несподівано просяяв. Він налився важністю і сказав: це так, лейтенант правильно зауважив, він справді намагається наслідувати фюрера. Він сказав, що тепер, без сумніву, вони знайдуть спільну мову — два герої, два солдати. І він спитав: хай пан лейтенант, який допіру засвідчив, що він куди розумніший своїх співвітчизників, хай він скаже, чому так безнадійно уперті ці радянські росіяни, чому, відступаючи, вони самі палять свої будинки, чому за лінією фронту не бажать коритися і продовжують боротьбу, накликаючи на себе репресії і кари, чому вважають за краще умирати, не розкриваючи карт, хоч і дурневі ясно, що війну вони програли? Чому? Цей самовдоволений бевзь, почувши від льотчика, що він гідний учень фюрера, вирішив, що той сказав йому комплімент і йде на всі умови. Генерал розфілософувався. Він явно рисувався перед моїм шефом, перед майором, яких вважав посоромленими. Я зразу ж переклала льотчикові запитання.

— Бевзь! — відкарбував він. — Тому, що ми, радянські люди — не ім пара.

Коли б ви його бачили в цю хвилину! Він підвівся на лікоть, його брови, особливо чорні від того, що вони дивилися із рамок бинтів, нахмурилися, очі блискали. Генерал розлютився. Він схопився, гидко вилаявся і проказав прислів'я, відповідне, приблизно, до нашого: «Скільки вовка не годуй, все в ліс дивиться». Він сказав, що лейтенант дурна,

тупа тварина, що він чорною невдячністю платить за таке рицарське поводження, за такий догляд.

— Я гадав, що цей догляд здійснюється внаслідок міжнародної угоди про догляд за пораненими,— відповів лейтенант.

— Угода! Ха-ха! Станемо ми витрачати німецькі бинти на російських свиней, від яких не маємо нічого, крім смороду!

Генерал кричав, тупотів ногами. Мій шеф, розуміючи, що це позбавляє їх останньої надії, хоч будь-що вивудити, шанобливо й наполегливо намагався його стримувати. Та де тут! Коли я переклала фразу генерала, поранений льотчик схопився на носилках, кулаками розбив гіпс на ногах і став зривати з голови, з шиї марльові пов'язки. На обличчя йому ринула кров.

— Не потрібно мені фашистського милосердя! — бубонів він.

— Брудні фанатики, варвари, країна північних папуасів! — кричав генерал.

І раптом — це була мить — він відсахнувся: затуляючи обличчя, лейтенант плюнув йому в обличчя кривавою слиною.

Вони всі троє накинулися на нього і стали штурхати ногами. Поранений, рикаючи, відбивався; він був ще міцний, лють подесятерила його сили. Сидячи на носилках, увесь заюшений кров'ю, він бив їх тим, що нагодилося під руки, і вони ніяк не могли схопити його. Я стояла тут, рядом. Ви розумієте — я бачила, як ці звірі шматують цю світлу, горду людину, найкращу з людей, яких я зустрічала за своє життя! Вся істота моя поривалася кинутися йому на допомогу і якщо не допомогти, то хоч померти із ним! Я не боялася смерті. Ні! Але я була на посту, я знала, що тепер, напередодні нашого наступу, моя робота тут особливо потрібна, і я не маю права виказати себе. Виказати себе, загинути, захищаючи його, було б для мене зрадою Батьківщині, ударом по нашій справі. Що б не трапилось, потрібно було, щоб інформація надходила, щоб ви тут, в армії, знали, що готують проти вас, що замишляють німці.

І я вчинила в той день свій єдиний справжній подвиг. Я навіть не крикнула, я сиділа, вчепившись в крісло так, що нігіт в мене потім посиніли, і намагалася запам'ятати все. На моїх очах вони забили його до смерті. Цей незнайомий мені чудесний юнак загинув відбиваючися. Уся камера була забризкана його кров'ю. Але я й цієї години виявилася гідною його — я не виказала себе. І як мені потім не було тяжко, я продовжувала свою справу до того дня і години, поки ви не здобули Харків. І повірте мені: це було не легше, ніж чесно померти на полі брані смертю солдата...

Вона вся тряслася, ця тоненька дівчина, з ніжною зовнішністю, з нервами загартованого борця, з волею старого солдата.

— Я навіть не знаю його імені... і тепер не знаю, хоч ніколи не забуду його. Він завжди буде передо мною таким сильний, мужній, прекрасний!...

І раптом, затуливши обличчя руками, вона заридала, вся здригаючися і тремтячи, як молода берізка під лютими подувами осіннього вітру. Висока зачіска її розсипалася, шпильки попадали на землю, каштанові хвилясті кучері розметалися по грубому сукні шинелі, і серед них стало видно одне зовсім сиве пасмо.

Потім якось зразу дівчина заспокоїлася. Обличчя її, мокре від сліз, стало твердим, навіть жорстким. Витерла очі, зібрала й уклала волосся і посміхнулася:

— Нерви... Нічого не зробиш, треба відпочивати... Мені дають відпустку.

— А потім?

— Знову туди, до них, — адже війна не закінчилася.

Тонке обличчя її зробилося суворим, замкненим і зразу якось поста-ріло років на десять.

— Туди? Після таких випробувань?

— Він сказав тоді: «Ми — радянські люди». У цій фразі увесь він. Я запам'ятала це на все життя.

ПРАПОР ПОЛКУ

Ось він, цей старий, важкого шовку, шитий золотом прапор, бойова святиня танкового полку, — прапор, що за нього у найнезвичайніших умовах два роки безперервно точилася прихована, жорстока боротьба. У цій боротьбі брало участь багато людей, багато пролилося крові, і не одна людина віддала своє життя. Але основними героями цієї боротьби так до кінця й залишилися літня колгоспниця із стомленим, поораним скорбними зморшками, суворим і розумним обличчям, Уляна Михайлівна Білогруд, і її дочка Марійка, сімнадцятирічна українська красуня, яка всім своїм виглядом нагадує тонкі чарівні портрети пензля юного Тараса Шевченка.

Боротьба за прапор почалася у вересні 1941 року на неозорих степах Полтавщини, помережаних круглими петлями неквапливої і повноводої ріки Псьол.

Німецькі бронетанкові дивізії генерала Клейста, форсувавши Дніпро, рвалися тоді до Харкова, а рештки радянського танкового полку, давно вже відрізаного від своїх частин, продовжували боротьбу в долині Псла, улаштовуючи засади на дорогах, нападаючи на колони ворожих автомашин, на маршрутні комендатури на трактах, на маленькі сільські тиллові гарнізони.

У танкістів давно закінчився бензин. Вони заправляли свої машини на базах залишених МТС, забирали боєприпаси з підбитих танків, що у великій кількості стояли на місцях недавніх боїв, і продовжували воювати. Серйозно занепокоєні німецькі штаби повертали проти незвичайних партизанів маршові частини, які йшли на фронт. У нерівних боях з ними полк танув. Нарешті 25 вересня в бою біля Оржеця згоріли останні дві машини. Від усього танкового полку залишилося вісім чоловік особового складу: старший лейтенант Василь Шамриха, політрук Семен Шаповаленко, лейтенант Леонід Якута, старшина Григорій Лисенко і солдати Микита Яковлев, Лев Насонов, Микола Ожерьолов

та Олександр Савельєв. Це були танкісти без танків. Вони перебували у глибокому ворожому тилу, але ніхто з них і не думав складати зброї.

Вночі у болоті біля Оржеця, у шелестливих заростях жовтого, сухо-го очерету, лейтенант Шамриха зробив привал своєму загоні. Він витяг із пазухи полотнище полкового прапора, загорнене в сорочку, розгорнув його в сяєві місяця, притис до серця лискучий шовк і сказав товаришам:

— Поки ми, вісім солдатів, тримаємо в руках зброю, поки з нами цей прапор, полк наш не переможений! Він існує. Діє. Поклянімося ж, товариші, перед оцим ось прапором, що ні боягузством, ні малодушністю не згнъбимо його, що зброї не складемо і, поки живі, поки хоч в одному з нас б'ється серце, будемо берегти цей прапор і бити фашистів!

Лейтенант перший став на одно коліно, сказав: «Клянусь!», і поцілував край шовкового полотнища. За ним зробили так само і кожен з його товаришів. Потім Шамриха зашив прапор у підкладку своєї ватяної куртки і сказав: «Пішли».

Так спішені танкісти почали партизанську війну. Можливо, що хтось із учілілих учасників цієї партизанської групи тепер, на дозвіллі, уже підрахував, скільки спалили вони тієї осені німецьких автомашин, скільки перехопили транспортів, скільки побили ворогів у степових засадах, скільки роздали населенню або попалили пшениці із тієї, що підготовляли німецькі інтенданти до вивозки у фатерлянд. Тоді їм було не до підрахунків — вони діяли. Вони воювали — і воювали вміло, обережні, швидкі, били завжди точно і безпомилково, завжди раптово з'являючися в степу і також раптово й безслідно зникаючи. І кращою оцінкою їх діяльності була поширена німецькою фельдкомендатурою Полтави інструкція «Про боротьбу з радянською десантною частиною у танкістських шлемах чисельністю до тисячі чоловік, яка з'явилася у Великокринківському, Кобеляцькому та Решетилівському районах».

У цій інструкції німцям та їх наймитам фельдкомендатура наказувала додержувати максимальної обережності при переходах по степу, забороняла виїздити затемно і просуватися колонами менше як по п'ятнадцять машин і без конвою. Посилювалася нічна охорона комендатур, гарнізони в селах зводилися із селянських хат у спільні приміщення. Водночас всюди з'явилися оголошення. Селянам фашисти обіцяли багаті премії і всілякі блага, якщо вони допоможуть натрапити на слід радянської «зграї в танкістських шлемах», або живими чи мертвими приведуть в комендатуру хоча б одного партизана-танкіста. Здалеку, звідкись з-під Тернополя, були викликані на Псьол частини СС. По селах почалися масові облави, стеження, арешти. Ескадрони кінної польової поліції нишпорили по степах, обшарювали балки, лощовини, запалювали сухі очеретяні зарості.

Та хоч степи в цих місцях голі, гладенькі, як коліно, а взимку, коли

все навколо сліпучо біле, можна помітити на них людину за кілька кілометрів, «десантна частина у танкістських шлемах» була невловима. З'явилися навіть чутки про те, що її для операції привозять на літаках із радянського тилу, з невідомих баз, а потім у той-таки спосіб відвозять назад. Тепер, коли відгриміла війна в українських степах, можна, звичайно, виказати секрет партізанської невловимості. Танкісти Шамрихи завели собі міцних друзів серед місцевого населення, і коли есесівський загін і польова поліція оточували село, партизани й не думали тікати або ховатися, а залишалися там-таки, де були, і клопоталися хто біля слюсарної справи, хто біля чоботарської, хто біля якоїсь іншої мирної праці. Вони перечікували, поки облава кінчалася і округа отямлювалася. Потім діставали із своїх схованок шлеми і зброю, прощалися з своїми друзями, в яких у них ніколи не було недостачі, йшли далі від цього місця, і знову по степу, по заметених снігом селах із вуст у уста переказувалися чутки про появу нових радянських частин, про несподівані наскоки, пожежі, вибухи, про покарання зрадників. Чутки ці, як живою водою, забризкували людей, зміцнювали їх віру про скоре повернення Червоної Армії, змушували німецьких тилкових крис трястися день і ніч за сімома запорами.

Діяли в цих краях і інші партізанські загони. Налякана окупаційна влада і їх роботу приписувала невловимим танкістам.

Прапор танкісти берегли, як зіницю ока. Він наче згуртовував цю жменьку солдатів, зв'язував їх з рідною армією, яка билася за сотні кілометрів від них. Але раз вони схибили. Вони розповіли комусь із селян про прапор. Невідомо якими шляхами чутка ця доповзла до німців. В комендатурах зміркували, що «невловима десантна частина у танкістських шлемах» має якийсь зв'язок з цим прапором. За захоплений військовий прапор німці нагороджували залізним хрестом першого ступеня, підвищенням у наступний чин і місячною відпусткою на батьківщину. Ось це й підштовхнуло німців розпочати шалені розшуки.

Після численних облав, арештів, допитів-німецькому комендантові у Решетилівці пощастило натрапити на слід. Вночі есесівці вистежили Василя Шамриху, що повертався із степу після операції. Разом з ним були заарештовані Шаповаленко, Якута, Лисенко. Їх привезли в містечко, роздягли наголо, увесь одяг розпороли, порізали, пошматували на клапті. Прапора не знайшли. Тоді їх стали катувати. Для цього комендант вигидав такий спосіб, воїнів голими прив'язали на вулиці до стовпів і стали обливати холодною водою.

Був січень, із степу віяв гострий північний вітер, від морозу тріщала крига у цямринах.

— Де прапор? — питали есесівці.

Крижані панцирі поступово вкривали посинілі, німіючі тіла. Есесівці лили й лили воду. Заживо танкісти оберталися в крижані статуї.

— Скажіть, де прапор, — відіграємо, вилікуємо, в горіщі купатися будете! — вимагав через перекладача комендант.

— Не скажу! Не торкнетеся до нього своїми поганими руками! — хрипів Шамриха почорнілим ротом.

Він жив довше всіх і, як розповідали потім жінки, що бачили, як його мордовано, вже з крижаного панцира обіцяв Гітлерові і всім фашистам ще страшнішу смерть.

Так і замерзли чотири танкісти, нічого не сказавши. А прапор у цей час був у підкладці тужурки бійця Ожерьолова. Разом з Насоновим, Яковлєвим, Савельєвим він сидів у хаті свого вірного друга — жителя села Попівки, комуніста Павла Трохимовича Білогруда, і міркували вони, як у нових, ускладнених обставинах, коли їх весь час шукають і кожному з них загрожує арешт, зберегти полкову святиню.

Вирішили, що танкісти підуть партизанити у дальні райони, а прапор залишать поки що на схов Павлові Трохимовичу. Увечері Павло Трохимович зібрав сім'ю. Узяли на болти віконниці, на гак, на засув, на клямку двері., Колгоспник розгорнув прапор і показав його рідні.

— Всі бачили? Ну, ось. Розумієте, що це таке?

Потім звелів жінці й дочці Марійці скласти прапор і зашити у сатинову наволочку. Сам він обстругав фанерку, поклав на неї згорток із прапором і прибив фанерку до дубової лави на покуті.

— Якщо зо мною щось трапиться. берегти цей прапор свято й не порушно, доки наше військо не повернеться у Попівку. А як прийдуть — віддайте цей прапор найстаршому з військових...

І сказав він ще, що, коли когось із них будуть мордувати, хай дасть він вирвати язик, очі виколоти, душу виїняти, але нічого про прапор не казати.

Старому Білогрудові першому в сім'ї довелося виконати цей свій заповіт. У тяжких муках померли, так ні слова не сказавши про прапор, лейтенант Василь Шамриха і його товариші. Та німці дізналися стороною, що загиблі партизани іноді гостювали в Попівці у Білогрудів та інших селян.

Легучий загін польової жандармерії схопив Павла Трохимовича, брата його Андрія Трохимовича і ще одинадцять їхніх односельчан і відвіз їх у великокринківську в'язницю. Коли старому Білогруду в'язали на спині руки, він устиг шепнути Уляні Михайлівні:

— Що б зо мною не трапилося, про те ані тельнь... Бережіть, як зіницю ока!

Заарештованих селян у в'язниці, яка містилася в будинку Великокринківського педагогічного технікуму, чекала не менш страшна доля, ніж їх попередників. Намагаючись дізнатися, де схований цевловимий прапор, есесівці перевершували самих себе. Вони палили селян паяльними лампами, пробивали цвяхами кисті рук і ніг і наостанку поодрізали їм

вуха й носи. Осліплений, закривавлений, ледве живий, Білогруд, блискаючи невидячими вже очима, на запитання, де прапор, хрипів:

— Не знаю... Не знаю, щоб ви поздихали!..

З тим і померли українські селяни Павло Білогруд, його брат Андрій та їх односельчани, не виказавши партизанської таємниці. І таємниця ота всією своєю вагою лягла на плечі дружини Білогруда.

Німці чомусь догадувались, що прапор схований у неї. Опікшись на прямих ходах, вони удавались до нових і нових способів вивідати секрет. Уляні Михайлівні пропонували нагороду, обіцяли багаті подарунки. Знаючи, що вдові живеться тяжко, надголодь, після того як есесівці почистили при арешті чоловіка її кладовки й клуні, німці обіцяли їй борошна, крупи, гасу, м'яса, якщо вона скаже, де сховано залишений партизанами згорток. Як і чоловік, вона вперто відповідала, що ні про який згорток нічого не знає.

Вдень при дітях, вона ще трималася, замкнена, діловита, горда, а ночами, коли в хаті стихало, вона обережно сповзала з печі, прокрадалася на покуття і мацала руками, чи тут він, цей прапор, який приніс сім'ї стільки тривоги і горя.

На округу тим часом упало нове лихо: німці гнали молодь до Німеччини. По розверстці кожна сім'я повинна була для початку поставити, як писалося у повідомному наказі, по «одній здоровій одиниці— чи буде то хлопець, чи дівчина, байдуже». Скориставшись цим набором, комендант зробив спробу зачепити найболючіше в душі кожної жінки— материнське почуття. Солдати схопили трьох дітей Уляни Михайлівни— дочку Любу, синів Петра та Івана— для відправлення в Німеччину. Зляканій матері, яка прибігла в комендатуру, так і сказали:

— Віддай те, що залишили партизани,— всіх дітей повернемо і папірець такий дамо, що ніхто з них більше мобілізації не підлягає.

Нічого не відповівши, вона повернулася додому. Цілу ніч, цілий день і ще ніч проплакали, сидячи обійнявшись, Уляна Михайлівна і Марійка, яка зуміла врятуватися від облави, сховавшись в стіжок ярової соломи. Тяжко було матері відпускати в Німеччину Любу, ще тяжче— прощатися з двома синами, що так нагадували їй покійного Павла Трохимовича. Моментами вона вагалася. Раз у раз підводилася, йшла на покуття, падала на лаву і нишпорила під нею рукою: чи тут він? Переконувалася, що тут, і знову сідала біля дочки, обіймаючи її, плакала: як бути?..

Вранці мобілізованих, що ночували під охороною в будинку сільради, вигнали на вулицю. Уже скрипіли підводи, чувся жіночий плач і крики солдатів. Колона повинна була от-от рушити. До Білогрудів увійшла людина від коменданта і знову спитала, чи віддасть Уляна партизанський згорток. Жінка підвелася. Бліда, тримаючися рукою об стіну, вона підняла на посланця виплакані ненавидячі очі:

— Немає в мене ніякого вузлика! Ніяких партизанів я не бачила!..

І, обливаючись сльозами, упала на лаву, не маючи сили вийти, щоб провести дітей у страшну дорогу.

Так зберігали мати й дочка рік сім місяців цей полковий прапор, вірячи, що минуть лихі часи, що справдяться слова покійного Білогруда і прийде день, коли по зеленій вулиці рідної Попівки підуть свої війська і передасть вона їм цей прапор, обмитий чистою кров'ю борців і мучеників, гордо пронесений нею крізь такі нещастя, випробування й біди.

І день цей став наближатися. Повз Попівку шляхом до Дніпра потяглися безконечні німецькі обози. Вони зовсім не були схожі на ті злагоджені валки страшних, ревучих машин, які проходили на північний схід два роки тому, заповнюючи брязкотом і гуркотом степові простори, піднімаючи хмари куряви до самого неба. Де залишилися всі ці грізні машини? Куди ділися величезні гармати, потужні танки, нескінченні утюгоподібні броньовики? Де фашисти загубили всю цю сталь, в якій відчували вони себе неушкоджуваними, сталь, вилиту для них на заводах всієї Європи?

Позбавлені своїх машин, вони скидалися на слимаків, виколупаних з черепашок і ні для кого вже не страшних. Стомлені, неголені, у побитих чоботах чи босоніж, у пошарпаних мундирах, вони брели, поганяючи дрючками стомлених волів і шкап. Гуркотіли запилені пом'яті машини, навантажені зерном, меблями, перинами і різним рам'ям. І хоч солдати, які стояли в селі, намагалися приндиритися і ще щось верзли про перегрупування, Уляна Михайлівна зрозуміла: відступають. Вона якось зразу розпрямилась, помолодшала, посвіжіла від самої цієї думки. Встаючи вдосвіта, вона з високого косягору над Пслем з надією зорила на схід, де над вербами, що дивилися у стальне дзеркало незамутою ріки, підіймалося сонце.

Обганяючи німців, по степах Полтавщини ширилися чутки, що, відступаючи, фашисти наостанку особливо лютують: все палять, ріжуть і женуть худобу, стріляють коней. Ночами заграва пожеж підіймалася на обрії і, не гаснучи, палахкотіла до ранку, обіймаючи півнеба.

І думала Уляна Михайлівна: а прапор? Він може згоріти разом з хатою... Скільки терпіла, скільки мучилася, скільки пережила, і раптом тепер, в останній момент, не вберегти!..

Порадившись з дочкою, вона вирішила тримати прапор при собі. Витягли згорток із заповітного кутка, куди сховав його ще покійний Павло Трохимович. Розпоролі наволочку, загорнули шовкове полотнище в чисту полотнину, і полотниною цією Уляна Михайлівна обмотала себе під одягом. Так і ходила вона день і ніч, не розлучаючися з прапором ні на хвилину, незморна, насторожена, з ожилім серцем, прислухаючися до глухої канонади, яка линула росистими ранками звідти, з-за Псла.

А фронт наближався. Німці, які квартирували в Попівці, уночі раптом зірвалися в тривозі і взялися палити хати, скирти з хлібом, сараї. Вони почали з дальнього кінця, від церкви, і Уляна Михайлівна з Марійкою, стоячи на городі, задихалися в чаду і гіркому димі пожерищ, думали: устигнуть їх підпалити чи ні? До хати під'їхав мотоцикл. З багажника зіскочив перекладач, а із залізної калоші виліз офіцер, в якому Уляна пізнала районного коменданта. Він був брудний, обличчя його обросло червоною шерстю. Але, навіть відступаючи, не залишив він, певне, мрії про залізний хрест першого ступеня, про наступний чин, а головне — про місячну відпустку з цього страшного фронту, де все тріщало, валилося і тікало під натиском радянських військ.

— Пан обер-лейтенант каже тобі в останній раз: віддай нам згорток, схований партизанами. Бачиш—все горить! Хату залишимо, корову залишимо, хліб залишимо. Віддай!

— Не розумію, про що ви питаєте, — стомлено сказала жінка, з тугою дивлячися, як солдати вже обливають гасом її простору, міцну, побудовану ще покійним чоловіком, на віки побудовану хату, як підіймаються язики полум'я до очеретяного даху, як, гудячи, лише воно різьблені, розмальовані квітами голубі наличники й віконниці, які за рік перед війною, коли прийшло в село велике колгоспне багатство, з такою любов'ю різьбив і випилював її чоловік із синами.

І впала жінка на суху теплу землю свого городу, і залилася вона гіркими сльозами біля палаючої хати на горбі, над Пслем, посеред охопленого вогнем, окутаного їдким димом села. Ні про що не пам'ятаючи, голосила вона до самого вечора, і ні сусідки, ні свекруха не могли її заспокоїти. Вона плакала, поки не почула над собою голосу своєї дочки:

— Мамо, мамо! Наші!.. Та наші ж, мамо, через Псьол перейшли! — повторяла, торсаючи її, Марійка, радісна й сяюча.

Тільки тепер опам'яталася Уляна Білогруд, підвелася з землі — і раптом відчула обгорнений навколо тіла прапор. Клубок радості, від якого захопило дихання, піднявся їй до горла. Вона підвелася, розпорола полотно і витягла червоне полотнище, вигаптуване золотом і шовком.

Мати й дочка напнули його руками і пішли з ним від догоряючої хати через палаюче село до річки. А на другому березі спускалися по укосу до броду перші загони солдатів у знайомій, рідній формі, у заплених і виляналих гімнастюрках, з нальотом солі, що виступила на лопатках, з автоматами в руках...

Ну, що можна ще додати до цього?

Бійці Насонов, Ожерьолов, Яковлев і Савельєв успішно партизанили на Полтавщині, організували свій загін і з ним разом пробилися через фронт до наших наступаючих частин. Вони знайшли старшого командира, разом з ним приїхали в Попівку, прийняли прапор у Білогру-

дів і з відповідними воїнськими почестями повернули його у танкове з'єднання, в складі якого був відроджений полк.

І ось тепер, перед тим як новобранці-танкісти приносять в цьому полку присягу, офіцери розповідають їм історію бойового прапора їхнього полку, прапора, вбереженого від ворожих рук беззавітним героїзмом радянських людей, прапора, що його відроджений полк з боями проніс через усю Україну в Румунію, а потім від Тернополя через Польщу, через п'ять німецьких провінцій — в Берлін.

І віддаючи тепер цьому прапору воїнські почесті, полк, разом з тими, хто з честю проніс його по дорогах війни у столицю ворога, шанує і тих, хто зберіг полкову святиню.

НІЧ ПРОТИ РІЗДВА

(Оповідання підпільника)

Цю саму людину — ім'я я все ж таки зміню, тому що надто вже дивна ця історія; ну, назвемо її умовно: Олексій Кушовий, — знав я і до війни. Власне, як знав: «здорові», «прощайте» — шапочне знайомство. Разів зо два бачив я його в Кривому Розі на стахановських зльотах, він тоді із сторінок газет не сходив, мені й показали: он він де сидить, цей самий ушавлений Кушовий. Потім раз із Москви ми їхали з ним. Ордени нам за руду в Кремлі вручали. Попали ми з ним, їдучи додому, в один поїзд, в одне купе. Добу їхали і не розговорились як слід. Він усе у вікно дивився та насвистував. Раз тільки через якісь сади ми проїздили, а весна була — сади цвіли, наче снігові замети серед зелені білили. Він був і взявся мені розповідати, що хоче у себе на руднику у садку мічурінські особливі сорти грушок завести. І про це не встигли розговоритися — відвернувся знову і засвистів. Нудно мені стало з ним. Пішов до своїх хлопців у сусіднє купе, там у них і прижився. Я люблю людей — душа нарозпашку, щоб людина і попрацювати як слід уміла, і розмову хорошу провадити, і чужу розмову слухати, ну, а при добрій нагоді — щоб і пісню заспівала. А це що? Їде людина з Москви, сам Михайло Іванович йому Трудовий Прапор до піджака пригвинтив, а він хоч би посміхнувся! Торочить там про якісь несусвітні мічурінські грушки.

І більше з того часу до самого літа, коли раптом наше славне Криворіжжя фронтом стало, я його не бачив.

Пам'ятаєте, як було? Спочатку ми всі надіялися, що «його» зразу розіб'ють і на Берлін підуть, потім на старий кордон була надія, потім наші рудничні на Буг подалися лінію оборони копаги. Ну, й на ту лінію трохи надіялися. І раптом — на! — евакуюють наші заводи, з насиджених місць зніматися доводиться. Та як знімаєшся? Завод — інша справа: машини, верстати розібрав, на платформу навантажив і вези хоч на Далекий Схід. А рудник, як його розбереш, він увесь під землею.

Зверху тільки копер, підйомка, а вони кому потрібні? А руда, самі знаєте, яка у нас! Ох, добряча!

Словом, одержуємо директиву рудники висаджувати. Висаджувати! Це легко сказати. Це робочій людині все одно, що дитя своєю власною рукою вбити. А що робити станеш? Не фашистові ж віддавати! Висаджували. Плакали, а висаджували. Бо хіба ж можна, щоб фашист цією самою рудою та по нас! Ох, дорогі товариші, і тяжка це справа для старого рударя!

Ну, та це я забрів набік. То от на тому самому уславленому руднику, де найкраща наша руда була і де той самий Олексій Кушовий працював, трохи хлопці схибили. Та й не трохи, а, по правді сказати, здорово. Наш брат-рудар до вибухової справи змолоду привчений. І вже як це у них вийшло, не знаю: чи заряду мало заклали, чи злякався хто в останню хвилину — німці до того рудника на танках несподівано заскочили, — а тільки вибух боком вийшов. Лише підйомку розніс та трощечки копер покалічив. Отже, сюрприз. Такий рудник — німцєві у руки! Ну звичайно, там електростанція, насоси, повітродувка — це все вивезене було, а рудник цілий.

А тут знов і другий сюрприз. Іде селищем секретар партбюро з групою хлопців, що рудник висаджували, ідуть, поспішають — бо ж німці, он вони, — а цей самий Кушовий біля хатки, мов нічого й не трапилось; у своєму садочку копається. Піджак на яблуньку акуратненько повисив, рукава засукав і малину там, чи що, чорт би її забрав, підстригає. Йому кажуть: «Ти збожеволів! Танки ж німецькі он за горою!» А він: «Ну що ж танки! Танк і серед степу наздожене. Що, — каже, — має бути, того не обминути. Не піду я, хлопці, залишаюся». Ті дивляться на нього, витріщивши очі. А він відвернувся і ріже собі ту клятву малину.

Ну, розмовляти тут ніколи — німці вже у селищі. Спустилися хлопці до річки та по річці — по вербняку, по вербняку! — із селища — і в степ. Ідуть вони, і людина ця в них у голові цвяшком сидить: невже в хорошому рудничному стаді не без паршивої вівці? І головне, всі вони його до самого останнього дня поважали, портрети на демонстрації носили, стахановського заводія славу набув. І знову ж орден, та який! Ну, тут згадали таку обставину: до партії він не вступив. Йому рудничні комуністи не раз натякали: мовляв, чи не час, знатна людина. А він все відмовлявся: рано, от заслужу — подам. Ну, тут, звичайно, зразу і спало це всім на думку. Коротко кажучи, коли підпільна організація мене на той рудник виряджала, кажуть мені: «Олексія стережися. Олексій, — кажуть, — як нам доповіли, з німцями вже знохався».

Ну, гаразд. Слухайте далі. Прийшов я на той самий рудник, та не шахтарем, звичайно, а чоботарем. У мене батько колись чоботарством підробляв, та й сам я, поки не став на рудник, цим ділом у Дніпропетровську трохи займався. Дещо тямив. А тут у мене все чин-чином:

і паспорт з німецьким штампом, і дніпропетровська приписка, і довідка з тамтешньої комендатури, ну там інструмент який-такий і борода — не бозна, правда, яка, коротка й руда, проте борода. Німців я не дуже боявся: роззявкуваті вони у цій справі, їм найголовніше документ, а коли в документі сказано: їхня людина — то й живи собі. Боявся я, щоб на кого із знайомих не напоротися. Борода, вона, звичайно, людину міняє, проте в Криворіжжі був і я не з останніх. Про рекорди мої писали, і портрет мій в газетах друкували — словом, знав народ.

Проте обійшлося. Помаленьку влаштувався. Із паперу отакий гусарський чобіт вирізав, на скло наклеїв, ціну беру дешево. Хвалитися не стану: народ до мене пішов. Ну розмови, те, се, узнаю, що і як, до людей придивляюся, бачу — у німців справи погані. Інші рудники на Криворіжжі всі висаджені, то вони на цей навалилися. Вивіску величезну прибили: «Акційне товариство «Схід». Відбудовують, гроші в нього гатять. А діло — ні тпру, ні ну. Електростанцію, підйомку — це вони скоро налагодили. Десь в іншому місці, певне, украли, привезли, змонтували, і пішло. А руда — дзуськи! — руди не візьмуть.

Чому? А слухайте. Корінні наші рударі всі від німців пішли: з сім'ями на Урал евакуювалися. Інші в армію подалися. Залишився хто? Старики, пенсіонери. Ну, німці біля них і взялися. Спочатку їм лікар один — хороша, певне, людина була, — все звільнення давав по хворобі. Але лікаря цього німці швидко розшифрували — розстріляли бідолаху. Стариків усіх на рудник під конвоєм: «Яку раніше професію мав?» Ті в один голос: «Ніякої. Чорнороби. Підняти та кинути». І воляють: робити не роблять і від роботи не ухиляються. Багато з ними цей самий пан шеф Іоганн Еберт клопоту мав. Він до них і з добром, і з погрозою, і з пайком, і з палицею — не йде діло! Розстріляв навіть деяких, і це не допомогло. Тримаються старички. «Нас, — кажуть, — смертю не лякай, ми своє прожили».

Я на той час людей надібав, декому відкрився. Серед старичків дві бригади організував для підпільної роботи. Через них з усім рудником в зв'язок увійшов, з місця свого не підводячися. І от доповідають мені бригадири: з усіх корінних тутешніх працює з німцями тільки Олексій. З першого ж дня, як німці прийшли, кажуть, одягся чистенько — і до їхнього шефа. Так, мов, і так. Хочу, мовляв, співробітничати з німецькою адміністрацією. Ті, зрозуміло, раді, обома руками в нього вчепилися. Спочатку він у бригадах у них ходив, потім його старшим на підземні роботи призначили. І от пропонують мені мої підпільні бригади того самого Олексія прибрати. Що ж, кажу, діло святе, за старим прислів'ям: павука вбити — сорок гріхів проститься.

А от скажи ти — не прибрали, не змогли: обережний був дуже. Тільки і ходить з рудника додому, з дому на рудник — от і вся дорога. І то вдень. А дома у нього офіцери німецькі стояли. Зовнішня охорона.

Не виходить. «Гаразд, думаю, почекаємо. Скільки вірвовки не сучи, а кінець буде. Доплигається».

А тим часом робота у німців жвавіше пішла. А чому? У наших людях зневірившись, пригнали вони на рудник військовополонених. Вони з ними чинили як? У таборі до смерті доведуть, людина вже ніг не волочить, тоді до нього: хочеш працювати — годувати будемо. Ну, деякі, зрозуміло, й погоджувалися. У могилу кому охота самому лізти! А тут ще думка: а може нагодиться слухна хвилина — втечу або ще щось там. І добрі хлопці прибули — я з ними зразу зв'язався. Завзяті! Подавай їм вибухівку — хоч зараз увесь рудник під небо. Я й серед них трійку підпільних бригадоқ організував. По бригадці-п'ятірочці на барак. Сиджу я отак у себе на ослінчику, цвяшки у підметки заганяю, тихо, смирно, як павук у темному кутку, а павутинка моя і на руднику, і у військовополонених бараках, і в селищі. Інформація до мене плине, то тут, то там машиночки загоряються, склади спалахують, ешелони під укіс летять, і все тишком-нишком.

І знову я ухилився. Балакучий щось стаю — під старість. Словом; з військовополоненими я швидко зговорився. Умовився: як можливість буде, висадимо рудник. Тільки чим? Нічим. З підпільним обкомом у мене тільки радіозв'язок. Обіцяють при нагоді міни підвезти, та чекай її, отієї нагоди! А тут у німців уже до пуску підходить, рудник от-от відбудують. Невесела річ! А найбільше лютий я на отого Олексія, що для німців старається. «Ах ти, думаю, Іуда Скаріотська! Тільки б мені до тебе добратися, я б тобі показав грушки мічурінські!»

А він, доповідають мені, наче ще обережніший став; з полоненими заграє, декому увільнення виклопотав, перед начальством їх прикриває, ніби навіть червоноармійкам, кому особливо туго доводиться, пайочок свій носить. Ні, думаю, дзуськи, не обдуриш! Назад тобі ходу немає». Тут мої хлопці приловчилися, червоного півня йому підпустили — будинок його згорів геть чистісінько. Жінка з дитиною ледве врятувалися. У офіцерів, його постояльців, увесь шурум-бурум згорів. А він знову вивернувся. Тієї ночі, він, бачте, на руднику був, тільки над ранок повернувся. І доповідають хлопці: не скільки за дім, як за грушками своїми вболіва. Якісь вони в нього особливі були. З того дня жінка його з дитинкою зовсім зникла, не знати де він її заховав, а сам став у руднику, в конторі жити. Піди тепер пробийся до нього через усю охорону!

Ну, думаю, глибоко ти заліз, а від народу не втечеш! Народ зачоче — під землею знайде.

Тим часом вже зима почалася — друга зима під німцем. Раз якось на початку грудня приходить до мене один дід із старим-престарим чоботом. Чобіт його син полагодити прислав і загорнув чобіт у газету, в українську. Німці цю газетку в Дніпропетровську видавали. Дивлюся, в газеті ціла сторінка про наш рудник. Мовляв, «відродження зруйнова-

ного більшовиками краю під егідою німецького командування». Що таке? Я й чобіт забув, читаю: «Перлину Криворіжжя відбудовано».

Виявляється, мова про те, що готовий рудник наш до пуску і що в різдвяні дні видасть він на-гора для Німецької імперії перші вагонетки уславленої криворізької руди. Питає дід — а він у нас, сам того не знаючи, за зв'язківця ходив, — як, мовляв, із чоботом: полагодиш чи ні? А я думаю: провалися ти, старий, із своїм чоботом! Надвечір, кажу, хай твій син сам за чоботом знайде, та нехай і сусідів прихопить. Зрозумів? А син його мій бригадир; «сусіди» нашою мовою — інші бригадири, значить. Поплентався старий, а я сиджу над чоботом і себе мордую: ах ти підпільник, до чого діло допустив! Тут радист мій — була у мене така дівчинка, з Великою землею зв'язок тримала — прийняв наказ. Штаб партизанський мені вистукує: «Пуску рудника не допускати!»

Добре. Сам розумію — не допускати. А як не допустиш!

Увечері бригадирам своїм — сиділи ми з ними у мене в майстерні, про людське око пісень співали, і самогон буряковий, «коньяк три буряки», на столі у нас для декорації стояв — і кажу: що ж робити? Вони потилиці чухають. Як ми не вертимо, не виходить у нас діло. Німці, певне, утямили, чому це в них машини горять. Понаставляли скрізь караулів, на шахтах собак завели. Двір уночі прожекторами освітлений — кішка не пробіжить. Що робити?

— Погано, — кажу, — хлопці.

— Погано, — відповідають бригадири.

Умовилися, проте, піти на крайність. Якщо до рудника не доберемося, то хоч свято зірвемо. Тут у нас підричник один навчився на той час пречудові гранатки із старого толу та з консервних банок робити. От дати нашим по такій саморобній гранатці і в день відкриття почастувати як слід гостей!

Гаразд. І так мене це заїло, що вирішив я інструкції всі порушити і самому в цей день з хлопцями рискнути.

Ну, стали ми готуватися. Людей підібрав я добрячих—кремінь! Двоє з військовополонених: один — колишній інженер з Тули, другий — українець з Дніпра, комбайнер. Рішучі хлопці, і тямущі, та ще один із старичків визвався, четвертий я сам. Мені вже й пропуск дістали: мовляв, «представникові населення, людини приватної ініціативи...»

А свято — вже от-от на носі. Їхня газетка все тріщить, наче дражнить: «Пуск... індустріальне відродження... з Берліна гості високі їдуть». І на руднику підготовка: фельдполіцаїв нагнали, танки та прожектори по кутках рудничного двору порозставляли, копер кольоровим папером прикрасили, на вершині — їхній орел общипаний, у свастику вчепився. Догадалися ми: не інакше на пуск кого-небудь з дуже важних чекають.

За день до свята прямо на рудник в'їхав особний поїзд. Спереду,

ззаду — бронеплощини; посередині — салон-вагони. І вилазять із цих вагонів гості. Тут і директор концерну «Схід» на Криворіжжі, доктор Шрам, чи що, — товстий, рудий, його наші «доктор Страм» звали. Лютий був німець! Із сталним хлестом ходив, ледве що не так — то цим хлестом як шмагне! Але виявилось, що він був серед них найменший, бо як вилізли з інших вагонів всілякі начальники — він перед ними так і стелеться, ледве не в пояс кланяється, посміхається. Ну, і всяких тут фотографів, кіношників ціла юрма. Під ногами так і вертається. А ми тут четверо серед народу стоїмо, ніби цікавості ради, слухної хвилини чекаємо.

І от я почуваю, хтось на мене дивиться. Оглянувся — ба, старий знайомий! Олексій Кушовий на мене втупився. Невже, думаю, пізнав крізь бороду? Ах, падлюка! Я вже хотів у натовп, та якщо так от прямо вислизнути — якраз попадеш поліції в лапи. Стою. І він стоїть. Дивлюся. І він дивиться. Прямо на мене здалеку з-під лоба дивиться і наче посміхається, і здалося мені — навіть головою похитує. А кому — не знаю. У натовп комусь, а мені все здається, що мені. Ну, чекай, думаю, Іуда Скаріотська! Скажи спасибі, що по більшу дичину прийшли, шкода на тебе заряд витратити, а то лежав би ти в мене — де рука, де нога. А він похитав головою і пішов за цими начальниками в контору, де для них був стіл накритий.

У мене від серця відлягло — не пізнав. Кому ж це він кивав? А може пізнав і мені кивав: мовляв, я тебе не викажу, замов і ти за мене слівце, коли там що. І тут як побачив я, що він з усією цією фашистською сволотою пішов у контору харчуватися, так у мене все дибом полізло. Вже я тобі, думаю, згадаю!

Оголосили народу, що рудник відкривати будуть увечері при світлі ілюмінацій і що їхній отой самий головний міністр, який з ними приїхав, своєю рукою першу вагонетку руди на-гора підійме, а потім робітникам, які тут працювали, буде німецькі різдвяні гостинці роздавати. Що ж, думаю, гаразд, от і нам буде саме час гостинця свого піднести.

Погода у нас, знаєте, на Криворіжжі, яка в цей час буває: все туман, туман, потім як зразу морозець ударить, і така ожеледь почнеться — біда! Воно красиво, звичайно: все льодочком обкидає, кожна билінка в бурульку обернеться, дерева — ті скляні стануть, гілки до землі нагнуть і на вітрі дзвенять, наче кришталеві.

А двір сяє. Прожектори світять. Ясно, як удень. Все іскриться, виблискує, переливається.

Ну, а ми стоїмо, дмухаємо в руки, чекаємо. І раптом двері відчинилися, і з неї сунуть отой самий Олексій Кушовий та німецький рудничний шеф Іоганн Еберт, і з ними той самий доктор Страм. Німці п'янінькі, руками розмахують, посміхаються, кричать на весь двір. І все кудись Кушового посилають. Шеф рудника бубонить йому по-російському:

мовляв, спустися під землю, все підготуй, а як підготовиш — сигнал. Пішов Кущовий. Німці знову в контору. Ми між собою перезирнулися: от, мовляв, гад, в яку шану до німців уліз! І знову взяла мене досада. От по німцях ми зараз ударимо, а він під землею від кари відсидиться. І так мені стало на душі нудно, що забув я навіть, що живу, може, останню мою годину.

Проте все вийшло інакше. А як вийшло, слухайте далі. Чекаємо ми, коли з'являться берлінські гості, і раптом — барабан, ідуть їхні солдати, та не ті голодранці старшого віку, що на руднику тут вешталися, а здорові, один в одного, морди руді, одягнені справно — певне, теж з поїздом приїхали. Охорона. Підійшли до контори, вистроїлися, потім цепом розбіглися, автомати познімали і давай натовп відтискати. Чи то німці прочули щось недобре, чи то лякані вже, тільки відтиснули нас від дверей кроків на сто, стали цепом і не пускають. Ах ти, лишенько! Прогоріла наша справа. Хіба наші банки на таку відстань кинеш? І знову мене зло взяло; неодмінно, думаю, це Кущовий комусь шепнув: мовляв, бережіться. А тут, як навмисне, стали виходити з дверей їхні начальники, руді, товстиморді, інші у формі, певне великих чинів. Біля копра ходять, ну, наче нас дражнять. Фотографи їх клацають, а вони пишаються: от ми, мовляв, які важні. Саме час би зараз в них бомби кидати. А хіба докинеш?

Нарешті найголовніший німець — міністр, чи що, їхній, в довгій шинелі з бобровим коміром, у високій фуражці, товстий, важний, до щитка підійшов, рукою за рубильник взявся, от-от включить — і піде кліть з вагончиком, з нашою, можна сказати, криворізькою рудою нагора. Але от слухайте: тільки він за рубильник узявся, щось як гахне, як двигне, земля під ногами ходором заходила, і посипалися ми всі на сніг, як кеглі. І думаю я: що це? Бомба? Та хіба бомбою так землю здвигнеш? А тут ще — рих-рих! Електрика згасла. Щось падає. Крик.

Схопився я і при місяці бачу: копер набік похилився і будинок контори навпіл. І бачу я — а німці, німці! Солдати — брехати не буду, ті не розгубилися, з землі посхоплювалися і ну прикладами натовп відтискати: цурук, цурук! А начальники оті самі, шинелі позакидали на голови і біжать, як зайці, через двір та без зупинки — до поїзда. А за ними фотографи та оператори. А з копра дим валить, жовтий, ідучий і на запах дуже нам знайомий...

Загалом, на другий день робітникам оголошено було, що внаслідок геологічного зсунення і все таке шахта осіла і роботи припиняються.

А вже яке там геологічне зсунення, коли я носом своїм шахтарським чув, чим дим пахне. Динамітом він пахнув, найсправжнісіньким!

І от сиджу я, значить, знову на своєму місці — чобіт чийсь розбитий у мене між колінами затиснений, повен рот цвяшків, в руці молоток — сиджу й думаю, думаю... І ви знаєте, що надумав? Безумовно, це він,

Олексій Кушовий, рудник висадив! Більш нікому. Німці там перед цим самим різдвом кожен куточок винюхали, а з наших нікого, крім нього, у ту ніч під землею бути не могло.

Тут і згадав я, як він за полонених оступався, як записки про недзудження робітникам давав, як червоноармійкам пайки його жінка носила. Далі — більше. Стариків моїх, бригадирів підпільних розпитав — ті теж потилиці чухають: він висадив, більш нікому.

Отже, людина з німцями недарма залишилася, і усю ганьбу мовчки витерпіла, і хати позбулася, і кривду від нас прийняла, щоб кров землі нашої — руду нашу, не віддати в німецькі руки. Не ясно все ж, чому він нам не відкрився, хоч, з усього видно, про нас знав. Ну, та це справа його, коли він сам на такий подвиг пішов.

Прийшов я до такого висновку і гірко мені стало. Ну та що тут руками махати, коли справу зроблено! Відстукали ми куди належало по рації про цю саму ніч проти різдва, і в помилці своїй я зізнався, і про героїчну смерть рударя Кушового Олексія доповів. Тут інші справи пішли, а тому, що німці від цього рудника відступилися, мене для роботи на іншу ділянку перекинули — на сланцеву шахту, де німці теж було колупатися почали.

Повернувся я сюди вже з Червоною Армією. Дехто із наших рудничних з мною прийшов, з округи стали збиратися ті, хто у селян від праці ховався, з Уралу наші під'їхали. Починаємо роботу. Станцію, що від вибуху тоді зазнала невеликого пошкодження, пустили, підйомку полагодили, копер на місце поставили, укріпили. Стали ствол кризь обвалену породу проходити.

А потім, як перші роботи закінчили і з'явився час оглянутися, спало мені, товариші, на думку, — а мене в той час уже в партбюро обрали, — що неодмінно треба нам на руднику пам'ятник поставити тому самому рударю Кушовому Олексієві, що загинув під обвалом смертю хоробрих, щоб руди нашої ворогові не віддати. Поставив я це питання на партбюро — схвалили. Райком нас підтримав.

Добре. Знайшли ми в Кривому Розі каменотеса і гранувальника. Теши, кажемо, з граніту обеліск нашому героєві.

І от, хоч вір, хоч ні, того самого дня, як пам'ятник замовили, сиджу я увечері в гуртожитку, і приходить до мене один прохідник. Сів біля мене на ліжку, за боки взявся, регоче, качається. «У нас, каже, на руднику чудо». — «Яке таке чудо?» — «А от, каже, увесь посьолок плеше, наче бачили покійного Кушового. Явився той нібито з того світу, походив по своєму згарищу, грушки свої оглянув, вилаяв когось недобрим словом і пішов». — «Ні, кажу, брешеш, досить з мене чудес!» І тільки я це сказав, аж тут — двері навстіж! Ба, Кушовий! Ну він і він, тільки вуса чомусь довгі, русяві, обшарпаний увесь, лахматий, і орден на його лахмітті справжній сяє.

Ну, бачу, — це не чудо, а явище цілком реальне. «Здоров, кажу, сідай, розкажуй, як на тому світі». А він сміється. «Як на тому світі, не знаю, а на цьому — погано. Хатку, каже, ти мені спалив, половину грушок моїх попик, де, каже, жити тепер, не знаю. Ти б, каже, замість того, щоб пам'ятник мені замовляти, краще б куточок який дав, а то, каже, не сам я, а з жінкою і дівчинкою». Зрадів я: «Значить, живий», кажу. «Значить, живий», відповідає. «Де ж ти, кажу, був, чого ж ти, кажу, стільки часу не з'являвся? Та й розкажи, на милість, як ти із вибуху виліз — адже ж пласт був осів».

Ну, сів він, закурив і розповів, що і як. Виявляється от що: він уже зовсім був зібрався залишити селище, аж тут звістка: рудник не висаджено, цілісінський німцям залишився. Тут йому і спало на думку залишитися, німцям у довіру увійти, а там почекати доброї нагоди.

У райком про цю свою затію повідомити він не встиг — пізно було. А коли секретар партбюро по дорозі до нього зайшов — побоявся. Дуже, бач, з ним багато народу тоді було. Ну, і вирішив він діяти на свій страх і ризик. Залишився.

А як повну довіру від німців заслужив, тут і розвернувся: зробив три великі заряди під самі основи, шнур наготував і в той самий момент, як подзвонили йому подавати вагонетку на-гора, і запалив.

— Як же ти живий залишився? — питаю я його.

— А дуже, каже, просто. Адже ж шнур із дистанцією, хвилин на десять. Запалив я та не до стволу, а в глибину шахти побіг, до вентиляційної труби, по ній і виліз. А там на південь подався услід за сім'єю...

І добре ж він все це придумав! Просто завидно мені, як він німців на це саме, на їхнє різдво розпотрошив. Краще не треба.

— Сміливо ж, кажу, німців обдурив. Вправно.

— Їх обдурити можна було. От вас, вірно, каже, побювавсь. Знав, що на мене полюєте. Пристукнуть, думаю, якимось і не дадуть діло до кінця довести. Я, каже, догадувався, що ти десь тут шкребешся, а відкриватися вам боявся — надто сміливо ти працював. І думаю я: а раптом у нього провал? От, говорить, і пішов я паралельним забоем. Ти провалився — я висаджу. Мене розшифрують — ти діло зробиш.

Ну, поговорили ми з ним по щирості, а потім він і питає: «А дай, лишень, мені анкетку. Хочу, каже, подавати в партію. Тепер, каже, я себе мало-мало показав. У мене давно, до війни ще заява написана була, та все вважав: честь надто велика, її як слід заслужити треба».

От він який, Олексій Кущовий, молодий член нашої партії!

МАРІЯ

Тяжко бачити, коли плаче мужчина, але бачити сльози на загорілому, обвітреному, поораному глибокими зморшками обличчі бувалого солдата — нестерпно. І коли сірі, уперті очі єфрейтора Миколи Юхимовича Завийхвоста налилися вологою, усім стало моторошно, і запанувала така тиша, що чути було, як він важко, з хриплинкою дихав, переборюючи себе.

— Гаразд, розкажу вам про неї, що знаю, — сказав він нарешті. — Ну, а чого не знаю або забув, вони додадуть. — Він кивнув на козаків-однополчан, що ховалися на дні обмерзлого окопу від гострого крижаного вітру.

— Звали її Марія. Зрозуміла річ, було у неї прізвище — товариш Шевчук прізвище, було й звання — старшина медичної служби звання, але у нас її інакше ніхто й не звав. Ні Маша, ні Маруся, а все Марія та Марія. Чому так, я вам пояснити не зможу. І була вона до всіх нас така ласкава, дбайлива, уважлива, ну, просто сестра рідна. І до всіх ішла з добрим серцем, і для кожного у неї було в запасі хороше слово. Ех, і ширі ж бувають люди!..

І до всього в неї була цікавість, і до всього їй діло, і про всіх вона пам'ятала, Марія наша. Було восени наб'ється в землянку народу — вогкість, духота, зверху вода капає, під ногами хлюпає, із стін тече. Шинель на тобі мокра, кілком, аж пара йде, циганський піт до кісток пробирає. А вона увійде — ну, наче сонечко з-за хмари: і тепліше і ясніше стане. До одного підійде, питає: що жінка пише, другому, новачкові якому-небудь, покаже, як онучу обмотати, щоб ноги не калічила, третьому допоможе листа додому написати... Ви от спитайте хлопців: ніхто краще за неї листів цих писати не вмів — такі вони у неї душевні виходили. Четвертому, дивишся, гудзик до шинелі пришила. А то був у нас один, нібито циган, здоровенний чолові'яга! І все не голвся — щетина чорна, жорстка, як дріт. То вона йому раз бритвеній

ножичок подарувала, та при всіх. Ми зо сміху померли, а він, що ти думаєш, з того часу голитися став.

Отак поговорить, пожартує, наче промінчиком душу зігріє — і в іншу землянку. А вже з третьої кричать: «Товаришу Маріє, до нас свіженької кашки поїсти!» А з четвертої: «Маріє, нас не забудь, у нас чай із цукром!» І вона не забуде. Всіх привітає, для кожного добре слово знайде. Он вона яка, Марія наша. Та-а-к...

Ну, а що стосується до справжньої її служби санінструктора, то тут я вам скажу: багато я за громадянську і за цю війну бачив їхнього брата, по-старому кажучи — сестриць-жалібниць, але такої, як Марія, бачити не довелося. От всіх козаків спитайте — не брешу. Вже тут хоч навколо земля хай горить, а вона своє діло зробить, пораненого знайде, і перев'яже, і з вогню винесе. Більше ста чоловік вона отак от врятувала.

Ну, і мене самого теж. Я, правда, непритомний тоді був, не пам'ятаю, як все це трапилось. А от він свідомості не втрачав, усе пам'ятає: він вам краще розкаже, як наша Марія його у смерті з-під коси вихопила...

Зайдихвіст сказав на хмурого, сутулого козака з одвислими, закуреними до жовтизни рідкими вусами, і той, не випускаючи з рота люльки, загудів хрипкуватим басом, повільно відтинаючи важкі слова:

— Було... Врятувала... З того світу, вважай, повернула. Це точно. В атаку ми йшли. На Керч. До самого міста, вважай, прорвалися. Артилерія наша німця приглушила. Мовчав. Потім опам'ятався, та як вогнем нас жахне! Преісподня відкрилася. Тут мене й черкнуло осколком. Зразу в обидві ноги. Лежу колода колодою, а кров, як із бурдюка, цебенить. Відчуваю, слабію, в очах ясні кола — значить, кінець прийшов. А навколо земля сторч піднялася. Хто по мене в отаке пекло полізе? Вже й кричати перестав. І раптом чую, гукає хтось: «Живий?» Чую — Марія. Вона, голубонька. Кубанка на потилиці, волосся урозкидь. «Куди поранений?» І руки її по мені з бинтом забігали, обережні, м'які, як лисенята. «Потерпи, потерпи, каже, рідний, зараз легше стане... Голови не підводь, каже, — знесе». — «Що ж, питаю її, ти замовлена, хіба тебе осколок не візьме, чи що?» А вона сміється. Це під таким вогнем сміється! «Я, каже, таке слово знаю, мені моряк один під Одесою слово таке сказав, що тепер мене нічого не бере». А сама бинтує, бинтує... І де така народилася і виросла, Марія наша...

— Ну, це я в точності знаю. Вона мені сама розповідала, — перебив Завийхвіст. — Пам'ятаю, як мене третій раз поранено і чекав я, коли в медсанбат евакуюють, рана вже надто ламала, хоч криком кричи. Лежу, щелепи зіціпив, аж зуби кришаться. А Марія підійшла, взяла за руку, волосся поправила, і відразу мені наче легше стало. От я й розпочав розмову. Питаю: звідки ви, мовляв, сестрице, з котрих будете, чи не москвичка часом?

— Ні, — відповідає, — я одеська.

Назвала рідне місто і вся розжеврлася. І почала нам розповідати, що народилася вона на Пересипу — є там такий район, — що батько в неї, не пригадаю як слід, чи то слюсар, чи токар — словом, металіст, у порту працював. Сімнадцяти років вона середню школу закінчила і вже лагодилася далі на агронома вчитися, по садовій частині — дуже їй сади чомусь подобалися... А тут війна. Румун на Одесу поліз. І замість тих самих садів пішла вона на курси сестер-жалібниць. Спочатку, каже, страх як крові боялася! Голова їй від крові паморочилася. Потім звикла, та й не тільки до крові, а й до ран найстрашніших, і до снарядів, і до мін. І не було в нас у полку, а вважай, і в усій дивізії нашої пластунській сестри вправнішої та хоробрішої...

— Вона тобі, Юхимовичу, про одеського одного морячка не розповідала? — спитав хтось із присутніх козаків.

— Ну, як же ж, говорила. Це історія окрема. Послухайте. Був у неї, бачите, в Одесі такий випадок. Воював там морячок — молодший лейтенант за званням, геройський, з усього видно, хлопець. Повів він свій взвод на румунів в атаку, а там степ гладенький, як стіл, схватися нікуди. Ну, вважай, увесь взвод і поліг. Один він до окопу ворога добіг. Ну, румуни бачать, один він в окоп до них ускочив — і на нього. Він — за автомат, а затвор заїло. То він їх як почав довбати прикладом! Валяться вони на всі боки, а нові й нові в окоп пруть, обсіли його, як гелзі коня в полудень, а він все не піддається. Ну, наші бійці — а передова там рукою подати була — бачать: гине геройський лейтенант... І піднялися вони в атаку. І що ви думаєте: наспіли, відкинули румунів. А лейтенант уже впав, живого місця на ньому немає, увесь побитий, поранений. Тут Марія! Підхопила його, понесла. Несе, а він у неї з рук рветься. «Покладіть, каже, мене, сестрице, на землю рідну, бо, каже, помираю».

Поклала вона його на землю, держить його голову на колінах, бачить, ніяка перша допомога йому вже не потрібна, а він просить: «Поцілуйте, просить, мене, сестрице, бо, каже, молодий я, мене ще ні одна дівчина не цілувала, і прикро мені без цього помирати». Поцілувала його Марія, а вже губи у нього холодні.

І лейтенант цей геройський, видно, їй міцно в серце запав. «Коли мені страшно або тяжко стане, — казала вона нам, — згадую я цього морячка, лейтенанта за званням, і зразу мені легше і на душі ясніше стає»...

Завийхвіст помовчав, відвернувся, торкнувся пальцем до замерзлого піску окопного бруствера, прищулився проти гострого вітру і голосно зітхнув:

— З Одеси вона на останньому пароплаві виїхала. Коли всі носилки з пораненими з берега віднесла. Із Севастополя її і на підводному човні вивозили... Сама поранена, а все поранених підбирала.

Потім потрапила в нашу козачу частину і з нами пройшла від Керчі до самого цього Прикарпаття. І увесь час з козаками — в бою і на дозвіллі. Тільки двічі від нас і відлучалася — коли її саму поранено, і то обидва рази до строку з лазарету виписувалася і доліковуватися до нас на передову приходила. І так наші козачки до неї, до Марії, звикли, що просто і сказати не можна!

А й смілива ж була! Бувало бій, гуркіт, артилерія садить, літаки бомблять, кулі хвиськають, всі до землі-матінки припадають, а вона вискочить з окопу та по землі повзе, спритно, як ящірка! Оглянутися не встигнеш, а вона вже назад — з пораненим.

Бурчали на неї козачки, котрі старші: куди лізеш, хіба можна так долю дражнити! А вона тільки сміється: «Я замовлена. Мене, каже, осколок облітає і куля не бере». От як...

Завийхвіст помовчав і раптом, різко повернувшись до сусіда, що не випускав люльки з рота, попросив:

— Дай тютюню!

— Та ти ж не куриш, дядьку Завийхвіст, — відповів той і неохоче поліз у кишеню по кисет.

— «Не куриш, не куриш»! Тютюню стало шкода, — забурчав Завийхвіст, невміло скручуючи тремтячими пальцями неоковирну цигарку.

Цигарка тряслася у нього в руці, і він довго не міг прикурити її від люльки, морщачися й кашляючи. Нарешті прикурив, попірхнувся димом і став продовжувати свою розповідь якимсь новим, глухим, уривним голосом:

— Але ж, їй-богу, виходило так, ніби знала вона якесь слово! І справді наче куля її сторонилася і осколок облітав... До самого до того останнього дня.

Воювали ми тут, в оцих самих місцях, у Польщі, значить. І бої тут з осені були великі, завзяті. Разів п'ять у той день ми в атаку підводилися, і разів п'ять захлиналася наша атака в такий був вогонь.

У німців тут кожна билиночка, можна сказати, пристріляна, а місце, самі бачите, голе, як тік. За п'ять верст жука на землі помітиш. І от як відбили німці п'яту нашу атаку, козачок, он той самий, — Завийхвіст показав на маленького, смаглявого, чорнобрового козака, що уважно слухав розповідь, — і упав у німців перед самими очима, в розпроклятій нейтральній смузі, вакурат поміж нами й німцями, на самій середині.

Лежить ниць, і як артилерія змовкне, чути нам, як він стогне. А як його дістанеш, коли кулі свистять і осколки шкварчать! А Марія наша тут як тут, наче її покликали. Бачимо, швидко пробігла по траншеї і раптом — стриб на бруствер! Так! І повзе. Сам командир батальйону, товариш майор, кричить їй: «Куди? Назад, назад!» Вона наче й не

чує — далі, далі. От, бачимо, вона вже біля пораненого, підповзла, закопошилася...

— А я вже з білим світом попрощався, — приемним тенором заговорив вродливий козак і почервонів, як дівчина, до самих своїх темних брів. — Хто мені допоможе, коли вибухи по землі, як скажений табун, ганяють! І раптом чую, хтось на мені сорочку розірвав, рану звільнив, холодком її обдуло... Думаю, марення це, помираю, холонуті почав. Дай, думаю, останній раз на білий світ гляну, розплющив очі — Марію! «Боляче? — питає. — Потерпи, каже, друже, зараз полегшає...»

А німець вже помітив її, і по ній, по ній! Осколки над нами дзижчать, як жуки весною над тополею. Благаю її: «Та залиште мене, сестрице, повзіть назад. Мені все одно пропадати, хоч ви вцілієте...»

А вона перев'язує і сама головою хитає: не гаразд, мовляв, земляче, говориш! Образив, бач, її. Потім наказує: «Дёржися за шию міцніше», і разом з мною стала потихеньку повзти до своїх.

Метрів десять не зробили, як раптом чую, здригнулася, зупинилася. Потім зовсім лягла і мене на землю зсунула. І бачу я, кров у неї на гімнастюрці розпливається. Біда стала, як бинт, і шепоче: «Помираю, каже, козаче! Прощай! Будеш живий — перекажи козакам, щоб не забували», а сама похилилася, як берізка, і стихла...

Козак раптом махнув рукою, схопився і, одвертаючися від усіх, став над бруствером, підставляючи схвильоване обличчя під колючий крижистий вітер.

— Сядь, дурню, зріжуть! — наказав йому Завийхвіст. — Ми з окопу бачили, як снайпер, фашист-собака, нашу Марію, сестру нашу жалібницю, з пораненим на спині на ходу зняв, — поквапливо заговорив він, боячися, певне, щоб я не помітив козачої слабості. — І що тут тільки у нас сталося, ну просто розказати неможливо! Без команди, значить, козачки підвелися і через бруствер посипали. «За Марію!» крикнув хтось. «За Марію!» загукали всі і помчали під кулями по мінному полю, через дріт.

Хвилини не минуло, а ми вже кинджалами працювали у німецьких траншеях. Інші бігли вперед, плигали через нас далі і все кричали:

«За Марію нашу! На тобі, на!»

З того часу ось уже місяць, мабуть, минув, а не зажила у наших козачків рана ця... Та що казати, і не заживе: нема вже з нами Марії, сестриці нашої...

Ось тут і побачив я, як дві великі сльозини, що назбиралися у червоних поламаних повіках, викотилися і поповзли по обвітреному обличчі старого солдата...

А потім біля маленького польського містечка Домброви Велькі, біля жвавої фронтової дороги, показали мені козаки могилку: червоний

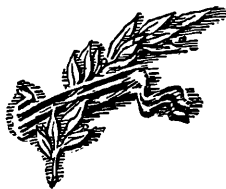
обеліск, увінчаний золотою зіркою і дбайливо огорожений маленьким парканчиком із спаяних між собою снарядних гільз.

На мідній дощечці, прибитій до обеліска, було майстерно вигравірувано:

«Старшина медичної служби Марія Шевчук».

З фотографії під овальним склом дивилося тонке дівоче обличчя з великими очима, що ласкаво і весело дивилися на світ з-під пушистих кучерів.

На горбочку лежали квіти герані, що їх не знати хто тут поклав. На холодній, облизаній крижаними вітрами, закутій морозом землі вони зберігали свою незвичайну свіжість. І ніхто з тих, хто знав історію Марії Шевчук, з цього не здивувався.

ПАН ТЮХІН ТА ПАН ТЕЛЄЄВ

На Карпатах восени буває така погода: яскраво світить сонце, холоднувате повітря таке прозоре, що з якої-небудь вершини можна бачити околиці кілометрів на тридцять довкола, таке чисте, що, здається, простягни руку — і торкнешся до сусідньої гори, одягненої в багату лісову шубу, вогняночервону біля підніжжя, виблискуючу золотом посередині і кучеряву, смарагдово-зелену на маківці. Павутинки, виблискуючи, тихо пливуть у прозорій блакиті. Летять на південь ключі журавлів, підіймаючися над горами так високо, що їх не видно і тільки ледве долітає гортанне курлюкання, схоже на скрип двокінної польської фури. Все навколо блищить у холоднуватій тиші, випускаючи спокійні запахи тучної осені. Потім раптом шарпне північно-західний вітер, за одну мить настягає звідкись, з глибини ущелин густого вогкого туману; зтягне небо холодними низькими хмарами, надіне на ближні й дальні гори брудносірі млисті чохла і піде гуляти по горбах, по долинах, сіючи найдрібнішу водяну куряву, переносючи з місця на місце цілі ворохи золотого і багряного листя.

Ось така несподівана негода і накрила нас на аеродромі маленького польського містечка, звідки ми повинні були летіти через гори, через фронт у Баньську Бистрицю, де в ті дні словацький народ підняв повстання проти німців. Низькі хмари міцно притисли наш літак до бетонної стежки. Туман був такий густий, що, стоячи кінець крила, не можна було розглянути гвинтів машини. А повстанське радіо неначе дразнило нас, то передаючи повідомлення штабу про розвиток повстання і поширення повстанських районів, то сповіщаючи, що єдиний гірський партизанський аеродром Тші Дуба щільно закритий туманом.

Злі, роздратовані ходили ми навколо літака, з крил якого лунко падали на бетон великі краплі.

Тільки начальник воєнного аеродрому інженер-майор Бубенцов, сухорлява, швидка людина з великою лобатою головою, із зморшкуватим жвавим обличчям, по якому зовсім неможливо було дізнатися про його вік, неначе був задоволений погодою. Круглі сірі очі, що глибоко сиділи в темних орбітах, і тонкий з горбиком ніс робили його в профіль схожим з якоюсь гордою птицею.

Жвавою московською говіркою, розсипаючи веселу скоромовку слів, він необразливо посміювався з нашої нетерплячки і все жартував, що з богом він відносно погоди у тісному контакті і домовився з ним, принаймі до завтра, не відпускати гостей.

Він чесно признався, що тут, у глухому польському містечку, яке давно вже стало глибоким тилом, вкрай зголоднів на розмову із свіжими людьми і може померти від розриву серця або крововиливу в мозок, якщо не наговориться досхочу з тими, хто прилетів, як він висловлювався, «звідти». Це останнє слово він вимовляв з такою непідробленою тугою, що його ставало шкода.

Останнє зведення говорило, що хмаряний фронт загальмував свій рух і застряв над хребтом. Довелося здатися на пропозицію життєрадісного москвича.

Надвечір, коли, згустившись, туман укрив все і вся, ми сіли в машину «десяти кращих марок», як жартівливо рекомендував її господар, зібрану з різномасного трофейного мотлоху. Хрипко гукаючи допотопним ріжком, вона повільно попливла у млі вулицями зовсім невидного містечка. Потім навпомацки, тримаючися за руки, як сліпі, пройшли ми через садочок, де з різних запахів угадувалося багато квітів, добралися до особнячка і попали прямо до накритого столу.

Бубенцов, зустрічі ради, виклав на стіл, мабуть, увесь свій тижневий пайок. А сам він нічого не їв і говорив без угаву. А втім, ми не дуже ремствували на нього. Обід був, як на ті часи, чудовий, а говорив інженер-майор так жваво і до того його виразне зморшкувате обличчя світилося таким умом, а круглі сірі очі повні були такої дружельюбності, що слухати його було втіхою.

— Ви знаєте, товариші, — говорив він, і при цьому його маленька, але сильна рука обгорілим кінцем сірника креслила на папері салфетки профілі й фази якихсь шестерень, кронштейнів, передач, — ви знаєте, сором признатися, але найжагучішою мрією мого дитинства було побувати за кордоном. Так, так, так! Саме за кордоном.

Ми жили на Калузькій, у нас в домі тоді жив уславлений у ті часи московський футболіст, центр нападу збірної Москви. Яюсь він літав на матч у Туреччину і привіз звідти якісь фіолетові штани і солон'яний бриль з шнурком...

Коли він ішов з дому в неправдоподібних своїх штанах, ми, підлітки, на достатній відстані йшли за ним. І захоплювалися ним не тільки тому,

що він був уславлений футболіст, а й тому, що він побував за кордоном, він грав у Стамбулі. У Стамбулі, га?.. Смішно, правда ж?

Ну, а потім, ставши інженером, я у справах наркомату об'їздив усю індустріальну Європу, бував в Америці. І ви знаєте, що я вивіз звідти? Тугу за Батьківщиною. Тільки не ту солоденьку, кокегливу тугу, що про неї співано у старовинних романах. Ні, ні, ні! Тугу всеосязну, так би мовити, діючу, і не то щоб там за рідними пейзажами, за рідною мовою, за сім'єю. Це, звичайно, само собою. Ні, за нашими порядками, за нашим розмахом, за нашими людьми! Так, так, так! І, якщо хочете, навіть за нашими труднощами, чорт забори! — у боротьбі з якими загартовується людина, — за нашим повітрям, яким так вільно дишеться. І за нашою людиною. Повірте мені, таких людей за кордоном поки що немає!..

Інженер-майор схопився з-за столу і став ходити вздовж кімнати, рубаючи повітря долонькою, з незвичайною спритністю лавіруючи між меблями.

— Ви вибачте, перешкоджаю вам їсти... Але ви мене зрозумійте, я тут до диявола знудгувався. Так, так, так! От коли ви дома, все вам здається буденним, і події відбуваються звичайні, і газети про звичайне пишуть. І навіть, даваймо признаємося, нуднувато іноді пишуть. І люди навколо все знайомі, навіть інколи набридлі. Але от ви за кордоном, ви жадібно хапаєте яку-небудь стару радянську газету або розгортаєте який-небудь лист і старанно висмоктуєте звідти все, все, все! Всі дрібнички, смакуєте навіть театральні оголошення в газеті чи поклони від родичів у листі. Здалеку ви особливо почуваете, які грандіозні діла там творяться у нас. І тягне вас, нестримно тягне мершій додому, до цих діл узятися! Так, так, так! З вами це не траплялося? Ну, от бачите. А наша людина! Дома порівняти її ні з ким. Але от вона потрапила за кордон, і ні в якому натовпі її не сховаєш — зразу її видно. Вища інших вона, чи що... Вам, певне, набридло дивитися, як я бігаю. Я сяду.

Він на хвилинку сів, плюснув у рот кілька ложок добрячої польської локшини, зовсім прозорої, із смарагдовими кучерями петрушки, що плавали в бульйоні, але зразу ж кинув ложку і забігав знову.

Нашої людини як із закордонною юрмою не мішай, вона завжди виділиться. Так, так, так! Бо не можна, як не збовтуй, скажімо, змішати воду й олію. Вже на що ця війна, як вона збовтала все: держави, народи, політичні партії. Як де, то в таку кашу перемішала все — не зрозумієш де що. Але не нас. Як нас не м'яли, не гнули — стоїмо! Устояли! Ох, і міцної ж ми марки, леговані, нержавіючі, і такий гарт пройшли, що ні на удар, ні на злом, ні на стиснення, ні на скручування не піддаємося! Так, так! Ось тут, у цих місцях, випадок був — повірити тяжко. Мені розповіли — я сам спочатку не вірив. Правда, людей тих, дійових, так би мовити, осіб, я вже не застав, але свідки, очевидці, їхні соратники — цих тут скільки завгодно. Речовими доказами просто зава-

лили. Я тут знечев'я перевіряв, збирав матеріали — з'ясував: дійсно, все було, як розповідають... Ви мене вибачте, одну хвилиночку...

Бубенцов вийшов із кімнати. Ми чули, як він постукав у двері і в когось по-французькому попросив дозволу привести і представити своїх друзів, радянських офіцерів, і як жіночий голос, грудний, дуже звучний, теж по-французькому, але з явно польським акцентом відповів: «Так, будь ласка, я буду така рада!»

— От, ходімо, для початку я покажу вам портрети головних дійових осіб, — сказав Бубенцов, повертаючися до нас. — Ходімо, — не пошкодуєте.

Ми пройшли через кілька кімнат у велику й світлу, заставлену дуже незручними «модерними» меблями вітальню. За квадратним низьким столиком, під абажуром величезної лампи, яка стояла на тонкій ніжці, сиділа висока, худорлява, спортивного вигляду дівчина у грубошерстій захисного кольору тужурці і лижних штанах, застебнених біля шиколоток. Вона розбирала і чистила німецький автомат, розкладаючи частини його на газеті. Коли ми увійшли, вона підвелася і привітно уклонилася, ховаючи за спиною тонкі руки з довгими пальцями, чорними від рушничного мастила.

— Панна Марися, донька нашого господаря. Польська партизанка, збирається через фронт за Віслу, — рекомендував нам її інженер-майор і по-французькому попросив її показати нам портрети її друзів.

Дівчина посміхнулася очима, і від цього худе й неправильне обличчя її стало зразу гарненьким. Все ще ховаючи руки за спиною, вона підвела нас до стіни, на якій у важких рамах рядками висіли старі родинні фотографії.

На одній з них ми побачили дуже худого молодика з чорними широкорилими бровами, з опуклим упертим лобом, з тонкими, щільно стисненими губами і різко окресленим підборіддям.

З другої, яка висіла рядом у такій самій старовинній овальній рамі, дивився на нас круглолиций, кирпатий, вилицюватий парубок, стрижений під машинку, з лицем, обсипаним плямами ластовиння, із задержуватими вузькими очима, з яких лилася безконечна добродушність.

До портретів знизу були поприколювані гілки лавра — так у старих польських родинах відзначають зображення ушлюблених родичів.

Проте не тяжко було зразу визначити, що ці двоє до польського роду ніякого відношення не мають, що це наші, радянські люди. І подумалося нам, що співвітчизникам, певне, нуднувато тут, в компанії чубатих довговусих панів та паній з високими зачісками минулого віку.

Панна Марися поправила покривлену гілочку, і, показавши на чорнобривого, сказала тим схвильовано зніяковілим і радісним тоном, яким дівчата називають ім'я коханого:

— То ест пан Анджей Тюхін.

Потім, ледве приховавши під довгими віями теплу посмішку, з якою згадують звичайно про доброго і дуже веселого друга, показала на кирпатого:

— То ест колега пана Анджея, пан Теодор Телеев, — і додала: — Бардзо добжі панове, бардзо добжі рицажі!

І, випромінюючи великими чорними очима все ту ж саму схвильовану радість, вона спитала:

— Панове офіщежі знайон тих панув?

Ми сказали, що, на жаль, не знаємо, попросили вибачення і пішли, залишивши дивну дівчину за її не дівочим клопотом. А наш господар, увесь сяючи незліченними своїми зморшками, які складалися у нього на обличчі завжди так, що підкреслювали кожен його вираз, особливо посмішку, заговорив:

— Ну, бачили, яка шана нашим людям! Проте тут ціла історія... Чи не заговорив я вас? Тоді ось їжте фрукти, пийте вино, а я буду розповідати. Йй-богу, не занудьгуєте, так, так, так!

Він сів у крісло, і з стомленої пози, з пліч, які опустилися, зразу стало видно, що цій людині вже чимало років і що життя вона прожила не легке.

— То ось, відомо вам, що, так би мовити, з незалежних від вас обставин, ви застряли в центрі нафтоносного польського району? — Схопивши з столу олівець, паперову салфетку, він знову взявся, за інженерською звичкою своєю, креслити точними скупими штрихами фаси і профілі насосів, нафтових вишок, баків. — Не знаєте? Поясню. Увесь цей район Прикарпаття вкритий нафтовими вишками... Ні, звичайно, не Баку, не Грозний, навіть не Сизрань... І техніка тут, на наш погляд, була музейна: желонками качали. Все ж таки, проте, дещо з землі витискали, і, як на тутешні масштаби, чимало. Ну, а коли німці в цей край завітали, вони, звичайно, в першу чергу оцю саму нафту лапою — хап! У них з нафтою зовсім швах, ну, і дуже закортіло їм витиснути з цих німечних свердловин якомога більше. Вони на них і насили.

Вас, звичайно, ніякими фашистськими звірствами не здивуєш. Фашизм у дії побачили. І на Майданеку були? Ну, от бачте. Проте цей куточок можна вважати, так би мовити, за досвідно-показову ділянку гітлерівського «нового ладу». Так, так, так! Я б сюди всесвітній екскурсії улаштував. Слово честі! З освітньою метою. Дивіться, мовляв, панове народи, що вас чекало, коли б не врятувала вас від цього «нового ладу» Радянська Армія. Дуже повчальна була б екскурсія!

Ну, візьмімо, для прикладу, ділянку ось тут, біля міста. Промисли не бозна-які, а нагнали сюди німці людей з усієї Європи: і французів, і бельгійців, і чехів, і датчан, і ліхтенштейнців навіть, що їх і на карті не кожен зразу знайде. Ці всі жили в таборах за дротом. У дріт елек-

тричний струм пущено; на роботу — під конвоем, з роботи — під конвоем. Шістнадцять робочих годин! Їжа на суто фашистський смак: бруква на перше, на друге й на третє. По півлітра бруквеної бурди за раз. У бараках нари на три поверхи, по два кубометри повітря на брата і палочні карі. Так, так, так! І які! Ціла система!..

Бубенцов поліз під ліжку, витяг звідти гнучку тростину з ручкою з пластмаси — сталевий прут, залитий в гуму.

— Відчутна штука. Звалися гумами. Кожен німець-наглядач був озброєний такою гумою. Нею він увесь час підбадьорював голодних, стомлених людей, що ледве волокли ноги, працюючи біля вишок. Прошу уважно розглянути держално. Бачите: «Еріх Бок-Верке. Франкфурт». Масове виробництво, так би мовити, фашистський ширпотреб. Тростини ці увесь час гуляли по спинах і військовополонених і робітників-поляків, яких так само під конвоем водили з роботи і на роботу. Але гума — це нацистська кам'яна сокіра, кустарщина, винахід світанку фашизму. В останні роки тут були запроваджені спеціальні шмагальні машини. Вам не почулося: не які-небудь там штампувальні, саме шма-галь-ні! Так, так, так! Призначені для автоматичного шмагання людей. Що, тяжко повірити? От, гляньте на фотографію. Бачите: лава, оббита цинком, — це щоб легше було змивати кров жертв — так би мовити, данина гігієни. Як тільки жертва торкалася до лави, оці металеві півобручі охоплювали і міцно притискали її. Потім, поворотом вимикача із шкалою, що показує задану кількість ударів, змушували вертїтися оцей барабан із сталевими прутами. Прути, натикаючися на брусочок-обмежувач, згиналися і напружинювались. Наступний оборот барабана звільняв їх, прут розгинався і бив по спині жертву. Прошу придивитися уважніше, ось лупа, бачите: марка заводу «Омега. Дрезден». І ось заводський номер. Так, так, так! Саме завод «Омега» в Дрездені виготовляв такі шмагальні машини!

Та це що! Фашизм не тільки створив цю машину. Не знаю, як в інших місцях, але тут була навіть розроблена з німецькою старанністю шкала її використання. От вона, прошу глянути. Ви німецьку знаєте? То от читайте оригінал — так, так, так... «Невиконання норм удруге — п'ять ударів, втретє — десять... Псування інструментів — п'ятнадцять... Непослух начальникові — п'ятнадцять, непослух вдруге — двадцять п'ять... Розмова з населенням — двадцять...» Словом, варт полякові, чехові, бельгійцеві чи там якому-небудь ліхтенштейнцю, робітникові або інженерові, це байдуже, порушити одно з цих правил — і німець-наглядач акуратно виписував йому талончик, так би мовити, наряд на шмагання, і зазначав у ньому число ударів. Повернувшись з роботи, людина сама — так, так, так, сама! — повинна була йти в табірну контору, і німець-черговий, якому вона давала цей талончик, учиняв автоматичну екзекуцію.

І людина, жива людина, — найбільш горда істота на світі, яка ще недавно мріяла про майбутнє, училася, захоплювалася літературою, мистецтвом, любила, — лежала ось на цій лаві, охоплена залізними обручами, і який-небудь кривобокий німецький інвалід, вибракований всіма військовими комісіями, шмагав його за допомогою цієї машини. Чудо фашистської техніки! Га? Ну, а коли хто-небудь підіймав протест або виснажувався на роботі так, що не міг вже ходити, він попадав у «чорний поїзд», що двічі на місяць курсував між цим містечком і Освенцімом. Там його спалювали в печах Біркенау, як непотрібний промисловий відхід, із якого нічого корисного не можна вже було витиснути для «великої Німеччини». Може, не вірите? Спитайте у мого квартирогосподаря пана Казіміра. Він тутешній інженер і при німцях з примусу теж працював інженером. Він сам двічі лежав на цій самій лаві і дістав перший раз десять, а другий п'ятнадцять ударів за поблажливе ставлення до робітників і ледве був не потрапив у «біркенауський камінь», що від нього врятували його он ті двоє, наші співгромадяни, портрети яких висять у вітальні в компанії бундючних предків.

Стисліше кажучи, всією цією системою фашисти намагалися вибити з людей все людське: гордість, честь, солідарність, пригнітити їхню свідомість, знищити волю і перетворити людину навіть не в тварину, ні, кінь все ж таки, захищаючися, може хвицьнути, бик — колоти рогами, — а в живу дешеву машину, яка спрацьовувалася до останку, а потім її вивозили на звалку, тобто в Освенцім.

І найстрашніше було те, що вони вже дечого досягли. Так, так, так! Страх смерті змушував людей мовчати, коритися, працювати. У них поступово притуплялося почуття протесту, слабіла воля, сила опору. Так, так, так! Не у всіх, звичайно, але в багатьох, дуже в багатьох.

Так було тут, в заповіднику «нового ладу» до самої весни минулого року, поки сюди зовсім випадково і зовсім різними шляхами не потрапили два чоловіки — оці, як їх тут до цього часу із зворушливою наполегливістю називають на місцевий манір, пан Анджей Тюхін і пан Теодор Телеєв, а простіше кажучи, штурман збитого радянського бомбардувальника далекої дії Андрій Пантюхін і робітник-нафтовик з Грозного Федір Пантелеєв, привезений сюди як військовополонений.

Я бачу, ви посміхаєтеся. Справді смішно, що цих хлопців досі звуть тут на польський манір, але в цьому, мені здається, — особлива форма визнання їх заслуг. Але про це потім. Послухайте перш, що вони тут натворили.

Андрій Пантюхін з'явився тут перший. Розшукала його ця сама панна Марися, з якою ви познайомилися. Це трапилося саме після того, як батько її, пан Казімір, літня і дуже шановна людина, удруге попав на шмагальну машину, та й зліг після цього. І от панна Марися надвечір пішла в село Кросенку — це тут недалеко, кілометрів за сім на

північ від міста, уже в горах, — пішла по лікаря. Лікар цей, старий друг їхнього дому, щоб уникнути німецької мобілізації, працював у брата на хуторі за батрака. І ось іде ця сама панночка і там, де дорога починає забирати в гори, раптом чує неначе стогін.

Що таке? Дівчина не полохливого десятка. Звернула з дороги, бачить: на дереві погашений парашут біліє, а під деревом — людина. Стогне, але не ворушиться. Одягнена в комбінезон, шлем — значить, льотчик. Підвела його, повернула. Він опритомнів і за пістолет: «Назад, застрілю!» Ну, мови російська і польська схожі. Вони швидко одне одного зрозуміли. Так, так, так! Вона бачить, діло погане: нога поламана і рука пошкоджена. Що тут робити? Нести в місто? Вона б понесла, дівчина хоробра, але не можна: скрізь повно німців, через день обшукати. На хутір до друга-лікаря? Теж не можна. У той час тут, в цих місцях, якась німецька дивізія, розбита під Воронежем, переформовувалася. Всі села забиті були. Ну, льотчик сам їй думку подав: «Сховай мене тут, в кушах, поміж скелями. Діло під літо, перележу, поки нога зростеться».

Так і зробили. Спалила панночка парашут, по лікаря свого побігла, перев'язали вони його, перелам — в лубки. Все як слід. І стали вони йому по черзі — то вона з міста, то лікар із свого хутора — їжу носити. Ну, день живе наш льотчик, два живе, тиждень, а парубок, видно, головатий, гострого розуму, мову швидко засвоїв. Ну, і поки його годують та перев'язують, розмови провадить: як живете, що німці? Ну, йому й розповідають про цей самий «новий лад»: про гуми, про шмагальні машини, про дими Біркенау, що тхнуть людським м'ясом. Він і закипів: «Та якого ж дідька ви терпите?!» Марися йому: «А що зробиш, коли за непослух в «біркенауський камін» возять?» Він їй: «Краще померти, б'ючися, ніж отак перетворюватися в робочу худобу». Слово по слову розійшовся хлопець. «Хіба в Польщі, — кричить, — сміливі люди перевелися?» Вона йому: «Сміливих усіх в Освенцім забрали, кращих наших борців, всіх, хто в місцевому філіалі партії Робітничої перебував, — всіх гестапо повиловлювало. Дими он над Біркенау день і ніч стоять». А він їй: «Поки всіх не попалили, треба діяти. Не самим же в ці печі прокляті лізти!» Словом, увігнав він панночку в сльози. Образилася і — пішла, не попровавши навіть.

А по дорозі охолочла, задумалася і прийшла до думки: має рацію цей росіянин. Стала згадувати, хто із сміливих людей учілів після розгрому підпільної організації. Згадала декого із своїх друзів по гімназії та з робітників, що до батька ходили. І вирішила негайно діяти. З тим поговорила, з другим поговорила. Бачить, справді сміливі люди. І які! Діяти хоч зараз ладні. Тільки все питають: а хто поведе? Ну, вона, не довго думаючи, і брякнула їм: підпільний партизанський центр. Чий центр? А вона не розгубилася — вже брехати, так брехати: партії Ро-

бітничої, каже, центр знову відродився. А в цей час польські комуністи справді по всій країні рух опору розгорнули, тільки в цьому містечку їхня організація після розгрому не підвелася. Ну, люди повірили панночці, послухалися, підбадьорилися, потроху діяти почали. Спочатку німецька контора на промислах згоріла. З цього й пішло. Як тільки контора спалахнула, зразу люди голови підвели... Так, так, так! Зрозуміли: «Ще Польська не згінела». Ну, і помаленьку стали розпрямляти спини.

А Андрій Пантюхін Марисю навчає: роби так і так. Підказав, щоб організацію маленькими осередками створювала, щоб люди з скремих осередків не зналися, а зв'язувалися через організаторів. І як діяти поради дає, і куди удари завдавати. Я сказав вам — світла голова! Швидко із Марисиних слів освоївся з обстановкою, місто вивчив і в справі вліз з головою. Загалом, ціла підпільна організація утворилася. І робота йде: то, дивишся, по дорозі ешелон з нафтою та бензином спалахнув, то на якій-небудь високодебітній вищій пожежа, то поїзд чомусь на заняту колію влетів. А головне — сам Андрій лежить під скелею, у норі, в лубках, рухнутися не може, безпомічний, а голова працює і воля неприборкана. Від нього вся машина потайна вертиться, як від мотора, а Марися наче привідний ремінь.

Ну, а люди тутешні вже зовсім голови підвели. У колишній гімназії, у фізичному кабінеті, майстерню організували, бомби роблять, пляшки з запалювальною рідиною. У населення, де в кого зброя була прихована — зібрали, своїм бойовикам роздали. Німці стали вже серйозної шкоди завдавати. А головне — не розуміють вони, звідки це береться. За їх відомостями, все підпілля антифашистське розгромлене, керівники попалені, рядовики по в'язницях, по конццентрах сидять... А тут такі втрати!

В одному Пантюхину не щастило. Як він не бився, не могли його люди зв'язатися з військовополоненими, з іноземними невільникими, що працювали на промислах. Так, так, так, це було найтяжче. Надто вже їх охороняли. Та й налякані були військовополонені тими самими «бірченасуцькими камінами». Але тут трапилася інша подія, слухайте яка. З черговою партією із Сілезії, з невільницького ринку в Крейцбурзі, прибуває на промисел військовополонений — той самий грозненський бурильник Федір Пантелеев. Полонених червоноармійців і взагалі росіян возити сюди було найсуворіше заборонено, і Пантелеев потрапив як виняток, як буровий майстер високої кваліфікації.

Почав він з того, що заявив фашистському начальству, що буде своїми методами бурити свердловину у два рази швидше, ніж там раніше бурили, і поставив вимогу, щоб йому підібрали бригаду із чехів: мовляв, слов'яни, легше йому порозумітися. Так, так, так і заявив і бурити взявся. Ну, ви, звичайно, знаєте, що наші люди серед військовопо-

лонених мали славу найнепокірливіших. А тут раптом людина для німців старається з усієї сили, бурить і справді за короткий час досягає нафтоносного шару. Ну, полонені інших націй на нього косяться: як, мовляв, це розуміти? Невже й серед росіян фашистські прихвісні знайшлися? А тут ще німці зразу його відзначили: перевели на легкий режим. Та вишка, побудована Федором Пантелеевим, через три дні загорілася, та так вдало згоріла, що й свердловину заплombувала. Так, так, так! Загалом все починай знову.

Тут полонені, які кмітливіші, стали до росіянина придивлятися. А він знає своє — працює. І веселий такий, у таборі наче дома. Сміється, пісні співає, акордеон десь роздобув, грає. Чехам своїм теж легкий режим виклопотав. І починають вони другу вишку. Діло йде споро, от-от до пласта доберуться. Німці у захваті: не людина — скарб. Полонені затаїлися, чекають, що буде. І раптом звістка: осіння повідь греблю саме в тих місцях просмоктала, всю долину залила, всі роботи, як язиком, злизнуло, і росіянин із своїми чехами навіть ледве врятувався. Перед німцями він знову герой: ах, ах, ах, як прикро, фуй, яке нещастя! Дуже, певне, хитра була людина і так уміла все робити, що німці, незважаючи на всю свою підозрілість і шпигунські сіті, ніяк її розшифрувати не могли. Він для них ділова людина, майстер. У всі бараки йому пропуск виписано — людей у бригади підбирати. Так, так, так, сами й видали пропуск, власною рукою.

Ось тут-то наш Пантелеев по-справжньому й розвернувся. Дехто з полонених вже зрозумів, що він за птиця, сами до нього назустріч пішли, та й він, видно, око мав снайперське. Умів хорошу людину розглядіти, сумнівну промацати, а провокатора розшифрувати й обминути. І потроху, потроху збив він організаційку. Але ж де: у бараках військовополонених, за дротом, через який струм пущений! І яку! У кожному бараці свою людину завів. Як вже він там з ними порозумівався, догадатися тяжко. Кажуть, знав тільки російську. А от листівки всіма мовами писані, «листівки-передавайки»: прочитав, — передай іншому. І став він із своїми друзями поступово готувати повстання. Так, так, так, повстання.

Ви знаєте, у хімії є такі речовини: найменшу крупинку кинути у бочку розчину — і одразу ж почнеться бурхлива реакція. Певне, цей радянський парубок і став такою крупинкою. Розповідають про нього — весела була людина, зовні такий безтурботний: і потанцює, і посліває, і позубоскалить, але, разом з тим, був у нього, видно, просто-таки державний розум. Зрозумів він, що повстання це без поляків, без опори в населенні не вдасться. І став він польських робітників промацувати. Проте ті теж провокаторів боялися і на перше слово не йшли. Та й як тут зговорішся, коли між ними дріт з електричним струмом і вартові з ручними кулеметами на вишках стоять!

А полонених вже нетерплячка бере. Підпільна організація — листівки, розмови — надії в них розбуркала, розум, волю активізувала. Гордість людська прокинулася. Та й жилося їм занадто вже тяжко. І став побоюватися Федір Пантелеев, як би вони стихійно не повстали — на автомати, на дріт не кинулися. І побоюючися цього, наважився на останній крок: або пан або пропав.

Раптом занедужує він на якусь неймовірну хворобу. Він розраховував так: німці вважають, що він для них людина дуже потрібна. У таборі лікарні немає, всією медициною керує ледве не ветеринарний фельдшер. Обов'язково, розрахувавши, він, відвезуть його у цивільну польську лікарню. Так, так, так! Так і трапилося. Поклали його у польську лікарню, вартового, правда, для охорони поставили. Але що вартовий!

Потім питали Пантелеєва: звідки він дізнався, що за дротом є організація опору, чому вирішив шукати з нею зв'язку? А він у відповідь: «Поляки — народ гордий! Бачу, як їх тут зневажають. Як їй тут не бути, організації?!» Розрахував він і так: довідавшись, що у лікарні лежить російський військовополонений, організація ця обов'язково повинна спробувати через нього з табором зв'язатися. І знову трапилося, наче у воду дивився. Знайшлася у лікарні жінка-лікар, що до цієї організації стосунок мала. Вона про росіянина своєму «десяцькому», «десяцький» — Марисі, Марися — Андрієві. Андрій — по ланцюгу назад — промацати.

Ну, хвороба у Пантелеєва затяглася. Походили, походили конспіратори один навколо одного, здалека один одного промацали, бачать: одного поля ягода. Заговорили одвертіше, так, так, так, і змовилися разом виступати 15 липня, вранці, коли полонених поведуть із бараків у лазню і вони зустрінуться з колоною польських робітників, конвойованих на роботу.

Все обговорили до дрібниць: і щоб зброя була під рукою, і щоб телеграф з телефоном на той час з ладу вивести, і як разом поліцейську казарму блокувати. Все. І що найголовніше: при переговорах цих з обох боків — найсуворіша конспірація. Пантелеєв удає з себе зв'язківця від якогось вигаданого чеха-комуніста. Пантюхін — зовсім від усіх остеронь, його немає, підпілля діє. Так зв'язали вони нитки своїх організацій і ні тому, ні другому і в голову не спало, що на далеких їх кінцях, дві радянські людини стоять і всім ділом орудують.

По цьому Пантелеєв видужав і був відконвойований у табір бурити свердловини і... готувати повстання. А Пантюхін, виходжений друзями-поляками, на той час вже підвівся. Нога в нього зрослася, лубки зняли, руку, правда, носив на перев'язі, але ходив уже без милиць, з палицею. Хотів він був спочатку, набравшись сили, до Радянської Армії назустріч пробиватися. І не пішов от чому: вже надто велике діло він

тут завертів і почував, що не має права кинути його, не завершивши. Так, так, так! А то що ж — людей підняв, організацію збив — і все к чорту? Так він і залишився в лісі, у курені, під скелею, ніким не знаний, ніким не бачений, і продовжував тишком, через панну Марисю, всім орудувати.

А тут ще ось що трапилося: старого пана Казіміра, батька панни Марисі і кількох польських робітників та інженерів за участь в організації опору заарештували. І загрожували їм вже «біркенауські каміни». Люди були хороші, авторитетні, і вся організація через «десяцьких» передавала вимогу спробувати їх звільнити. Пантюхін теж став боятися, як би підпільники стихійно, без підготовки, не піднялися і всієї справи не провалили.

І от прийшло це саме п'ятнадцяте липня. Ну, просто неначе по нотах все розіграли. Як будівники тунелю, не бачачи один одного, пробилися вони назустріч один одному крізь скелі, і розрахували так точно, що забої їхні зійшлися отвір до отвору. Ось тут і виявилася сила людської організованості, наймогутніша сила на землі, особливо властива нам, радянським людям.

Коли у призначений час колони зустрілися, вони так раптово і дружно атакували конвоїрів, напавши на них, — одні з буличниками, загорненими у білизну, другі — з гранатами, — що, перебивши дванадцять німців, мали тільки одного свого пораненого. Саме оцю панну Марисю. Та й її-то конвоїрам пощастило поранити тому, що, побачивши серед конвойних німця, який шмагав її батька, вона забула всі інструкції, витримку, кинулась прямо на нього. Словом, один — дванадцять! Так, так, так, таке співвідношення... І зразу ж колони об'єдналися, кинулися до дров'яного складу, де схована була зброя, озброїлися, блокували контору, випустили заарештованих, запалили поліцейські гуртожитки і порожні казарми, звідки солдати втекли, не спромігшись викликати по телефону допомогу із сусідніх містечок, запалили нафтобаки, перегінний завод, а потім пішли в гори, захопивши боеприпаси і продовольство.

Була тут під час повстання і одна зовсім кумедна подія. Чехи, які працювали з Пантелеєвим на бурінні, всі один в одного сміливці, бойові хлопці, ухитрилися піймати німецького шефа всіх промислів, кинули його на лаву шмагальної машини, пустили її, та, певне, не змогли у ній як слід розібратися, не розрахували ударів, і працювала вона до того часу, поки стальні пруті не обернули гера шефа в біфштекс.

Але це дрібниця, деталь. Важливо те, що проведено все було так, що коли із сусідніх гарнізонів приїхали німецькі підкріплення, їм і воювати було ні з ким. Повсталих і слід прохолов. Вони подалися в гори. Карателям залишилося тільки гасити палаючі склади та розтягати ешелони з боеприпасами, що їх було висаджено на коліях.

Отут, у горах, вперше зустрілися і познайомилися один з одним Андрій Пантюхін і Федір Пантелеев. Як казала мені панна Марися, дізнавшись, що вони співвітчизняники, хрещені на польський манір, що, додержуючися конспірації, вони морочили один одному голови, обидва довго реготали, качаючися на траві лісової поляни. З того часу міцно вони подружили і більше року до самого приходу Радянської Армії, дуже вміло оперували отут, у горах, із своїм інтернаціональним загonom, в якому комсомолец Федір Пантелеев був командиром, а Андрій Пантюхін, комуніст, — за комісара або, як він скромно називав себе на місцевий манір, начальником просвіти.

Хочете знати, чим все це кінчилося, якщо, взагалі, це можна назвати кінцем? Слухайте.

Коли наші частини підійшли сюди, у передгір'я Карпатів, і біля Дуклянського перевалу зав'язалися багаторічні тяжкі бої, одна наша кавалерійська бригада, напорючися на сильну ворожу засаду, потрапила у тяжке становище. Спішилися кіннотники, б'ються. І раптом чують: десь у німців в тилу стрільба. Генерал з подивом дивиться на начальника штабу, начальник штабу — на генерала. Звідки така допомога, не передбачена планом бою? А стрільба дедалі завятіша. Потім раптом десь там, за долиною, як рвоне «ура»! Звідки? Наші, чи сюди зайшли? Ну, генерал артилеристам: «Дати вогнику з приском!», а своїм бійцям: «На коней! В атаку!» З двох боків натисли, і від німців залишилося мокре місце. Кінчився бій, і виходять з лісу озброєні люди в цивільному.

І генералові за всіма правилами рапортують: «Лейтенант Андрій Пантюхін», «Старшина Федір Пантелеев». Віддаємо, мовляв, себе в розпорядження Радянської Армії разом з усім нашим інтернаціональним загonom в 250 штиків при 20 кулеметах і 10 мінометах трофейних систем... От і все.

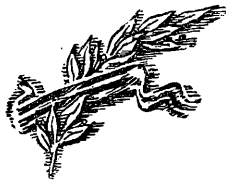
...Інженер-майор схопився із стільця, налив собі бокал вина і, піднявши його, урочисто сказав:

— За людину, яку ні зламати, ні зім'яти, ні зігнути не можна! За радянську людину!

Він одним духом випив великий бокал і посміхнувся всіма своїми зморшками, які веселими промінчиками побігли від його круглих, некліпаких яструбинних очей.

Інженер помовчав, дивлячися кулись у вікно, за яким через щільну сіру пелену туману навіть ночі не було видно, і додав задумливо:

— От і вся історія про двох радянських воїнів, яких в цих краях і по цей день з пошаною величають: Пан Тюхін і пан Телеев.

З Е М Л Я К

Того дня справи затримали мене у партизанському велительстві, як поетично називався по-словацькому повстанський штаб, що розмістився в будинку міського магістрату, стилізованому під угорську готику. Уже вночі повертався я у свій готель. Темні вузькі вулички красивого гірсько-курортного містечка Баньська Бистриця, що волею воєнної долі перетворилося в столицю словацького повстання, у цю годину були зовсім порожні. З п'ятмою затих в них людський галас, мотоциклетна тріскотня, метушня військових автомобілів — все це напружене, нервово сум'яття, яке надавало містечку суворий, бівуачний вигляд. Тільки рідкі і занадто вже завзяті окрики повстанських патрулів та солодкий спів скрипок і акордеонів, що просочувалися разом з ріденькими смужками світла крізь затемнені вікна ресторанчиків та кафе, порушували тишу.

Дуже яскравий вищерблений місяць, що піднявся з-за звивистих гребенів пологих лісистих гір, обволікав гострі дахи прозорою димкою холодно-го байдужого світла. Рвучкий вогкий вітер, напоєний ситими запахами чужої гірської осені, завиваючи, ніби у самоварній трубі, ганяв у вузьких покручених вулицях. Він засипав клінкерні бруківки рваним золотом кленового листа, збивав з дерев переспілі каштани, і вони з тріском падали на плитчасті тротуари, так що здавалося, наче хтось ззаду кидає на тебе камінням.

У цій світлій і тривожній холодній ночі все якось особливо підкреслювало, що ти на чужині, у чужому місті, відірваний не тільки від рідної землі, але й від рідної армії, від звичних, своїх людей. Вдень це майже не почувалося. Маленький повстанський острівець, оточений з усіх боків наступаючими німецькими частинами, жив дуже напруженим воєнним життям. Словацький народ, натхнений успіхами наступаючої Радянської Армії, підняв повстання проти окупантів і тепер люто боровся, відбиваючися від німецьких військ, що насідали з усіх боків.

Ця атмосфера самовідданої, жорстокої боротьби була схожа на ту, в якій жили ми у воєнні роки. Але вночі, коли все стихало і повстанська столиця поринала у мирний сон, довіряючи свою безпеку патрулям, які, прикрасивши гвинтівки липовими гілками, безтурботно розмовляли з дівчатами у темних провулочках — туга за Батьківщиною навалювалася з усією силою.

Побачивши людину у формі Радянської Армії, патрульні відскакували від своїх дівчат і, посміхаючися на весь рот, артистично робили гвинтівкою «на-караул». Рідкі перехожі шанобливо підіймали капелюхи і бажали спокійної ночі. Інші весело рубали: «Наздар Рудой Армаде!» А четверо маленьких присадкуватих селян, що спустилися з гір, певне, на вербовочний волонтерський пункт, у своїх мальовничих вишитих сорочках і капелюхах, з топірцями-палицями в руках, зустрівши радянського офіцера, зупинилися, поклали один одному руки на плечі і замість привітання стали вигукувати:

— Ста-лін, Ста-лін, Ста-лін!

Це дороге, безконечно повторюване по складах ім'я ще довго лунало серед холоднуватої ночі на вулицях притихлого містечка.

І раптом хтось найчистішою російською мовою гукнув ззаду:

— Товаришу майор!

Я дуже зрадів рідній мові. Зрадів, але не обернувся. Хто б це міг бути? Білий емігрант не став би так звертатися. Радянських офіцерів тут було лише кілька чоловік. Я добре знав їх голоси. То хто ж?

Кроки ззаду лунали чітко. Це була, певне, військова людина.

Відповісти? Ні! Повстанська столиця, та ще така безтурботна, без сумніву, кишіла німецькими лазутчиками. Могла бути провокація. Треба почекати; не озираючися, не відкликаючися, дійти до якогось людного місця. Прискорив кроки. Незнайомий не відставав, але й не переганяв.

— Товаришу майор, одну хвилиночку... — Це прозвучало дуже благо-гально, з надією, навіть з образою.

Я зупинився. Передо мною стояв невисокий, міцно збитий військовий у повній формі старшого сержанта Радянської Армії. Тільки на пілотиці його замість нашої зірки були навкоси пришиті дві стрічечки — червона й смугаста, кольору чехословацького прапора.

Озброєний він був дуже мальовничо. Німецький автомат висів на шії на зразок саксофона, збоку теліпався важкий парабелум у жовтій кобурі, і на поясі, що туго й чепуристо перехоплював гімнастюрку, підвішені за шишечки, висіли італійські гранати «самоварчики». Держак кинджала стирчав з-за халяви яскраво начищеного чобота.

Так озброювалися іноді наші партизани. Та звідки бути радянському партизанові тут, у центрі Карпат, далеко від рідної землі?

— Дозвольте звернутися, товаришу майор? Старший сержант Червоної Армії Костянтин Горелкін, а тепер, як бачите, — він з добродуш-

ною посмішкою обвів рукою свою колекцію зброї, — тепер чехословацький партизан...

Він міцно потис мені руку невеликою, але дуже сильною рукою.

— Вибачте, що я вас тут, на вулиці, зупинив. Два з половиною роки на Батьківщині не був, за своїми занудьгував у край. Сьогодні у величелстві побачив свою людину, свою форму — серце так і забилося. Мало до вас там не підійшов, ледве стримався, вірте слову. Адже я не знаю, з якими ви тут ділами, чи можна мені з вами розмовляти.

Він змовк, явно хвилюючися.

— І от не втерпів, підкараулив вас, наздогнав. Може, не можна? Скажіть, я піду.

Хороше, одверте обличчя цієї людини, його чиста й швидка говірка, якою говорять у моїх рідних калінінських краях, підтверджували, що передо мною без сумніву співвітчизник.

Але на чужині, та ще в такому місці, як повстанський район, обережність — закон життя, і я спитав його, хто він, де жив і що робив до війни, як потрапив у ці краї і що йому від мене потрібно.

Ні на мить не задумуючися, він відповів:

— До армії жив у місті Калініні, працював помічником майстра на прядильній фабриці «Пролетарка». Жив у дворі фабрики, у сімдесятих казармі, на третьому поверсі, в глагольчику.

— Як звали робітники вашу казарму? — спитав я, ледве стримуючи радість.

Тут, у чужому місті, я, здається, зустрів не тільки співгромадянина, але навіть земляка. Він сказав: «у глагольчику» — так називають калінінські текстильники, і тільки вони, бічні коридорчики своїх гуртожитків.

— Нашу казарму звали «Парижем» — відповів він з деяким подивом.

— Хто був Горохов? Ви повинні знати Горохова.

— Директор ФЗН імені Плеханова. Я там учився, — сказав він вже зовсім тихо. — У мене є партквиток, подивіться.

З партквитка, дивного партквитка, від якого збереглася тільки перша сторінка, вклеєна у палітурку з цупкої шкіри, дивилося те ж саме, тільки дуже молоде і кругле обличчя. І навіть підпис секретаря райкому був мені знайомий.

Так от в яких неймовірних умовах можна на війні зустріти земляка!

Ми обійнялися на чужій порожній вулиці, два калінінці, дві радянські людини, занесені сюди різними воєнними вітрами. Він запропонував разом повечеряти. Не гаючи часу, зайшли в ресторан «Золотий баран».

Побачивши двох військових у формі Радянської Армії, одвідувачі маленького, стилізованого під сільську корчму ресторанчика — загорілі партизани в цивільному, із стрічками у три кольори на капелюхах, повстанці у чепуристих мундирах і дівчата у військовому і дівчата в націо-

нальних костюмах, які з ними сиділи, — всі посхоплювалися із своїх місць і довго кричали здравиці, скандуючи слова «Червона Армія» — «Руда Армада». Потім оркестранти зірвалися з свого помосту і, оточивши нішу, в якій ми знайшли притулок, заграли, і всі одвідувачі, без жалю перекручуючи слова, заспівали по-російському «Катюшу».

— Як вони нас зустрічають! — сказав я.

— А ви гадаєте, тільки вони? Тільки тут? Скрізь так, у всіх країнах. Червона Армія — тепер світове слово. Скрізь розуміють його без перекладу. Воно нас скрізь годувало, прикривало, ховало, від переслідувань рягувало.

— А ви і в інших країнах бували?

Він весело свиснув і махнув рукою.

— Більше двох років вештаюся! Якби ви знали як це набридло! Іншого разу така туга охопить, хоч у провалля головою. І люди хороші, і країни підходящі, та хіба з нашою, Радянською країною, зрівняєш? — Він залпом випив високий літровий бокал пива, спитав, чи немає радянської папіроски, пошкодував, дізнавшись, що немає, і піднявши раптом з лоба темнокаштанове густе волосся, показав промінеподібні сині рубці.

— Бачите... У серпні сорок першого року під Смоленськом поранило. Череп дряпнуло, та, бачте, так вдало, що мозку не зачепило. Тільки крові багато втратив. Упав цепритомний, а коли отямився на своєму спостережному пункті — сам я артилерійським спостерігачем був — наших вже немає. Навколо німці. «Хенде хох!» Взяли мене, раба божого. Котрих важких, поперебивали тут-таки, на місці, а мене взяли. Я ходити міг. Зібрали нас у транспорт і повели на захід. Пішодрала. От з того самого дня і блукаю по білому світі. У вас час не вільний? Ну, година-друга знайдеться, га? Дуже мені хочеться розповісти своїй людині, що я за цей час пережив, надивився... Послухайте! Гей, приятелю, нам ще два бокали!

І тут, у маленькій корчомці, під звуки оркестру, що грав тягучі, мелодійні, але чужі пісні, Горелкін розповів мені свою історію, дивовижну історію радянського солдата, що потрапив у полон, був вивезений далеко від Батьківщини, але й там, за тисячі кілометрів від своєї армії це визнав себе переможеним, не склав зброї і не перестав воювати.

Я промину з його розповіді деякі, надто вже відомі тепер подробиці про те, як поводитися фашисти з військовополоненими, як піші транспортні танули по дорозі на захід, втрачаючи сотні, тисячі, десятки тисяч хворих, поранених, охлялих, слабих людей, що їх конвоїри пристрелювали або добивали прикладами, про жахи таборів, де робилося все для того, щоб перетворити людину в звіра, у голодну робочу худобу без думки, без волі, готову без скарі і мовчазно виконувати яку завгодно роботу. Я перекажу тільки канву його розповіді, тому що інакше вишло б не оповідання, а цілий великий роман.

Горелкіну пощастило вижити, незважаючи на всі випробування.

У Белостоці, в етапному таборі, полонених розсортували. Групу, в яку потрапив Горелкін, посадили в товарний вагон і повезли на південь через Польщу, Чехословаччину, Югославію. Серед полонених у вагоні був колишній учитель, який більш-менш говорив по-німецькому. Старий австрієць-конвоїр, учасник ще минулої війни, що потай ненавидів Гітлера, проговорився йому, що полонених везуть у Грецію на будівництво порту Салоніки, що його німці тоді укріпляли, пристосовуючи для воєнних потреб.

Сумний поїзд з кулеметами на гальмових площадках, з платформою, на якій їхав озброєний конвой, повільно перетинав Європу. На зупинках його оточували автоматники. Тікати в цих умовах означало певну смерть. І все ж на кожній значній станції полонені тікали. Вони виплигували з вагонів прямо на автомати, назустріч неминучій смерті. Навряд, щоб хтось із них всерйоз думав утекти. Втеча стала однією з форм самогубства. Вимучені люди віддавали перевагу смерті перед полонем.

Горелкін і його друзі, з якими він дуже зійшовся у вагоні: донбаський шахтар Василь Копито, електромонтер з рязанської електростанції Семен Агафонов і московський учитель Володимир Ткаченко не шукали смерті. Вони мріяли втекти, але втекти уміло, зберегти життя і повернутися в армію.

План утечі придумав Василь Копито, людина невичерпної веселості і величезної фізичної сили. Коли сльотної весняної ночі поїзд, скрегогучучи на поворотах ребордами коліс і пискаючи гальмами, тягся по горах Греції, друзі повіддирали дошки в підлозі вагона.

У розкритій ямі, зливаючися у поздовжні смуги, замигтів шебінь колії. Тоді вони на руках почали спускатися у цей люк, а коли носки черевиків зачепали землю, звільняли руки і падали вниз обличчям. Той, хто викинувся на полотно, повинен був, придушуючи біль від ударів, чекати, поки поїзд не прогуркотить над ним. Крізь туман, що тулився до голих сірих хребтів, без увагу сіяла мжичка. Питьма була така густа, що не видно було витягнутої руки. Із семи, що викинулися з вагона, троє були перерізані колесами.

Коли гуркіт поїзда стих в ущелинах, Горелкін, Копито, Агафонов, Ткаченко, що тільки забилися, віднесли останки загиблих у куші і по першій гірській стежці повернули на північ. Спочатку вони вирішили податися по найкоротшій прямій з Греції в Албанію, а звідти через Югославію, Угорщину, Чехословаччину на Україну.

Що вони їли? Як знаходили спільну мову у чужій, далекій Греції?

Широка посмішка розпливлася по загорілому обличчю Горелкіна, і два ряди білих, чудових зубів наче освітили його, зробили молодшим, тоншим.

— Я ж вам казав, товаришу майор: наш пароль «Червона Армія»,

хочете — вірте, хочете — ні, це тепер скрізь розуміють. Іншого разу підберешся до села, стукнеш у крайню хату і чекаєш. Вилізе на ганок який-небудь сердитий іноземний дядько, слухати нічого не хоче, замахає руками — іди мершій геть: італьяно, італьяно! Мовляв, багато вас тут вештається, а за вас італійці візьмуть та й повісять. А ти ткнеш себе пальцем у груди: «Червона Армія! Совети!» І зразу інша розмова. Озирнеться, у сіни тягне, і поїсти дасть, і в дорогу збере, а інколи, якщо тихо в селі, якщо окупантів немає, і ночувати залишить. Так скрізь. Так і йшли.

У вагоні вони домовилися іти навпростець через усі Балкани, Середню Європу на Україну — прямо до Радянської Армії. Вони розраховували пройти цю відстань за півроку. Але не такою короткою і не такою легкою виявилася дорога чотирьох радянських солдатів додому.

В Албанії, ідучи гірськими стежками по малолюдних районах, вони майже добралися до берегів Скутарійського озера, що з перевалів уже відкривалося перед ними на обрії, як величезне блискуче дзеркало, оповите димкою хмар. Але тут їм зустрівся на шосе великий транспорт худоби.

Як потім з'ясувалося, італійці гнали цей віднятий у гірських пастухів скот на вантаження в порт Дураццо для відправки в Німеччину. За сірими круторогими албанськими волами, за охлялими гірськими корівками, обідраними і запленими, що жалісно ревли від голоду й втоми, бігли юрми босих жінок. Жінки плакали, голосили і не відставали від гуртів. Солдати-італійці, чорні тюхтії в трусиках і пілотках з китицями, ліниво шмагали жінок тими ж таки батогами, якими підганяли корів. Їх було не дуже багато, тих конвоїрів. Але, почувачи себе у безпеці, вони, покурюючи; брели за стадом, часто підходячи до підводи, на якій стояла накрита килимом велика бочка з вином, що плескалося в ній.

І тут трапилося те, що змінило і дуже здовжило путь чотирьох радянських солдатів. Спочатку, сховавшись у придорожніх кушах, вони хотіли пересидіти, поки пройдуть гурти. Але, обурившись з того, як італійці поводяться з цими худими, висохлими, босими албанськими селянками, вони, маючи на той час уже зброю, напали на конвоїрів. Троєх поклали на місці. Решта втекла в гори, навіть не намагаючися відстріляватися.

Потім Копито, що виконував, як сам він висловлювався, роль «наркоінсправ» і підтримував зв'язок з місцевим населенням, звернувся до жінок з промовою російською мовою. Він сказав їм, що вони можуть розібрати свою худобу. Але жінки, налякані стріляниною і не розуміючи, що ж, власне, трапилося, мовчки лежали у сірій, вкритій порохом траві, позакривавши голови руками. Переконавшись, що його не розуміють, Копито узяв палицю і став зганяти худобу з шосе, вирішивши, що тварини самі знайдуть дорогу додому. Воли й корови порозбігалися обабіч

шляху і, зрозумівши, що від них вимагають, ліниво пощипуючи траву, рушили назад.

І тут несподівано з'явилися на шляху міцні люди у мальовничих костюмах, із старовинними шомпольними рушницями. Це були албанські партизани, що наздоганяли транспорт. Побачивши, що справу вже зроблено за них, вони стали тиснути руки відважним іноземцям, а дізнавшись, за допомогою того ж самого слова «Червона Армія», з ким мають справу, розчулилися, повели друзів до себе в гори, в кам'яні хатини-кріпості, у яких, розсіяний поміж скелями, жив цей бідний, працьовитий, сміливий народ.

В Албанії, яка давно вже рахувалася в списках держав осі країною підкореною, йшла безупинна боротьба. Четверо радянських солдатів включилися в неї і, перервавши дорогу на Батьківщину, узялися допомагати гірським пастухам надавати своїм летучим загонам організованість військових частин. Якось само собою так вийшло, що вони стали керувати вилазками на італійські транспорти, брали участь в організації голодної забастовки вантажників у порту Дураццо і в уславленому денному партизанському наскоку на Тірану.

Вони не знали мови, але на війні людину оцінюють не за слова. Незабаром у цій маленькій країні у них було вже багато друзів. І сами вони полюбили до безтями сміливих, але безпорадно-неорганізованих людей, втяглися у їх боротьбу. Але радіо донесло відгуки далеких битв, які розгорталися на рідних полях. Батьківщина владно кликала їх. І от вони рішуче попрощалися з албанськими партизанами. Нові друзі дали їм все, що мали, і провели до кордону.

Цього разу після довгих суперечок вирішено було пробиратися в Болгарію. Географічно здовжуючи свою дорогу, втікачі мріяли в цей спосіб скоротити його в часі. Розрахунок у них тепер був такий: досягти Болгарії, здатися прикордонним постам, а потім через консульство зажадати повернення на Батьківщину. Наївні мрії! Горелкін сам не міг приховати посмішки, розповідаючи про них. В Болгарії, яку вони думали побачити мирною країною і яка лежала далеко від фронту, точилася боротьба навіть запекліша, ніж в Албанії. І знову чутливе серце радянської людини не дозволило їм байдуже пройти повз це.

По дорозі вони наткнулися на партизанський загін, що обложив фашистський гарнізон на одній з прикордонних станцій. Вони допомогли партизанам розбити фашистів. Бойовий солдатський досвід дуже пригодився болгарським товаришам, а традиційна любов болгар до російського народу швидко висунула друзів у партизанському середовищі.

Вже скоро Костянтин Горелкін керував партизанською четю — групою імені Христо Ботева. Три його друга воювали в його четі і заслужили повагу від партизанів і населення. Ціле літо і майже цілу зиму чега, яка переросла потім у загін, успішно билася в горах Плавани.

Слава про чотирьох хоробрих росіян пішла далеко по горах і долинах Болгарії. Загін цей завдавав німцям чимало клопоту. До нього тікала болгарська молодь, мобілізована на службу в фашистську армію. Нарешті болгарське командування, за вимогою німецького посла в Софії, послало в гори частини регулярної армії, щоб ліквідувати уславлений загін партизанів-комуністів, керований нібито з Радянської Росії.

Частини ці, за планом німецьких інструкторів, зайняли перевали, обложили загін у горах і, затиснувши його, відтіснили в зону снігів. Це був диявольський план. Тепер партизани нікуди не могли повернути, не залишаючи слідів. По цих слідах на снігу карателі стали переслідувати їх, увесь час стискаючи кільце, закриваючи гірські проходи, сковуючи вогнем ліси й ущелини.

Відірваний від сіл, від баз харчування і боеприпасів, виснажуваний постійними боями з противником, який в багато разів перебільшував партизанів і кількістю й озброєнням, загін імені Христо Ботева запекло відбивався, танучи в нерівній боротьбі. Почався голод, цинга, партизани пухли від гірської хвороби, зуби хиталися і випадали з десен. Чимало було поранених, чимало, охлявши, вже не могли йти. До третини людей доводилося везти і тягти на санках. Тих, хто відставав, відбивався і намагався пересидіти в лісках, які траплялися на шляху відходу, місцеві фашисти виловлювали і карали страшною смертю. Людей, живцем прибитих до дерев'яних нош, носили й возили по гірських селах, для залякування виставляли на базарах і біля церков, голови покараних партизанів тижнями висіли на жердинах. Дівчат-партизанок, захоплених живими, садили на палі.

Костянтин Горелкін знав, що чекає кожного з тих, що від нього відстане. Він разом із своїми друзями — болгарськими комуністами, робітниками з тютюнових фабрик — підтримував у загоні згуртованість, дисципліну і бойовий дух. Переслідований фашистськими частинами, як поранений звір гончими, загін з боями просувався на північний захід. За пропозицією Горелкіна штаб вирішив пробиватися до югославських партизанів.

Під кінець путі у загоні почався голодний тиф. Хворі в маренні, із запаленими обличчями, з дико виблискуючими з глибин орбіт очима, ішли похитуючися, підтримувані під руки товаришами, які несли їхню зброю.

Та тільки гримів постріл або звучало слово командира — і ці люди, які хвилину тому марили про їжу, про родини, про гаряче літо, опам'ятовувалися, розбирали зброю і відбивали ворожу атаку.

І вони зробили неможливе. Стомлені, майже вже беззбройні люди, половина яких ледве трималася на ногах, пробилися до самих Макелонських гір. Вже було видно кордон Югославії. Горелкін зібрав усі бойові сили загону, зробив йому огляд, нагадав старе гасло бійців-комуністів:

«Краще вмерти б'ючися, ніж жити на колінах», розставив сили, виставивши комуністів на вістря атакуючих клинів і відвівши найнебезпечніші місця своїм радянським друзям.

Вранці під прикриттям туману загін зробив відчайдушний ривок. Він упав з гори у долину, лобовою атакою пробив кільце оточення, і коли сонце освітло свинцево-сірі вершини гір, він уже був за кордоном Болгарії, в Югославській Македонії. Найдивовижнішим у цьому прориві було те, що ця сотня вкрай вимотаних, попухлих від голоду, виснажених тифом і гірською хворобою людей винесла з собою всіх своїх поранених, всю свою зброю.

Тут, на перших кілометрах югославської землі, рештки загону і всі чотири радянські солдати ледве були не загинули.

На ночівлі загін був оточений італійською прикордонною сторожею. Смертельно стомлені і хворі люди не встигли навіть як слід прокинутися.

Увесь загін був роззброєний, інтернований і загнаний в імпровізовану в'язницю, яка містилася у величезній будівлі пограбованого елеватора. У головному залі зерносковища, куди входили цілі поїзди, було так тісно, що люди не могли навіть лежати. Тут чекали своєї долі селяни — македонці, серби, хорвати, — запідозрені у партизанській діяльності.

Трохи спочивши і очунявши, друзі через тиждень стали думати про втечу. Василь Копито, знову взявши на себе обов'язки «наркомінсправ», поволі робив спроби наблизитися до арештантів-сербів з пропозицією сумісно організувати втечу. Серби особливо приваблювали його своєю зовнішністю, своєю мовою, такою подібною до російської. Він вирішив, що саме з ними легше буде домовитися. Але де там! Селяни охоче сміялися з його жартів, ділилися з ним тютюном і навіть разок почастивали його міцною горілкою, плетену пляшку з якою хтось уміло проніс через всі обшуки, але як тільки він починав розмову про партизанів і брався розповідати про свої пригоди в Болгарії, люди наче замикали себе на замок.

На всі запитання, що стосувалися політики, вони відповідали незнанням. Не знали вони про партизанів, не знали, з їхніх слів, чому їх схопили і кинули у в'язницю «італіяни».

Тоді друзі разом з болгарськими своїми товаришами вирішили організувати втечу самі. План знову запропонував невичерпний на різні вигадки Копито. Вночі він схопився раптом за живіт і, наповнюючи величезне приміщення несамовитими криками, став качатися по підлюзі.

Вартовий-італієць, цікавий, як і всі італійці, не розуміючи, в чому річ, увійшов у сарай з ліхтарем. Василь качався і кричав з непереказуваною старанністю. Страшні корчі зводили його тіло.

Стражник запросив для поради другого, зовнішнього вартового. Деякий час обидва вони, тримаючи гвинтівки напоготові, стояли на дверях, вдивляючися у напівтемряву, звідки летіли щораз дужчі крики.

Погім цікавість взяла гору над обережністю. Розштовхуючи юрму заарештованих, вони пішли до місця події, і тут їх оглушили ударами булижників по голові. Вони впали, не писнувши.

Василь Копито одразу передається в італійську форму, у якій мав вигляд хлопчика, що виріс із свого одягу. Але це його не бентежило. Він зняв з пояса одного із стражників ключі, вийшов надвір і здвіти порозчиняв усі інші двері елеватора. Почувши шум, вартові зовнішньої охорони увійшли в двір вже після того, як натовп вирвався із в'язниці, і були передуснені.

Сміливий вчинок друзів став їм кращою рекомендацією. Неговіркі селяни, від яких «наркомінсправ» Копито не міг добитися жодного слова, були просто обережні партизани. Вихопившись із в'язниці, вони повели російських і болгарських товаришів у гори Македонії. Звідти козячими стежками, протоптаними через ущелини, протоки, скелі, через ліси, через сніг і кригу, вони провели їх в Боснію, що була в тих краях центром партизанської боротьби. Тут теж ніхто не затримував чотирьох радянських солдатів. Партизани обіцяли навіть зібрати їх у дорогу. Але знову вони не змогли залишитися осторонь від боротьби і влилися в один із загонів, переносячи в нього свій уже чималий партизанський досвід, своє військове уміння.

І знову перервалася їх путь на Батьківщину. І знову почали вони фронтове солдатське життя на чужій землі, під чужим небом, у чужих горах.

З рік билися друзі в одній з партизанських бригад. Василь Копито, вибійник за професією, що добре знав підривну справу, набув у своєму полку славу найкращого мінера. Ніхто не вмів так спритно, як він, закласти фугас на залізничному полотні або, пробравшись під носом у вартових до річки, висадити міст в горах. Босняки звали його на свій лад — Базилем. Російський гігант користувався загальною любов'ю, і дівчата-партизанки задивлялися на нього.

Другий з утікачів, Семен Агафонов, колишній монтер рязанської електростанції, організував пересувну механічну майстерню для ремонту трофейної зброї. Коли загоні доводилося відступати і партизанський район пересувався, цю майстерню, всі її машини, у розібраному вигляді, увесь її інвентар, запасні частини, інструменти й матеріал — партизани вивозили з собою, нав'ючивши на осликів, а іноді виносили і на власних плечах.

Костянтин Горелкін, що служив до війни у Радянській Армії по призову, став замісником командира партизанського полку по стройовій частині. У дні затишшя він навчав македонських гірських пастухів і сербських ратаїв складного мистецтва війни.

Московський учитель Ткаченко на гірських привалах, у переміжках між боями, читав партизанським командирам лекції з марксизму-лені-

нізму, про «Короткий курс історії ВКП(б)». Вимотані постійними переходами і війною, люди віддавали цим лекціям короткі і дорогі хвилини спочинку. У слухачах нестачі не було.

Радіо несло сюди відзвуки великих битв. Перемоги Радянської Армії підтримували і запалювали партизанів. Вони жадібно ловили кожне слово про великий Радянський Союз, впевнені, що й сюди, у босняцькі скелі, простягне він руку допомоги.

У дні битв Семен Агафонов залишав свою майстерню і ставав кулеметником. В одному бою він разом із своїм другим номером — Блажо Поповичем — за наказом Горелкіна укріпився на перевалі і повинен був прикривати вихід загону з кільця в долину. Він добре виконав це завдання і встиг би разом з товаришем відійти. Але, вибиваючися з кільця, партизани несли з собою і поранених. Це затримувало вихід колони. Агафонов вогнем кулемета притискав ворога до землі і не давав четникам прорватися через перевал. Він стріляв до того часу, поки ворожі лазутчики, зайшовши ззаду, не навалилися на нього і на його бойового друга. Тоді гранатою він підірвав себе, свого товариша, кулемет і ворогів, що насіли на них. Знизу, вже з долини, люди бачили, що трапилося на скелі.

Партизани пішли в контратаку і відбили тіла героїв. Рязанський парубок був урочисто похований рядом із сербом із Воеводини на вершині сірої босняцької скелі.

За рішенням, ухваленим на сходах, кожен селянин з довколишніх сіл приніс на їхню могилу камінь такої ваги, який міг тільки підняти. Над партизанською могилою на скелі виріс високий кам'яний горб. У босняцьких селах чуже ім'я «Семен» було записане в численні родинні поминальники.

Але яке не повне було напруженою боротьбою життя трьох російських солдатів, що zostалися живими, їх увесь час не залишала думка пробитися до своїх, повернутися в Радянську Армію, від якої відділяли їх тоді чотири країни і більше двох тисяч кілометрів. Правда, відстань ця у ті дні почала скорочуватися: Радянська Армія перейшла в наступ і просувалася їм назустріч.

У грудні, випросивши дозвіл партизанського штабу, попрощавшись із своїми численними друзями, три російські солдати рушили в далеку дорогу, давши одному урочисте слово йти тільки вперед. Радянська Армія наступала, і вони побоювалися, що вона закінчить боротьбу без їхньої участі.

Без особливих пригод вони пройшли північно-західну частину Югославії, перетяли Австрію, пройшли шматочок Угорщини і тут, недалеко від чехословацького кордону, переходячи вночі вбрід через річку, наткнулися на угорський патруль. Зав'язалася перестрілка, і Василь Копито був поранений у ногу. Горелкін виніс його на плечах у ліс.

З місяць вони жили в цьому лісі, живлячися ягодами, рибою, яку ловили в струмку, фруктами з дерев, що обрамляли шляхи та недоспілими кукурудзяними початками.

Коли рана у Василя зажила, вони перейшли чехословацький кордон.

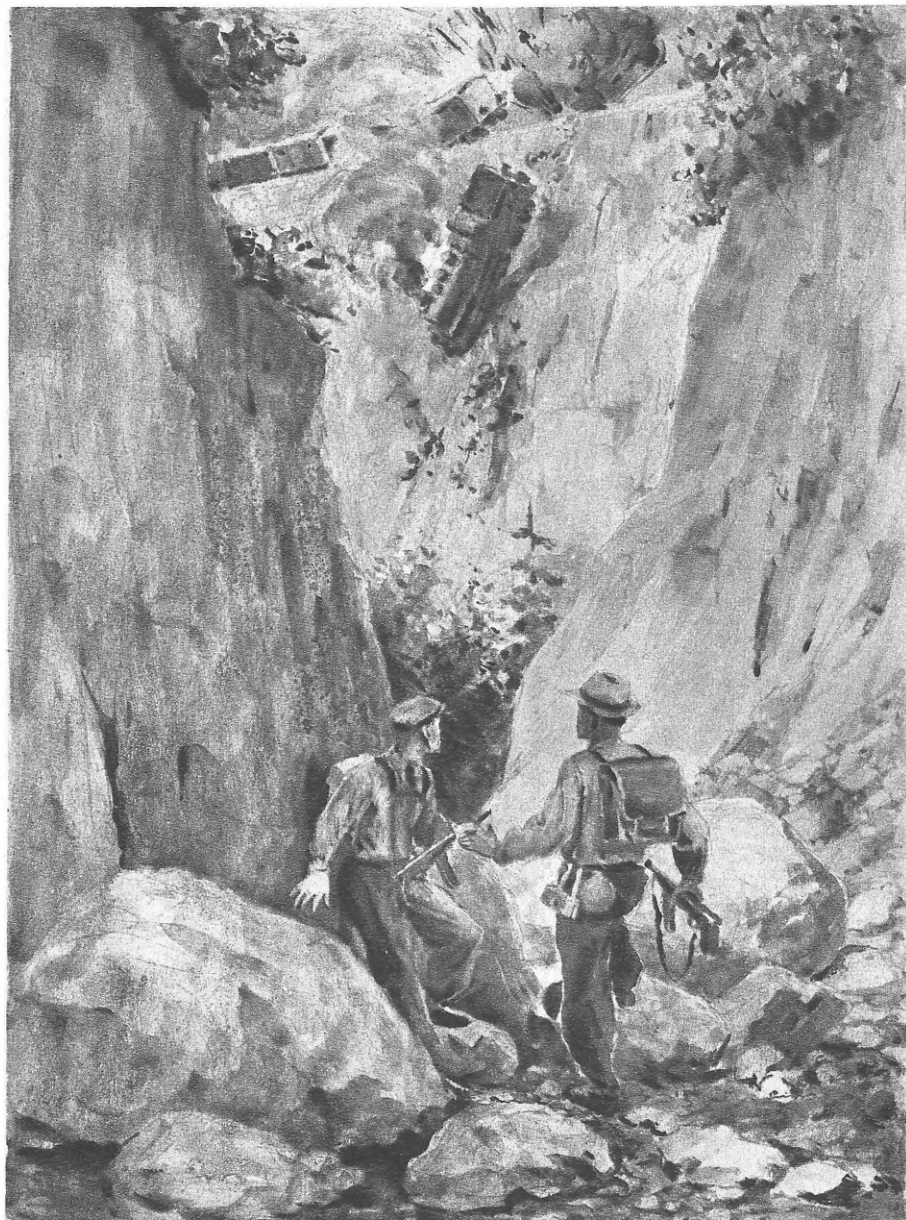
Знов опинилися вони у слов'янській країні, де їх мову легко розуміли, де не тільки магічні, що стали інтернаціональними, слова «Червона Армія», але й саме їхнє радянське громадянство правило їм за надійний пропуск і відчиняло для них навіть найчерствіші і найкупіші серця. Вони швидко перетяли б цю країну, коли б знову одна непередбачена обставина не затримала їх в дорозі.

Гірське сільце, де вони заночували, не виконало наказу маріонеткового словацького уряду Тісо: рекрути не з'явилися на мобілізаційні пункти. Словаки не хотіли воювати за німців. У село на вантажних машинах приїхали карателі — жандарми з німецьких колоністів. Вони вламувалися у селянські будиночки, хапали все, що там було кращого, набивали свої мішки. Чоловіків без розбору заарештовували, зганяли в сарай. У той час фашистські маріонетки в зв'язку з наступом Радянської Армії, нервували в Братиславі. Вони хотіли показати: уряд, мовляв, міцний. Тому на майдані, проти костюлу, була учинена екзекуція: заарештованих чоловіків били прилюдно палицями.

Словацькі селяни, як і всі гірці — народ гордий, самолюбний, і гарячий. Вони взялися за кілки, коси, вила, за свої чабанські топірці-палиці. Це — страшна зброя в умілих руках. І тут дуже придався їм бойовий досвід трьох росіян, що ночували в одному з домиків і опинилися на місці сутички. Друзі не стерпіли, порушили слово, ув'язалися в бійку, потім очолили її і допомогли селянам атакувати жандармів. Загін карателів був майже увесь перебитий. Труп селяни поскидали із скелі у гірський потік. Побоюючися нової репресії, половина села пішла в гори. Але ж не можна великій масі народу відсиджуватися в лісі у цілковитій бездіяльності, чекаючи облав і помсти. І троє росіян, вважаючи, що вони не мають права залишити напризволяще словацьких селян, створили з них партизанський загін, один з численних партизанських загонів, що діяли в ті дні по всій лісовій і гірській Чехословаччині.

І знову почали друзі боротьбу на чужій землі проти того ж ворога, з яким за тисячі кілометрів від них билася їхня армія.

Як грудка снігу, що зірвалася з вершини гори удні відлиги, падаючи, накочує на себе пласти талого снігу і, збільшуючися щомиті, перетворюється в нищівну лавину, так і загін їхній ріс і міцнів, з боями просуваючися в гірських районах країни. Багато люду, що повтікали з примусових робіт, з концентраційних таборів, з полону, вешталосся тоді по Європі. Кращих із них Горелкін брав у свій загін, що потроху ставав інтернаціональним. Крім чехів і словаків, були в ньому вже французи, бельгійці, серби, голландці. До нього приставали угорські і румунські

дезертири, що не хотіли битися за фашизм. Був у ньому навіть негр Сід Браун, величезний добродушний чоловіча, що відав довольством загону.

Костянтин Горелкін запровадив у загоні сувору дисципліну, створив суд партизанської честі, що строго карав її порушників. Власнок рукою у присутності всіх своїх людей він розстріляв кілька чоловік, охочих до легкого життя та чужого добра, що примазалися до загону. У вільний від боїв час партизани навчалися стріляти, ходити в строю, копати окопи, мистецтва маскуваня. Навіть політробота в ньому провадилася, причому слова Ткаченка, що говорив по-російському і по-німецькому, доходили до його різномовних слухачів іноді через двох, а то й трьох перекладачів.

Незабаром добра слава про цей загін поширилася в Рудних горах, де німці намагалися організувати видобуток заліза й міді. Загін називався: «Імені Червоної Армії». Він нападав на німецькі ешелони, улаштував вибухи в шахтах, дезорганізував роботу рудників.

Влітку 1944 року загинув чехословацький партизан і донбаський шахтар, солдат Радянської Армії Василь Копито.

Друзі партизанів, яких вони мали на всіх рудниках, донесли штабу, що німці везуть сюди нове устаткування — цілий завод, демонтований ними десь у Бельгії. Фашисти намагалися збільшити витіп сталі. Копито сам вирішив керувати висадженням ешелону. Він обрав місце в горах — на повороті залізниці, над прірвою. З двома бельгійцями, кровно зацікавленими в цій диверсії, озброївшися сильними фугасними мінами, які виготовляли для них чеські рудокопи, вони пробралися до наміченого місця. Але дорогу того дня посилено охороняли. Вперед і назад курсували броніровані дрезини. На місці, призначеному для вибуху, ходив вартовий. Диверсія могла зірватися. Тоді Копито, залишивши бельгійців по той бік ущелини, один перебрався через нього з рюкзаком фугасів за спиною і видерся по скелі до самої колії.

Вартовий, як на гріх, ходив за кілька кроків. Василеві ніяк не шастило вибрати хвилину, щоб непомітно закласти під рейку фугас. А поїзд уже гудів, спускаючися на гальмах. Лунко постукували рейки. В ущелині гучно віддавалися тривожні свистки паровоза. І ось гострі груди локомотива вже з'явилися з-за повороту.

Що думав Копито в ці останні секунди свого життя, про це можна тільки догадуватися. На очах у вартового він перескочив через кам'яний гребінь укосу і кинувся вперед. Партизани-бельгійці, яких він залишив по той бік ущелини, не могли встежити, що ж трапилось. Вони бачили тільки, як ринулася назустріч паровозові висока людська постать. Потім важкий гуркіт труснув горами. І в наступну мить вони побачили: паровоз і вагони, страшно скрегочучи об скелі, повільно перекидаючися в повітрі, летіли в безодню...

Костянтин Горелкін і Володимир Ткаченко продовжували воювати. Їх загін нараховував уже кілька сот чоловік. Як тільки по горах поширилася усна звістка про словацьке повстання і партизанська рация прийняла звернення Баньської Бистриці, що закликала народ до зброї, загін імені Червоної Армії проробив по горах великий і тяжкий марш до району повстання, атакував з ходу і відбив у німців важливий залізничний вузол...

— Отже, тепер ми тут недалечко воюємо. От і все. А до Батьківщини так і не дійшли. Знову устряли в боротьбу на чужій землі, не додержали слова... — Горелкін зітхнув і став сьорбати з бокала прозоре гірке пиво.

Я раптом згадав партизанський полк Горілко, уславленого командира, про якого мені тут не раз говорили. Якийсь напівлегендарний інтернаціональний загін, що прийшов невідомо звідки на допомогу повстанцям.

— Дозвольте, то Горілко...

— Це'я... Я і є, — просто сказав він, посміхаючися. — Це ще там, у Рудних горах мене так охрестили... Ніяк додому не дійду. Сьогодні от бачився з підполковником, — він назвав прізвище радянського офіцера зв'язку при партизанському вельительстві, — просив його дозволити йти на з'єднання з своїми. Не наказує; каже — тут потрібний. Це правда, народ тут славний — сміливі, життя хоч зараз готові віддати за ці свої гори. Тільки от воювати іще не вміють... — Він допив пиво і мрійно посміхнувся чомусь своєму, далекому від шумних теперішніх справ. — То ви теж калінінський, «тверський козел», значить? — спитав він.

І він став розпитувати про Батьківщину, про Радянську Армію, про наше місто, про Волгу, у якій ми обидва у дитинстві ловили піскунів на перекатах, про Тверець, на чистих пляжах якої загоряли колись у свята.

Розмова затяглася за північ. Ми захопилися спогадами і не помітили, що кафе вже спорожніло, що кельнер, прибравши останні столики, поприхилив до них спинки стільців і, ввічливо позивуючи, стояв осторонь.

— То виходить, отой козаковський палац, де облвиконком був, вони спалили? От гади! Який палац! І вже відбудовується? Та ну? Ох, молодці земляки! Здорово! А з ліпленням як? І ліплення відновлюють? По малюнках? А театр? Невже так-таки зовсім нічого не залишилося? От шкода... А ми ще, пам'ятаю, суботниками на будівництво театру цеглу носили. Ну, почекай, ми цей наш театр їм згадаємо, дай нам тільки до їхнього фатерлянда добратися!

Трохи захмелівши від пива, він розхитувався і стукав по столу кулаком.

А час ішов. Кельнер, стомившись стояти, сів у крісло і задрімав. Я показав на нього Горелкіну і хотів був підвестися, але він продовжував розпитувати:

— А міст через Волгу? Невже й його висадили? Який був міст — мереживо! І його вже відбудували? У перший рік? От здорово, ну й працюють. Повинен я вам сказати, попоходив я по світі, надивився, де і як люди живуть, і скажу вам: ніде так працювати не вміють, як у нас. Ні, серйозно!

Він посміхнувся. Зморшки розгладилися на його стомленому обличчі, міцно видубленому чужими вітрами. І знову передо мною був той круглолиций ясноокий парубок, що дивився з фотографії на партійному квитку.

— А звідки у вас наша нова форма, погони?

— Це тут пошили. У ній воювати легше. Краще слухають, і душі спокійніше: наче в Червоній Армії служиш... Що ж, я права на те маю. Звання ж на все життя дається.

— А чому ви, командир такого з'єднання, носите сержантські погони?

— Що уряд мені привласнив, те й ношу. А хіба погано? Червоної Армії старший сержант Костянтин Горелкін! Непогано, га?

САПЕР МИКОЛА ХАРИТОНОВ

Пускали третю турбіну гідроелектростанції на широкій і тихій Даугаві, що привільно несла свої води у низьких травнистих берегах через поля і ліси Латвії. Для маленької молодшої радянської республіки завершення цього будівництва було справжнім народним святом. Міста і села прислали на нього свої делегації. З'їхалося республіканське начальство. Настала найурочистіша мить. Інженер-латиш, високий, костистий, з білявою головою і розумним грубуватим селянським обличчям, поклав руку на рубильник, щоб ввімкнути струм нової турбіни у сіть. У величезному світлому залі запанувала тиша, порушувана тільки напруженим співом машин і сухим цокотанням стінного годинника. У цей момент мені кинулося раптом у вічі буденне, заклопотане обличчя, яке здалося мені чомусь дуже знайомим.

Невисокий чоловік у військовій гімнастюрці без погонів, у стареньких армійських штанах, заправлених у поношені, але до блиску начищені керзові чоботи, стояв осторонь від гостей і господарів і, чи то машинально, чи то щоб приховати хвилювання, рукою витирав і без того сяючий кожух нової машини.

Так, я десь вже бачив це сухе, кутасте обличчя, невродливе, але й не звичайне, пооране глибокими, великими зморшками. Знайоме було не стільки обличчя, як руки цієї людини, невеликі, але широкі й сильні, з короткими рухливими пальцями, упевнені й умілі робітничі руки, які от тепер, у момент найвишого торжества будівників, нишпорили по блискучому металевому кожуху.

Де ми з ним зустрічалися?

На старанно випрасованій гімнастюрці, серед інших нагород — стрічки двох орденів Слави. Значить, воював він солдатом. Чорно-смагдадова стрічечка за взяття Кенігсберга свідчила, що воював він в цих місцях — отже на Прибальтійському, а до того, можливо, на Калінін-

ському фронті. Певне, там і зустрічалися. Але коли, де? З того часу минуло до п'яти років.

З-під русявих брів вузенькі сірі очі його дивилися розумно і гостро. І ці очі, їх неспокійний, пильний погляд теж були знайомі. Я тихенько спитав одного з будівників, хто це. Той здивовано оглянувся.

— Не знаєте? Це ж Микола Харитонов, знаменита людина, один з краших бригадирів.

Микола Харитонов! І зразу згадалося важке літо 1942 року. Зливи, що скували на дорогах усю техніку. Тяжкий наступ на Ржев. Запеклі бої на околиці, в авіаційному містечку, у масивних кам'яних будинках селища, які німці перетворили в укріплений район. Згадалося, що чотири такі будинки, які лежали паралельними прямокутниками по один бік шосе, ми звали «полковник», тому що на плані нагадували вони чотири «шпали» полковницьких петлиць тих днів, а три будинки по другий бік шосе з тієї ж причини звали «підполковник». «Полковник» був тоді у німців, «підполковник» — у нас. І тут, на маленькому просторі, на одній єдиній короткій вулиці, йшли найкроволитніші бої великого напруження.

Билися не тільки за кожен будинок чи кожен блок — за кожную кімнату в квартирі, за кожную площадку на сходах. І в зведеннях із дивізії, в штаб армії так і писали денні підсумки: «Внаслідок запеклого бою на північній ділянці авіамістечка захоплені квартири два і три в першому блоці першої шпали «полковника».

Ось у ці дні і пройшла по всьому Калінінському фронту слава сапера Миколи Харитонова.

Він творив справжнє чудеса. Вночі з толовими шашками, надівши валянки, щоб нечутно ступати, тихий, як привид, перебирався він через дорогу з «підполковника» в «полковник», так само нечутно і вправно закладав в якому-небудь куточку будинку, що кишів німцями, сильний фугас, запалював шнур і зникав, наче танув серед ночі. А потім, через належний час, лунав вибух, піхотинці кидалися вперед, у пролом будинку, і, поки не осіли ще хмари диму, куряви й штукатурки, поки приглушені німці не опам'яталися, захоплювали кілька кімнат або квартиру.

Так, розчишаючи фугасами дорогу піхоті, Микола Харитонов умілою рукою робив те, що на цій ділянці було понад силу авіації та артилерійським батареям. Отоді в підвалі однієї із шпал «підполковника» і побачив я вперше цю людину з невродливим розумним обличчям, з невтомними робітничими руками.

Сапери спали, зламані втомою, скуті важким окопним сном. З усіх кутків підвалу динуло різноголосе хропіння, наповнюючи густими звуками все приміщення. Повітря було таке, що полум'я неспокійно смикалося і чадило на гноті копилки, ладне от-от задихнутися й згаснути.

Біля самої лампочки сидів невисокий худий солдат і щось старанно вистругував з полінця саморобним і, мабуть, дуже гострим ножиком. До пропозиції написати про нього в «Правду» він поставився трохи недовірливо і розповідати про себе ввічливо відмовився.

— Що про мене писати! — сказав він, з разючою спритністю орудуючи ножем, якому дерево піддавалося покірливо, з м'яким хрустом, наче це була не міцна шарувата ялина, а туга ріпа, щойно вирвана з грядки. — Писати про мене нічого, наша справа кротяча, земляна, нечутна. От ви краще про нашого снайпера Солодкова напишіть: він, кажуть, тридцять два фашисти зрізав. Можна сказати, сам один — цілий взвод. Оце діло! Або про розвідника Бахарева. Теж сильний солдат. Про нього от в нашій дивізійній багато цікавого повідомляють. Що ж про мене писати?

І він одірвався від роботи, вдоволенним прищуленим поглядом майстра подивився на полінце, на якому вже почали позначатися контури довгастої дерев'яної ложки.

Так він про себе тоді нічого й не сказав. Зате товариші його по роті розповідали про нього охоче й багато, і з цих розповідей виник тоді передо мною портрет Миколи Харитонова, цієї радянської робочої людини з умілими, розумними, не знаючими спочинку руками.

Руки його завжди знаходили собі діло. Сидячи біля вогнища, на якому варилася каша, або слухаючи, як політбесідник ефрейтор Капустін читав вечорами вголос газету, Микола Харитонов завжди біля чогось клопотався. То шинель зашивав рідкими солдатськими стібками, то тихенько гострив сокиру об гладенький підібраний біля дороги голиш, а то просто стругав великим саморобним складаним ножем який-небудь оцупок. І, дивися, каша ще не зварилася, ефрейтор Капустін до міжнародного становища не добрався, а у нього вже вийшла з оцупка дуже зручна дерев'яна ложка, мундштук, люлька, кришка до копилки або якась інша річ, корисна в окопному житті.

Багато таких речей, виструганих старшим сержантом Миколою Харитоновим, гуляло по руках у бійців у роті саперів, якою командував тоді, як зараз пам'ятаю, капітан Грушин. І мав славу сержант серед товаришів майстра на всі руки, холоднокровного, обачного, відважного, і вмілого солдата. Йому капітан завжди доручав найскладніші завдання, і Харитонов виконував їх вправно, ретельно і завжди дуже удачливо.

Він був неговіркий. Іноді бійці не чули від нього за день і десяти слів, але в роті раз у раз повторяли: от Харитонов про це те й те казав, старший сержант наш радив так і так.

І життя у нього було прожите таке ж просте, скромне і хороше, як і він сам. Син вятського пічника, він з дитинства разом з батьком блукав по країні і складав по селах немудрі варисті печі. Він любив цю справу і досяг у ній чималої досконалості. Але коли почали будуватися

перші індустріальні гіганти, він повернув батькові інструмент, попрощався з ним і залишився на Дніпробуді. Своїми масштабами Дніпробуд заповнив його уяву.

Спочатку він був тачечником, потім землекопом, потім бетонником, а наприкінці будівництва — вже бригадиром арматурників. Йому, як людині умілій, вправній, пропонували залишитися експлуатаційником на електростанції. Але він відмовився. Його захоплював самий процес будівництва, і до самої війни він будував на Дніпрі великі і малі заводи — паростки Дніпробуду.

У цегляних роботах він досяг великого вміння і був нагороджений медаллю «За трудову доблесть».

У перші дні війни Харитонов будував на підступах до Дніпра бетонні укріплення. А коли німецькі танки прорвалися із степу до великої ріки, він опинився серед тих, кому доручили провести вибухові роботи. Він бачив, як стрельнули в голубе небо зловісні хмари вибухів і як розкований Дніпро, втративши свою безтурботну дзеркальність, ринув в утворені проломи, як води його змітали й ламали, ховали те, що побудовано було коштом мільйонів робочих днів і безсонних ночей. Він бачив, як цього ранку не потай, не відвертаючи облич, ридали загартовані, мужні люди, знищуючи найкращий витвір свого розуму й рук, щоб не залишити його ворогові. І, як признався він своїм найближчим товаришам, саме того страшного дня в його смоляному волоссі і з'явилася перша брова іскра ранньої сивини.

Будівельник став солдатом-сапером. Людина, яка із захватом споруджувала із цегли й бетону величні громади, ішла в останніх рядах відступаючих військ, висаджуючи за ними мости, водокачки, електростанції, псуючи й мінуючи шляхи, щоб побудоване на благо людині не служило чорній меті фашизму.

Страшну для робочої людини руйнацьку роботу сапер Харитонов робив з мовчазним озлобленням. І з кожною новою висадженою спорудою серце його важчало, наливаючися ненавистю до тих, хто порушив його працю, хто змусив його знищувати витвори рук людських, хто змусив будівельника, який піднявся на вершину трудової слави, стати руйнівником ним самим побудованого.

Може, справді за всю війну не вистріляв Харитонов і двох обойм, але шкоду, якої завдала ворогові нестримна ненависть цієї замкнутої, мовчазної людини, можна було прирівняти до роботи артилерійської батареї.

Головною зброєю його на війні була кмітливість, хитрість, вмілість і холонокровна майстерність. Друзі його розповідали, як в першу зиму війни їх групу саперів направили у ворожий тил мінувати дорогу, по якій німецькі підкріплення йшли і їхали до місця бою. Хуртовинної ночі сапери проповзли по річищі струмка, по снігу кілька кілометрів, тягнучи

на лямках лотки з толом. Чекаючи прориву, німці сами в шахматному порядку замінували дорогу, позначивши для себе міновані місця таблицями-вішками.

Сапери підповзли до цієї дороги. Скутий морозом сніг дзвенів. Він був так рівно, так твердо, до блиску накатаний, що кожна свіжа подряпина, а не то що наново закладена міна, була на ньому помітна. Що робити?

Поки товариші думали, Микола Харитонович закачав рукави маскувального халата, м'яко ступаючи у валянках, вийшов на дорогу і почав теж у шахматному, але в зворотному порядку, переставляти німецькі таблиці, дбайливо зтираючи потім старі ямки від кілочків.

На світанку, вже сидючи у своїх бліндажах бойової охорони за кухликом гарячого чаю — бо хмільного і на війні Харитонов у рот не брав, — він криво посміхався, слухаючи віддалені глухі вибухи, що долітали з німецького боку. Якийсь ворожий транспорт заплутався у власних пастках, і машини підривалися на своїх власних мінах.

А то раз вночі перед штурмом міста Калініна, вже обложеного з трьох боків частинами Радянської Армії, Харитонova послали різати дріт стаціонарних ворожих укріплень. Капітан попередив, що місцевість перед дротом густо замінована за якимсь новим, ще не розгаданим способом і що кілька саперів із сусіднього батальйону вже загинули в незрозумілих пастках.

Харитонов узяв кусачки і поповз по сліду одного з тих, що підірвався. Він пробрався до дроту і, перше ніж узятися до роботи, довго оглядав місце, де загинув товариш. Плями чорного гару ясно позначалися під самим дротом — значить, секрет був зв'язаний із ним. Харитонов поповз вздовж дроту і раптом помітив, що біля кілків від дроту вниз ідуть непомітні, прозорі, присипані снігом ниточки. Сапер підповз до однієї з них, тихенько розгріб навколо сніг, а потім став плавити його своїм диханням, не чіпаючи, не хитаючи ниточки.

Він знав, що цю нитку протягнуто до смерті. Він майже торкався її губами.

Коли в снігу почала відтавати лійка, він побачив, що на дні її став позначатися круглий металевий циліндр. Хитрість була розгадана. Найменше коливання дроту ниточки передавали на чутливий висаджувач, і міна величезної сили, знищуючи необережного сапера і водночас змітаючи всі сліди, які могли б привести до розгадки секрету, сигналізувала на передові, що хтось з'явився біля укріплень.

Зрозумівши, в чому річ, Харитонов скинув козушок і, здаючи собі ясний звіт в тому, що може злетіти в повітря, став обережно діяти.

Капітан Грушин, сидючи в передовій траншеї, лічив тягучі секунди і нетерпляче позирав у п'ятьму, туди, де зник солдат. Давно вже минув призначений час, а Харитонов не повертався. Але й вибуху не було чу-

ти — значить, він живий. І капітан, шулячись від холоду, продовжував дивитися на годинник. Нарешті, вже перед світанком, коли холодна мла стала розвіватися й сіріти, почулося тяжке дихання і зарипів сніг.

Через сніжний бруствер у траншею упав Харитонов, увесь подряпанний, вимучений, криво посміхаючися задубілим ротом. Цокаючи зубами від холоду, він дістав з кишені металевий циліндр, схожий на коробку з-під кофе.

— Ось вона. Треба хлопцям показати — двадцять вісім таких штукочин із дроту зрізав. Хитра робота: ледь дріт колихнеш — і бувай здоров! — Він кинув на сніг розряджену, вже нешкідливу міну, потім виструнчився і доповів: — Проходи прорізани і обвішані сосновими лапками, товаришу капітан!

Потім, у вільний час. Харитонов довго сидів над принесеною міною. Він вивчив її механіку і, розібравши на частини, показав товаришам нехитрий, кінець кінцем, секрет німецької новинки. Він навчив їх розшукувати з'єднувальні нитки і показав, як, відтягнувши нитку вниз, ослабивши їх напруження, щоб «не розізнати міну», можна безпечно розряджувати «секретки» звичайним ножем.

Особливо придалися здібності Харитонова у дні весняного наступу по талих дорогах і мокротечах Калінінщини. Відходячи і весь час намагаючися вивести свої війська з-під удару авангардів наступаючої Радянської Армії, німці кинули в діло всю свою дуже різноманітну техніку мінування. Вони засіювали «сюрпризами» дороги, стежки, пороги приміщень, двері бліндажів, кинуті машини й гармати, продукти на залишених складах, навіть могильні хрести, навіть трупи своїх солдатів.

Харитонов на чолі саперно-розвідників ішов попереду одного з наступаючих батальйонів, обшарюючи дороги міношукачами, зондуючи їх щупами та кішками, пильним оком озираючи кожну річ, що лежала на путі.

Неговіркий, зосереджений, він без жодного слова показував товаришам на ящик з банками консервованого молока, перев'язаний нешкідливою на вигляд бечівкою, протягнутою, як він сказав, «прямо до смерті» — до нових солдатських чобіт, що лежали на порозі бліндажа, в одному з яких таїлася міна з чутливим висаджувачем. Раз навіть показав на відбитому городі кинутий у болото напіврозкритий томик пушкінських віршів, що його спинка була хитро приєднана до закопаного в землі фугасу.

— Ач, що підкинули, падлюки: знають, книгу любимо. Та брешеш, нас не перехитруеш — вчені! — сказав він.

На очах у товаришів, які кинулися врозтіч, він вістрям розбірної бритви перерізав нитку, що сполучала книгу з висаджувачем, потім обережно витер грязь, що прилипла до сторінок, поклав книжку в сумку протигаза і взявся не кваплячися діставати міну.

Уже під самим Ржевом зробив Микола Харитонов подвиг, який утвердив за ним славу не тільки в полку, але і в дивізії.

Важкий танк, шукаючи броду через струмок, набрів гусеницями на закладену в сніг потужну протитанкову міну-тарілку. Він був зупинений регулювальником, але пізно. Проте, з щасливого випадку, міна потрапила між шпори траку і не вибухла. Кожен новий рух танка, найменше ворухіння корпусу самої міни загрозувало катастрофою. Витягти ж з-під гусениць міну, що вмерзла у злежалий весняний сніг і в землю, здавалося було неможливо.

Ось за цю справу викликався добровільно взятися Микола Харитонов. Він наказав, щоб усі відійшли далі від танка, і почав діяти. Ліг на землю, скинув рукавиці і нігтями дуже обережно почав потихеньку вигрібати з-під гусениці міцний сніг. Пальці його, чутливі й обережні, як кошача лапа, гнучко ковзали навколо міни. Відчуваючи шкірою холод металу, він не торкався його. Коли мерзлий сніг не піддавався, сапер нахилився до самої міни і теплом дихання розм'якшав його. Тихенько вишкрібав щіпку, другу, третю і знову продовжував дихати. За годину йому пощастило викинути таким способом тільки кілька розморожених диханням жмень снігу й землі.

Був один із тих весняних гостро морозних днів, які раптом випадають у березні у лісистій частині Калінінської області. Віяв міцний сіверко.

Шарудячи у вершинах сосен, він ніс по напівоголених плямисто-чорних полях різку крупку, набігаючими валами скидав її під берег струмка, де Харитонов клопотався біля танка.

Танковий екіпаж, сапери та їх командир, які сиділи осторонь біля вогнища, зовсім вимучилися, щосекунди чекаючи рокового вибуху. Вони промерзли до кісток. Їм було страшно навіть думати про те, як доводиться їхньому товаришеві лежати під хуртовиною шока до шоки із смертю.

— Харитонов, гей! Командир наказує погрітися! Йди до вогнища! — кричали йому.

— Не можу, ніколи!

Харитонов справді не почував холоду. Він скинув і підклав під себе шинель, скинув пояс із гімнастюрки. І все ж йому було жарко, він обливався потом. Вогка від поту гімнастюрка зверху взялася памороззю; притулялася і липла до тіла. Серце билосся, наче він підіймав неймовірний тягар, дихання перехоплювало, перед очима пливли кола.

А він, як і раніше, лежав ниць на землі і тихенько шкріб нігтями сніг.

Пальці саперові задубіли, їх боляче ламало. Коли руки зовсім втрачали чутливість, він відігрівав їх під пахвами, засував під сорочку, а потім знову розкопував сніг біля міни, копітко й наполегливо. Так

працював він до присмерку. На ніч стало морозніше, темне небо густо визорило, копати стало тяжче.

Його товариші не витерпіли, порушили умову: вони прийшли до нього з казанком гарячих щів, з флягою спирту, з куском дбайливо відігрітого на вогнищі, пропахлого димом хліба.

Але він їсти не став. Він не міг їсти. Кусок не йшов у горло. Всі його сили, вся його увага були зосереджені на цьому проклятому червоному блині, тепер вже майже підкопаному і підтримуваному стовпчиками мерзлої землі.

Він не почував ні голоду, ні холоду, ні втоми. Він ковтнув тільки спирту, не відчувши навіть його смаку, закусив хлібом і зразу ж сердито прогнав усіх від танка.

Дочекавшись, поки товариші відійшли, він знову ліг на шинель і припав до міни. Він попрацював так чотирнадцять годин. Вже стихла хуртовина, хмари затягли небо, зникли зірки і ліс зашумів протяжно, добродушно, по-весняному тривожно і дзвінко, коли від вогнища побачили, що з вибалку повільно, хитаючися з боку на бік, підіймається людина у накинній на плечі шинелі.

Харитонов ніс за ручку розряджену міну-тарілку; він кинув її біля вогнища і хрипко сказав танкістам:

— Заводь — можна.

І тут упав непритомний на руки товаришам.

Багато цікавих історій розповідали про нього сапери, сидячи навколо копилки у підвалі одного з будинків «підполковника» під Ржевом.

Сам він під час цих розповідей зосереджено стругав, увесь захоплений роботою, і коли ложка була готова, потер її уламком скла, пополірував об полу шинелі, помилювався і простяг мені:

— Візьміть на спомин. Пригодиться... Все, що вони тут розповідали, було, траплялося. Кожен на свій манір воює. Тільки навіщо про це писати... Мені й самому набридло... все висаджувати та руйнувати. За хорошою роботою душа нудьгує, руки чешуться. От повірте, щоночі уві сні то стіну якусь на будинку викладаю, то бетон у форми заливаю, то арматуру в'яжу... Скоріше б уже фашизм висадити до чортів та до справжнього діла взятися.

...І от він стоїть у цьому просторому залі, повному сонячного світла і тонкого співу працюючих турбін, схвильований, заклопотаний, напружений.

Він прислухується до рівного гудіння нової машини, як мати до першого крику немовляти, і в його сірих очах, що розчулено дивляться з-під русявих кушистих брів, — велике, справжнє людське щастя.

У мить, коли заспівала остання з трьох наново поставлених турбін на відбудованій із попелу станції, ця людина, певне, брала реванш за

чотири роки важкої руйнівної роботи, за страшні хвилини, які вона пережила, висаджуючи дніпровську греблю, за тяжкі години, які вона пролежала рядом з міною біля танка, за підривання житлових будинків, що іменувалися на фронтовому жаргоні шпалами «полковника».

А скільки ще попереду роботи для його допитливого, невгамовного розуму, для його жилавих, умілих, не знаючих втоми рук, що так занудьгували за справжньою роботою!

СВОІ

Радянські танкісти, завершуючи навальний марш-маневр на оточення Верхньої Сілезії, прорвалися до Одеру. На повному газі, важко розхитуючися й рикаючи, оповиті на поворотах хмарами сизого диму, потужні й швидкі машини безконечним потоком мчали по автостраді. Мотопіхотинці в ковшках, жорстко видублених гартованим морозцем, сиділи на броні, відгороджуючися рукавицями від гострого вітру, впираючися промасленими валянками в прикручені до броні колоди і ваги. Праві руки їх міцно лежали на прикладах автоматів, і очі, що сльозилися від холоду, сторожко й пильно озирали околиці.

Але пагористий ландшафт, розрубаний надвое асфальтовою автострадою, був зовсім безлюдний і якимось зловісно порожній. Сумовито пливли сірі, смугасті, вже наполовину відталі, але знову прибиті морозом поля. Голі листвяні ліски то там, то тут наближалися до автостради, щоб зразу ж відбігли від неї до горизонту. А здаля, то справа, то зліва, увесь час маячили села з одноманітними кам'яними гостроверхими будинками, із сірими сторчачими незмінних кірх, такі схожі одне на одне, що було нудно на них дивитися і починало здаватися, що хтось переносить той самий макет, переставляючи його з місця на місце.

Танки, покриті ще не відмитою зимовою маскувальною фарбою, утюгоподібні броньовики, пофарбовані в строкатий колір шучої луски, ваговиті бронетранспортери з зенітними гарматами, великі череваті бензовози, що важко розхитувалися і присідали на ходу, криті автофургони з піхотою і боеприпасами — все це, брязкаючи гусеницями, хриплячи моторами на підйомах, мчало на захід. Коли наш всюдихід, що ішов десь в середині цього потоку, вибіг на гребінь горба, зверху здавалося, що по дорозі повзе, виблискуючи сірою луску, безконечна стальна змія, яка сягала головою й хвостом за лінію горизонту.

Того дня на світанку, недалеко від старого польського кордону, був

пробитий німецький фронт, і бронетанкові частини кинулися у пролом, загинаючи фланги прориву і залишаючи відступаючих німців десь у себе за спиною.

Морозна мла, що стояла над полями, не давала змоги роздивлятися навколо. Зустрічний вітер жменями кидав в обличчя гостру сніжну крупку і змушував глибше втискатися в сидіння і нахилитися під захист скла.

Раптом шофер, що стомився від безконечної їзди в танковій колоні по широкій і рівній дорозі і увесь час наспівував, щоб не задрімати за рулем, пожвавів і став рукавицею протирати скло.

— Ой, що це? А погляньте. Звідки вони?

У цьому місці дорога виповзла на горб. На самому його гребені стояла юрба жінок. Розмахуючи руками, вони щось кричали танкістам. Але машини йшли і йшли повз них.

— А це ж наші! Йй-богу, наші! — вигукнув шофер. — Певне, в машину просяться. Хто ж їх візьме! Ой, дивіться, босоніж! Ні, правда, босоніж...

Тепер можна було роздивитися, що жінки ці не просто вітали наші танки. Вони щось кричали танкістам, про щось просили, розмахуючи хустками.

Але автоматники, які сиділи на броні, тільки розводили руками і показували на дорогу: мовляв, нічого не попишеш, ніколи, наступати треба. І юрба жінок з надією кидалася до наступної машини.

Всі вони були в однакових комбінезонах з конопляної мішквини і, як здалося нам здалека, всі однаково худі й літні.

Вражали їхні ноги — босі, посинілі, потріскані. Тільки в декого вони були пообмотувані ганчір'ям. А асфальт був розпечений морозом. По землі з шелестом тяг сухий поземок.

Коли наша машина, повільно вибираючися на гребінь, наблизилася до жінок, кілька із них вихопилися з натовпу і, взявшись за руки, загородили дорогу. На обличчях їх, цегляно-рожевих, залубенілих від вітру, прозирала відчайдушна рішучість.

— Зупиніться! Хоч ви зупиніться! — по-українському співуче вигукнула одна, блискаючи з-під хустки величезними чорними очима.

— Ми ж свої! — линуло з натовпу.

А друга, висока, з вогняним, що розвівалося на вітрі, волоссям, безконечно твердила тільки одне слово:

— Товариші, товариші, товариші ж...

Шофер поспішив вивести машину з колони і загальмував на обочині. Жінки оточили всюдиходик. Деякі плакали. Всі були так схвильовані, що тяжко в них було дізнатися, хто вони, чому вони тут, що їм потрібно.

Обережності ради, літній боєць-автоматник, що супроводив нас, зіскочив із заднього сидіння і став біля машини, розминаючи потерплі ноги.

Жінки зразу ж кинулися до нього і взялися гладити руками зашка-

рублій його козушок, стареньку вушанку, пропалену зверху і поруділу від диму вогнищ, його автомат, наче все ще намагалися переконатися, що це не сон, що дійсно справжній червоноармієць у козушку і валянка стоїть тут, на німецькій автостраді, над чужою річкою Одер.

І раптом та маленька з величезними чорними очима, яка так рішуче перегородила дорогу нашій машині, схопила велику жилаву руку автоматника з прокуреними пальцями і притисла її до губів.

— Рідний, любий... Рідний ти наш... Вже ж ми вас чекали, чекали...

Автоматник зніяковів, нахмурився, рум'янець виступив у нього на неголених щоках, він різко відсмикнув руку.

— Що ж це таке!.. Що я, піп? Навчили вас тут німці...

Ці слова наче перетворили жінку. Змерзла, нужденна у своєму виношеному потворному комбінезоні, вона раптом випрямилася, гордо підкинула голову і гнівно блиснула чорними очима:

— Хіба я тобі! Я Червоної Армії руку цілую за те, що нас визволила, за те, що сюди прийшла, а ти...

І, повернувшись до нас, вона діловито з легким українським акцентом відрекомендувалася:

— Катерина Кукленко... Секретар таємного комітету насильно мобілізованих радянських громадян маєтку Зофієнбург... Кому тут здати склади із зерном, холодильник з м'ясом і військовополонених, які сидять під вартою?

Ще вранці цей край був глухим німецьким тилом. Боротьба точилася за сорок кілометрів на схід. І раптом ця діловита заява, що спокійно прозвучала із збентеженої, обірваної і нужденної юрби...

— І прийміть від нас оце, — говорила далі та, що назвала себе Катериною Кукленко. — Міло, дай папір.

Висока простоволоса руда жінка, та, що твердила слово «товариші», смакуючи його і повторюючи на всі лади, простягла нам якийсь папір. І хоч прочитав я його на вітрі, на німецькій автостраді, хоч навколо стояв хвилеподібний, то стихаючий, то напружений до реву гуркіт танків, які проходили мимо, незвичайний цей документ, старанно переписаний відмінним каліграфічним почерком, міцно врізався в пам'ять, так що навіть тепер, через кілька років, я без зусилля відтворюю його текст майже слово в слово:

Командуванню Червоної Армії від таємного комітету насильно мобілізованих радянських громадян, що працювали в маєтку Клари Ріхтенау, Зофієнбург, Крейс Штейнау.

Просимо прийняти від нас для доблесної Червоної Армії, яка визволила нас від фашистського рабства: борошна білого — 25 тонн, картоплі — 100 тонн, брукви в'яленої — 1 тонну, свиних тушок заморожених — 38 штук, німців із складу фольксштурму,

взятих нами в полон і які перебувають під нашою охороною — 6 штук.

Просимо також, ураховуючи наше бажання помститися фашистам за наші гіркі сльози і наших загублених подруг, прийняти нас усіх до Червоної Армії в кількості 100 чоловік. У цій просьбі нашої просимо не відмовити.

Секретар таємного комітету Кукленко Катерина.

Комісар комітету Серебрицька Людмила.

Все це було таке незвичайне й цікаве, що ми вирішили відірватися від колони і звернути з автостради. Шофер запропонував Кукленко сісти в машину і показувати дорогу, але вона відмовилася.

— У нас тут дві цинготних. Ледве на ногах стоять. Сюди мало не на руках несли — їх візьміть, — сказала вона і тоном, в якому відчувалося, що вона звикла розпоряджатися, скомандувала: — Тітко Пашо, Олено Никифорівно, сідайте в машину до командирів!

Сама ж вона легко вискочила на плоский капот всюдиходу, бічком улаштувалася на ньому і, підібравши ноги, обмотані ганчір'ям, стала показувати дорогу.

Жінки, посаджені до нас у машину, були в такому стані, що не могли зв'язно говорити. Літня, з розпухлими ногами, з одутлуватим, набряклим обличчям, тітка Паша тільки зітхала і тихенько плакала. Друга ж, трохи молодша, яку назвали Оленою Никифорівною, із страхом озиралася навколо, придивлялася до порожніх замерзлих горбів і все питала:

— А вони назад не прийдуть? Не повернуться? Ні, ви правду кажете: не повернуться?

Коли ж з-за пагорка з'явилися пелехаті кущі старовинного парку і піднесені над ним гостроверхі черепичні дахи замку, її всю затрясло, вона згорбилася, зіщулилася, присіла на дно машини, наче боячися, як би її не помітили разом з нами.

— Чого жмешся, тітко? Тепер фашистові остаточний капут. Гітлерові тепер кришка назавжди й без повороту, — заспокоював її автоматник і показав на Кукленко, яка сиділа боком на капоті машини.

Вітер бив в обличчя дівчині, зірвав у неї з голови темну ганчірку, розкуйовдив коси, і вони, великі, важкі, моталися за її плечима.

Вона здавалася зовсім молоденькою. Підставляючи обличчя під вітер, вона вся подалася вперед і посміхалася, неначе, тепло одягнена, сита, здорова, бігла на лижах.

— От, тітко, учися! Страху не знає, і мороз їй ніщо. Орел дівка! — сказав автоматник, захоплено дивлячися на Кукленко.

Жінка кволо, болісно посміхнулася:

— Та то ж Катя. Вона у нас особлива.

Біля воріт парку стояла кремезна літня жінка, одягнена в німецьку шубу військового зразка, з мисливською рушницею в руках.

У дворі замку, проти кутих залізом дверей старовинних кам'яних сараїв, ходила друга жінка — у кокетливій і дорогій котиковій шубці, в мисливських чоботях і в хустці, по-російському обмотаній навколо голови. За плечима у неї був німецький автомат. Над позеленілою черепицею гострих замкових дахів, високо піднятий на баштовому флаштоці, бився на вітрі червоний прапор.

— Ну й молодиці! Здорово упоралися! Наче ка-пе яке охороняють, — здивувався автоматник. — І прапор, ач як... Коли ж ви встигли?

— Учора. Ой, вчора, як ваші гармати загримали, — все ще трясучися, відповіла Олена Никифоровна, — що тут було, що тільки було! Думала — не виживу, помру зо страху...

А через півгодини, сидячи в одній з кімнат цього великого, холодного, як погріб, і, як погріб, незатишного замку, ми слухали розповідь про долю цих жінок і про те, що трапилося тут вчора, коли за сорок вісім кілометрів звідси почалася артилерійська підготовка.

Різні це були люди, і різні шляхи привели їх сюди, в цю чужу і страшну країну.

Катя Кукленко не тільки не пам'ятала дореволюційної Росії, але й доколгоспне село уявляла собі невиразно. Свідоме життя її почалося уже в колгоспний час. Ще школяркою вона допомагала матері — уславленому на Київщині бригадирові — копати буряки з високоврожайних ділянок. Навчаючися у сьомому класі, вона під час канікул організувала із шкільних подруг таку ланку, що за врожайністю перегнала матір, і разом з Марією Демченко одержала медаль на Всесоюзній сільськогосподарській виставці. Про неї писали в газетах. Її возили в Київ — розповідати по радіо про свій сільськогосподарський досвід. Листоноша щодня приносив їй десятки листів з штемпелями міст і областей країни.

Писали їй зовсім не знайомі люди. Старі засвідчували їй свою пошану. Молодь бажала листуватися із уславленою дівчиною. Працюючи бригадиром, Катя готувалася до вступу в Сільськогосподарську академію.

— Та ось — війна, район відрізаний, тікати нікуди. Есесмани із зондеркоманд полювали на молодь, як на цінного звіра, з собаками і рушницями. Катю, яка намагалася сховатися від мобілізації, піймав один із таких загонів. Побиту, зв'язану, її кинули в грузовик. На правій руці вище ліктя їй випекли ляпісом штамп з порядковим номером і з німецьким орлом, що тримає в пазурах свастику.

Під час переїзду з одного концентраційного табору в другий Катя Кукленко познайомилася з Людмилою Сребрицькою, високою, стрункою рудою дівчиною. Всю дорогу Сребрицька мовчки сиділа в кутку, нахмурившись, ні з ким не розмовляючи, обнявши коліна схрещеними руками і сховавши в них підборіддя.

Людмила Сребрицька народилася в Мінську, у родині шанованого лікаря. Здібна, але трохи розсіяна дівчина, вона по черзі захоплювалася

фізкультурою, потім віршами, потім театром і, нарешті, вже навчаючися в Ленінграді, в Політехнічному інституті, по-справжньому захопилася технікою.

Війна застала її під час канікул біля ліжка хворого батька. Вона не знайшла в собі сили кинути помираючого старого і залишилася в окупованому Мінську. Не знаючи нікого в місті, вона заметалася, шукаючи підпільну організацію. Але раніше, ніж їй пощастило зв'язатися з підпільниками, вона потрапила у невірничий ешелон. Так почалися її блукання по концтраках Європи. В яких завгодно умовах вона прихитрялася знайти підходящих людей, збивала з них таємні організації, провадила саботаж на роботах, сипала пісок у втулки верстатів, кидала куски гуми у бензинові баки автомашин. Користуючися із знання німецької мови, вона проникала у табірні канцелярії, уміла набувати славу якнайстараннішого служачки і потихеньку викрадала там відпускні бланки для втікачів, фабрикувала фальшиві документи для тих, хто повертався на Батьківщину.

Тричі вона тікала з таборів. Один раз їй пощастило пройти пішки від Ла-Маншу до Двіни. Але щоразу її заарештовували, катували, били і повертали в етапні табори. Ледве жива, лежачи на залитій водою підлозі карцера пересильного табору, приглушуючи в собі біль, вона продумувала причини минулих невдач і будувала плани нових втеч.

І тільки після третьої втечі, попавши у невірничий ешелон, що повільно просувався на південь, в Сілезію, вона, сидючи в своєму кутку, зразу помітила і відрізняла серед мовчазних, заплаканих дівчат маленьку чорнооку рухливу українку, охайно одягнену, з товстими чорними косами, викладеними навколо голови акуратним вінцем. Людмилі сподобалася стійкість, з якою вона переносила своє горе, її готовність допомогти подругам, її дзвінкий голос, задьористий і неприємно-крикливий, коли, стоячи в дверях вагона, вона останніми словами лаяла вартових, і мелодійний, звучний — коли вона заводила рідні радянські пісні.

Спочатку Людмила думала про неї погано: таке легковажне дівчишко... Та після того, коли раз вранці Катя задьористим своїм голосом стала лаяти дівчат за те, що вони сидять неприбрані, не вмиваються і «розводять заразу», Людмила стала придивлятися до неї всерйоз.

— Дурепи ви, дурепи набиті! — кричала дівчина, задьористо поблискуючи своїми чорними очима. — Ви гадаєте образ людський втратити добре? Ім, сволоті, фашистам-гадам, тільки цього й треба, щоб ми про людське забули, худобою стали. А це вони бачили? — І вона люто показувала дулю у щілину дверей, за якими плив чужий одноманітний, нудний пейзаж. — Я десь читала, що великі наші революціонери, навіть засуджені до смерті, у в'язниці гімнастику робили, щоб силу зберегти.

І справді, певне для того, щоб розкачати подруг, вона стала робити

у вагоні гімнастику, робила її наполегливо, під стукіт коліс, і дівчата з подивом, з шанобливим страхом дивилися на неї.

— А чи варт берегти силу? Адже на ворогів працювати доведеться? — спитала її Людмила, бажаючи остаточно її перевірити.

Чорноока дівчина вся спалахнула.

— Я? На цю сволоту буду працювати? На цю погань... Від моєї роботи вони кривавою сльозою заплачуть! — і наблизивши своє смагле обличчя до Людмили, гаряче дихаючи, вона зашепотіла: — Навіщо мені сила? Без сили хіба втечеш! Загинеш в цьому погребі без сили. Вони тільки й хочуть, щоб ми силу втратили.

— Тихіше! — Людмила обережно затисла їй рот.

— А чого тихіше! Хай слухають! Нікого не боюся!

— Ось це й погано: силу бережеш, а голови не бережеш.

Дівчата уважно подивилися одна на одну, потім посміхнулися, потім засміялися. З того часу їх зв'язала та міцна сувора дружба, яка виникає між людьми в тяжкі дні, перед лицем суворих випробувань.

Ешелон прибув в Крейцбург, де містився тоді всесилезький ринок рабів, що їх відомство бригаденфюрера військ СС Заукеля вивозило сюди з усієї Європи. Під конвоєм солдатів старшого віку дівчат виганяли з вагонів і одвели у місто, у величезний будинок порожнього ангара. Тут їх вистроїли рядами і заборонили сідати. З'явилася юрба людей, чомусь дуже схожих один на одного, кремезних, червонопиких, з квадратними обличчями, з бичачими потилицями, одягненими теж на той самий манір — в штани гольф, у мисливські куртки і зелені капелюхи з тетеревиними пір'їнами. Дівчата догадалися, що це їхні майбутні хазяїни. І справді, це були сілезькі поміщики з Одерської долини. Були серед них і жінки — великоногі, недоладні, масивні.

Йдучи між рядами невільниць, вони гидливо підбирали спідниці і затискали носи хустками. Всю цю групу супроводив чиновник у чорнім картузі з високим наголовком.

Поміщики хазяйновито оглядали дівчат, змушували їх повертатися, мацали міцність мускулів, а одна, худа, як тараня, жовтопика злюща баба у чоловічих штанах, із стеком, навіть залізала в рот рукою, перевіряючи чи цілі зуби і чи не зачепила ясен цинга.

Подруги стояли рядом.

— Як худобу на базарі... Ах, гади, ах погань!.. — шепотіла Катя.

Вона зблідла, важко дихала. Кров сочилася із міцно закушеної губи. Людмила тихенько погладила її холодну, безжиттєво звислу руку. Вся ця процедура була їй вже знайома. О, вона знала, що таке фашизм!

Ненависть її дійшла до такого ступеня, що вона перестала вважати їх за людей. І ось тепер, спокійна, холодна, як статуя, стояла вона, гордо закинувши голову і презирливо дивлячися на юрбу, що наближалася до них.

У відібраних дівчат поміщики безцеремонно підіймали рукави, дивилися на випечені ляпісом номери; називали їх чиновнику. Той записував у блокнот, і два старі клишоногі солдати фолькштурму в мундирах, що просторо теліпалися на їх жалюгідних, худючих тілах, відводили одібраних в кінець ангара і розставляли вздовж стін, біля бланка з прізвисьцем поміщика.

— Я не стерплю! Якщо він до мене торкнеться, я вчеплюся йому у вічі, я йому ногою в черево заїду! — шепотіла Катя, і краплі крові з прокушеної губи текли по її круглому дівочому підборідді.

— Дотик гадини огидний, але образити людину не може, — холодно відповіла Людмила.

— Дивіться, як вони стоять! Принцеси... Більшовички, певне, — сказав червонопикий товстун з розсіченою бровою, наближаючися до подруг.

Людмила зрозуміла його слова. Товстун оглянув її з голови до ніг, вдоволено хмикнув і простяг коротку, волохату від рудого пуху руку, щоб помацати її мускули, але зустрівся з таким поглядом вузьких сірих очей, що рука його мимохіть відсмикнулася, і він сховався у натовпі, бурчачи: «Ну-ну, не дуже... Тут ми хазяїни».

— Так, від таких краще подалі... Не хотів би я зустрітися з цією більшовицькою Лорелеєю у російському лісі, — співчутливо відповів другий.

— Я беру цих двох. Мені подобається їх квітучий вигляд! — гортаним голосом вигукнула жовтолиця жінка у штанях. — Для мене не важно, як вони дивляться; для мене важить, які в них мускули. У мене, слава богу, міцні нерви.

Проте й вона не підійшла до дівчат, а наказала солдатам подивитися і позаписувати їхні номери.

Так і попали подруги у великий маєток Зофієнбург, який належав полковникові Ріхарду Ріхтенау. Полковник воював на Східному фронті, і господарством керувала його жінка Клара, та сама жовтолиця дама у чоловічих штанях, із стеком, що одібрала подруг. Разом з ними були одібрані ще 50 дівчат.

У Зофієнбурзі у них відібрали одяг і рештки особистих речей. Замість того їм видали однакові комбінезони з мішковини і дерев'яні башмаки, видовбані з липових колодок. А їхній одяг фрау Ріхтенау роздала у найближче свято німецьким батрачкам, що працювали по найму. Роблячи так, вона мала дві мети: нагородити і виділити німок і назавжди забити клин між ними і робітницями із сходу.

Невільниць розмістили у колишній конюшні. Вони жили по чотири в кожному стійлі, де для них були зроблені дощані нари на два поверхи. Їм видали по оберемку соломи і попередили, що знову дадуть тільки через півроку. Годували їх тричі на добу, даючи щоразу кусок хліба із

макухи та висівки і по півлітровій кружці бурякового пійла, від якого одвернулася б і худоба. Печей у конюшні не було. У міцні сілезькі зими дівчата зсували нари і, щоб не замерзнути, лягали рядом одна біля одної, гріючи одна одну своїми тілами. Власне, в замку були й інші приміщення, більше пристосовані для житла, але у Клари Ріхтенау була своя система поводження з невільниками.

Останньою ланкою цієї системи була кара на тіло. Дівчат, які провинилися, тягли у гараж і били нагаєм. Екзекуції ці за сумісництвом виконував шофер фрау Ріхтенау Курт, величезний незграбний парубок, з довгими, мавп'ячими руками. Він робив це без усякої злоби, зовсім спокійно, як усяку іншу роботу, що йому доручали по господарству, і ні сльози, ні крик жертв не порушували безпристрасного виразу його довгого блілого обличчя.

Попавши в Зофієнбург, подружки зразу ж оголосили хазяйці жорстоку і хитру війну. Досвідченим оком Людмила, навчена в таких справах, швидко виділила серед жінок найнадійніших, з якими можна було одверто розмовляти. Катя, у якої з часів її подвигів на бурякових полях залишилися добрі організаторські здібності і вміння підходити до людей, збила таємний комітет.

Спочатку комітет поставив своїм завданням підтримувати робітниць, не давати їм опускатися, підняти в них дух. Вони стидили нечупар, змушували всіх умиватися, стежити за собою, по черзі доглядали хворих, з особливо виснаженими ділилися своїми порціями і під час робіт крали для них картоплю, зерно, борошно. Комітет був добре законспірований, але робітниці відчували його скеровуючу і підтримуючу руку, його волю, його допомогу, в тяжку хвилину вони шукали у нього захисту.

Коли головне вже зробили, подружки стали діяти рішучіше. У потайній боротьбі з фрау Ріхтенау вони не перебирали засобів, і незрозумілі, на перший погляд, нещастя одне за одним посипалися на Зофієнбург.

То у вітряну погоду несподівано спалахнув і дотла згорів сарай із сіном, і худоба залишилася без корму. То почався раптом незрозумілий падіж молодняка. То свині, величезні, чудові свині, дорідністю яких так пишалася фрау Клара, призначені для м'ясних поставок у армію, стали слабіти на якусь дивну хворобу, переставали їсти, починали худнути і потім дохнути. Видохла більша половина свинього поголів'я, перш ніж ветеринар-епідеміолог, що приїхав з Бреслау, знайшов у кишках подохлих тварин дрібно настрижену жорстку щетину і осколки битого скла.

Свинарником відали німки. Їх обвинуватили в саботажі, заарештували, відвезли в місто. Але нові й нові невдачі і далі підточували колись зразкове господарство.

Трактори раптом зупинялися, ледве проминувши паркову алею і навіть не виїхавши в поле. У їх перегорілих підшипниках знаходили пісок.

Начальники елеваторів, куди фрау Клара здавала свій урожай, загрожували їй судом за заражене кліщем зерно. Коли почався весняний сезон цукроваріння і розкрили бурти, виявили, що буряки, які завжди добре перезимовували, зовсім погнили і перетворилися в огидний, смердючий кисіль. І навіть з особистою машиною фрау Ріхтенау, блакитним «оппелем-капітаном», подарунком чоловіка, що зберігався як фамільна цінність під спеціальним чохлом у замковому каретному сараї, щось раптом трапилось. Він став безпричинно зупинятися в дорозі. Раз довелось навіть посилати по нього трактор з буксиром. Це тривало до того часу, поки Курт, що вирішив промити бак, не знайшов на дні його куска гуми.

Катя Кукленко, ця маленька чорноока дівчина, бригада якої кілька років тому уславилася на весь район своєю майстерністю, мудрою хазяйською ошадністю, виявила себе зовсім не вичерпною у такого роду руйнівних вигадках. Увесь свій досвід уберігання господарства від всіляких нападів вона повертала тепер зворотним боком і скеровувала на руйнування. І тому, що тепер у таємному комітеті було вже двадцять дівчат, які виконували у маєтку найрізноманітніші роботи, вона могла через них обережно і напевне завдавати свої удари, не залишаючи при цьому ніяких слідів.

Фрау Ріхтенау впала у розпач. І було чого. Ще недавно велике й квітуче, господарство явно розвалювалося. Вона, звичайно, догадувалася, звідки сипляться на неї удари, але ті, що завдавали їх, не залишали ніяких слідів. Вона змінила ставлення до цих російських невільниць: заборонила наглядачам бити їх, запровадила вихідні дні, поліпшила харчування, намагалася з ними говорити. Ніщо не допомагало. Ці росіянки здавалися їй схожими одна на одну, всі на одно обличчя. І це обличчя дивилося на неї хмуро, презирливо, грізно. Ах, коли б були робочі руки, з яким задоволенням вона відіслала б їх всіх до одної в концентраційний табір! Там би з ними поговорили! Але робочих рук не було, доводилося миритися, маневрувати.

Поміщиця купила у державному розпліднику дюжину величезних вічарок, спеціально вимуштруваних для цькування людей. Вночі їх спускали з ланцюгів, вони вили і гризлися в дворі, ладні розірвати кожного, хто поткнеться на вулицю. Чоловіків друг, начальник гарнізону міста Штейнау, прислав їй на постій шість солдатів із фольксштурму. Вночі вони вартували у замку, чергували біля вхідних воріт. Але їй це не допомогло. Пізньої осені згоріло кілька скирт необмолоченого хліба. А втім, скирти горіли і на сусідніх фольварках. Хіба можна було дізнатися, хто їх підпалював!

Фрау Ріхтенау звернулася до бога і до гестапо. Бог не відгукнувся. Гестапо прислало чиновника. За ситним обідом, розпарений від вина, розстебнувши комір кітеля, він співчутливо слухав скарги поміщиці.

Пожежі? Падіж худоби? Не нове, матінко, не нове. Кліщ у пшениці? І це було... Так, справи на фронті кепські. Ці прокляті росіяни підходять до кордонів... Ні, ні, поки що ніяких репресій... Обережність, крайня обережність із цими невільниками, особливо з росіянами. Що й казати, надто багато їх навезли у Німеччину. Маючи в домі вибуховий матеріал, і самому господарю треба ходити навпочіпки. Ви чули останні зведення? Так, так, форсовано Віслу. Страшні часи! Ах, ці росіяни, навіщо тільки з ними зв'язалися!.. А що піше із Східного фронту ваш шановний муж? Із «Східного фронту!» Як це дивно тепер звучить, коли фронт десь ось тут, недалеко!»

Чиновник поїхав, супроводжуваний конвоем. По своїй землі вони їздили тепер під охороною. А вночі фрау Ріхтенау лежала в своїй величезній холодній постелі, не гасячи в кімнаті ламп. Вона слухала грізне виття собак у дворі під вікнами, розмірені кроки солдатів, що лунко розлягалися під склепіннями старого замку. У своєму власному замку вона була полоненою. І їй увесь час увижалися ці худі обличчя її рабинь, тіні на запалих щоках, хмурі лоби, поорані передчасними зморшками, і очі, що блискало з темних орбіт, загрозливі і страшні. Що вони зараз роблять? Їй здавалося, що вона чує їх зловісний шепіт. Вони, певне, щось задумали... Ах, страшні часи!

Коли б тільки знала поміщиця, що робили ці жінки в ті години, коли вона, лежачи без сну, тремтіла у своїй широкій постелі, прислухавшись до суворих шумів зимової ночі!

У напівтемряві порожньої конюшні з волохатими гронами інею, що тьмяно світився по стінах, гріючи одна одну своїми тілами, невільниці сиділи на нарах, тісно позсованих в коло. У центрі цього кола підносилася струнка постать Людмили. Низьким і звучним голосом вона читала вірші Маяковського, улюбленого свого поета, цілі поеми якого вона з шкільних років знала напам'ять.

Топилося сало у маленькій картонній мисочці. Тремтів і потріскував гнотик. Величезна тінь металася по стінах і стелі конюшні, і лунко, як удари маленького дзвона, падали у притихлий натовп могутні, різкі, пристрасні слова. І здавалося дівчатам, що слова ці не вилітають разом з хмарками пари із посинілих від холоду, порепаних і обвітраних губ їх подруги, а лунають здалеку, звідти, з рідної землі.

Потім Людмилу зміняла круглолиця Олена Никифоровна, колишня бібліотекарка із Смоленська. Вона ледве ходила на товстих ногах, що попухли від цинги. Хвору обережно садовили на передок старих саней, і бліда, набрякла дівчина з синім проваленим ротом з пам'яті переказувала улюблені оповідання Чехова, Толстого, Горького.

Уже кілька тижнів вона лежала на ліжку. Ні карцер у холодному замковому підземеллі, ні загрози Курта не могли вигнати її на роботу. Але от вона починала розповідати, думкою переносилася у далекий

і любий світ, де ще недавно серед книг вона віддавалася улюбленій справі. Її бліде, набрякле обличчя оживало, в опухлих важких віках блискали очі, тихий надтріснутий голос міцнішав, ріс, заповнював промерзле приміщення конюшні, і дівчата, забувши про все, посувалися вперед, загіпнотизовані звуками її голосу.

Іноді бувала політінформація. Зникала кудись і з'являлася Людмила і переказувала останні новини, зведення Радянського Інформбюро. Де вона їх брала, ніхто не знав, та й дізнаватися не намагалися. Подруги побоювалися цієї різкої, суворої дівчини. Але їй вірили і з особливим нетерпінням чекали коротких її повідомлень.

Раз вона, звичайно така стримана і розсудлива, ускочила у вікно конюшні, збуджена, сяюча, простоволоса. Сніжинки виблискували в її рудих, розметаних по плечах кучерях. Не сплигнувши навіть вниз, не приглушивши голосу, вона закричала:

— Прорвали фронт! Наші прорвали фронт! Ідуть на Ченстохов! Це менше ста кілометрів від нас. Скоро!

І, припавши лобом до вкритої памороззю рами, дівчина залилася сльозами.

Незабаром по дорогах, що ведуть на захід, на Оппельн, на Штейнау, на Бреслау, сунули потоки біженців. Есесівські патрулі з кулеметами зганяли їх з автострад, очищаючи великі дороги для військ, і біженці плентали по полях, по перелісках, вгрузаючи в болото, кидаючи в снігу велосипеди, дитячі колясочки з клунками, ручні візочки з домашнім манаттям. Поток божевільної паніки, що раптом ринув на захід, красномовніше за зведення говорив про те, що відбувається на фронті. Роботи в маетку припинилися. Фольксштурмісти на ніч запирали дівчат у конюшні і беззмінно з автоматами ходили біля дверей. Коли їм приносили їжу, два солдати ставали біля баків з пійлом і стояли так, не опускаючи скерованих на чергу автоматів, поки бак не порожнів. Вигляд у них був жалюгідний, наляканий. Вони здригалися від кожного шереху і примирливо щирили свої запалі старечі роти, коли жінки одверто на-сміхалися з них.

За розпорядженням фрау Ріхтенау, у дівчат відібрали взуття і сховали його, щоб позбавити їх можливості втечі.

Але це були дрібниці. Полонянки ожили. Вперше під стелею величезної конюшні залунав сміх. Вечорами з-за загратованих залізом вікон линули пісні, прості й ніжні мелодії далекої Більківщини. Невільниці співали їх часом до пізньої ночі. І ніхто не смів заборонити співати. Мирні пісні змушували мешканців замку нервуватися і цілу ніч світити електрику в кімнатах і залах.

Раз вранці конюшня прокинулася від дикого виску. Якась дівчинка, що проснулася раніше за всіх, невмита й нечесана, пронизливо кричала, сидячи на своїх нарах. Нічого не розуміючи, жінки стовпилися біля неї.

А та вся надривалася радісним криком, показуючи пальцем на схід. Хтось затис їй долонею рот, і тоді всі почули глухі звуки далекої канонади, ледве чутні за неясним шумом парку.

— Свої!.. — прошепотів хтось.

І знову всі завмерли, прислухуючися. Ні, це не обман слуху. Канонада не приснилася дівчинці в хорошому сні. Гармати били ще дуже далеко, вибухи звучали глухо, але часто, наче картоплю зсипав хтось у підвал.

І жінки слухали цей грім, мов не гармати це били, а рідний голос гукав їх здалеку.

— Дочекалися... Дожила... Хоч рідна рука очі затулить, — сказала тітка Паша, що не підіймалася з нар через цингу й ревматизм, і гаряче захрестилася на ослизлий куток конюшні, обвішаний гронами інею.

Жінки кинулися до неї:

— Не помреш! Тепер не помреш, — свої не дадуть, виходять...

Всі стали плакати, обійматися. Катя крикнула:

— Пісню, дівчата, пісню! — І своїм низьким грудним контральто завела улюблену пісню — «Катюшу», пісню, яка нагадувала їм про молодість, про кохання, про далеку Батьківщину, про все те велике, людське, чого вони були позбавлені тут.

І всі, скільки їх було, навіть тітка Паша, підхопили мотив. Хрипкі звуки вилітали з її розпухлого рота, і мутні сльози, як весняні краплі, повзли по одутлуватих щоках.

Під пісню Катя зникла в одному із вікон, що виходило на дах сарая. З того часу, як по двору ганяли вівчарки, це була єдина путь, по якій члени комітету зв'язувалися із зовнішнім світом. Пробігши по даху, Катя сплигнула на стіс дров, озирнулася, жадібно вдихаючи холодне ранкове повітря, зслизнула вниз і, легкою тінню майнувши у сірватому тумані, проскочила через зовнішній двір і неголосно, але наполегливо застукала у маленьке сліпе віконечко. На її подив стукати довелося недовго. За вікном не спали, квартира зразу ж відчинилася.

— Фрейлейн Катя... Шнель, шнель!.. — пробубонів сиплуватий голос.

Катя проскочила у прочинені двері. Тут, у комірці замкового електромонтера, старого антифашиста, слюсаря з міста Гінденбурга, з яким подружили дівчата із таємного комітету, і черпали вони новини про Батьківщину. У Карла був дешевенький радіоприймач. Об 11 годин він впускав до себе Катю і Людмилу, допомагав їм піймати Москву і мовчки сідав осторонь, курячи свою довгу люльку, оповиваючися хмарами смердючого отруйного диму. Це був самітний неговіркий чоловік. Дружба з ним почалася з того, що раз, коли кілька дівчат злягли від цинги, він у дворі мовчки підійшов до Людмили, сунув їй у руки якийсь мішечок і показав на зуби. У мішечку були шелестливі го-

ловки часнику. Це було восени. З того часу Катя й Людмила по черзі пробиралися в його комірчину слухати радіо.

Він ніколи не розмовляв з ними. Він мовчки кури́в. Інколи він діставав ліки для хворих. Дівчата звали його «дядько Карл». Він був завжди незмінно спокійний. А от зараз, проти звичаю, цей незрозумілий старик хвилювався. Він не сів з люлькою в кутку в плетене крісло. Зупинивши Катю на порозі, він прошепотів: «Ваші прорвали фронт. Із Штейнау фрау Клара одержала наказ запалити склади з зерном, з м'ясом і перестріляти худобу». Карл нервово потер свої кістляві, роздуті ревматизмом пальці. Він — німець, і в нього неvistачає духу сказати, що ще наказали ці пани фрау Кларі, але хай жінки мерщій вибираються з конюшні, хай не сидять в ній ні хвилини, поки не пізно.

Катя зрозуміла, що їм загрожує щось страшне. Він не став би хвилюватися даремно. У голові її зразу ж промайнув план. Чи може він зробити їм останню послугу — перерізати телефонні проводи, що сполучають замок із Штейнау? Німець мовчки кивнув головою. Він це зробить зараз же.

Катя прожогом кинулася назад. Забувши про обережність, ледве добігши до вікна конюшні, вона закричала:

— Дівчата, наші йдуть сюди! Чуєте мене, дівчата! Хапайте, хто що знайде!

Вона ускочила в конюшню і почала виламувати залізну штангу, до якої колись приковувалися у стійлі норовисті коні.

Жінки зрозуміли її. Вони розбіглися по конюшні, знищуючи і ламаючи все, що можна поламати і знищити, озброюючися дошками, кілками, лопатами й мотигами.

Тріск дерева, дзвін вибиваних вікон підігрівав їх, підіймав найбоязкіших. Озброївшись, хто чим устиг, жінки кинулися до дверей. Рвучко розчинилися обидві половини воріт, і, перекидаючи вартових, дві юрби водночас виплеснулися на замковий, моцений плитами двір. Вартові умиць були обеззброєні. Вони й не намагалися чинити опору. Одна частина жінок, на чолі з Катею, кинулися до флігеля, де жили фольксштурмісти, друга, під проводом Людмили, бігла через двір у замок.

Під лютими ударами залізних штанг розщепилися різьблені дубові двері. Хтось стріляв через них у натовп; гуркіт пострілів потонував у галасі й криках. Дві жінки упали на плити, заливаючися кров'ю; вони попередили решту про те, що за дверима їх чекає засада. Шофер Курт і старий камердинер Ріхарда Ріхтенау, який ледве стояв на ногах, з револьверами в руках намагалися затримати юрбу у вестибюлі. Вони тут-таки попадали замертво з розтрощеними черепами.

У момент, коли в дворі почувлися гуркіт і крики, фрау Ріхтенау в дорожньому чоловічому костюмі металася по спальні, розсовуючи по

чемоданах гроші, папери, дорогоцінності, що зберігалися у неї в сейфі. Машина з розігрітим мотором з ночі чекала її в парку біля заднього ганку. Курт і старий камердинер, найвірніші її люди, повинні були запалити склади з зерном, холодильник з невивезеним м'ясом і стару дерев'яну будівлю конюшні, у якій були замкнені босі невільняці. Такий наказ вона одержала від крейслейтера із Штейнау.

Але коли все вже було підготовлене, щось трапилось у дворі. Фрау Клара підбігла до вікна і відсахнулася. У морозному ранковому повітрі маячили постаті в комбінезонах з мішковиної. Поміщиця схопилася за телефон. Трубка зловісно мовчала. Вона кинулася до виходу в парк. Вихід був ще вільний, там чекала її машина — вона сама вміла водити авто.

Та невже залишити ці гроші, папери, фамільні дорогоцінності?.. Хоч трохи забрати з собою!.. І вона стала судорожно запихати банкноти й дорогоцінності у кишені своїх бриджів, за пазуху.

Постріли внизу у передній. Це Курт. Він затримає, він не пустить їх. Гуркіт. Крик, тупіт ніг на сходах. Вони прорвалися! Боже! Шквал кроків гуркоче у старинному замку, у вітальні. Тікати, мершій тікати! Стрибок до дверей. Пізно, шлях перетято. Удари потрясають двері. Чим це вони б'ють? Вилетіла фільонка, чиясь худа жилага рука проснулася в утворену дірку і намагає замок.

— Ось вона! — урочисто кричить хтось по-російському.

На мить юрба застигла у розчинених дверях. Фрау Ріхтенау побачила тільки розгарячені обличчя, люті очі. Вона впала на коліна. Вона простягає жінкам жмені грошей, вона клянеться віддати їм все, все, все, що має, вона благає їх простити, вона белькоче щось про велику російську душу, про доброту російського серця. Але хто зрозуміє її слова!

Раптом із юрби виділилася висока, струнка руда дівчина. Вогняні кучері її розметалися по нужденній мішковиної комбінезона. У руці в неї лопата. Ніздрі тонкого з горбинкою носа гнівно роздуваються. Найчистішою німецькою мовою вона промовляє:

— Мовчи, мерзотнице! Не смій говорити цих слів!

Ні, від них не чекати пошаді! Згадавши раптом про револьвер, фрау Ріхтенау вихоплює з кишені маленький дамський браунінг, але тут-таки замертво падає на килим. Її рука стискає воронену сталь, друга судорожно жужмить цілу жменю значних і нікому не потрібних банкнотів. Людмила зразу ж відкидає лопату і своїм звичайним, буденним голосом, який витверезлює всіх її подруг, каже:

— Собаці — собача смерть! Поквиталися. Тепер, дівчата, тихо, нічого не ламати, не псувати! — Вона строго обводить нагвп своїми сірими, сталевими вузькими очима і додає неголосно, але так, що це чують всі, навіть ті, що стоять ззаду, у другій кімнаті: — Чули?

Тим часом Катя Кукленко із своєю групою виводить із флігеля полонених фолькштурмістів. Руки у них зв'язані, але, власне, це зроблено більше для порядку.

Побачивши наближення натовпу, що зім'яв караул, фолькштурмісти заперлися були, забарикадувалися меблями і приготувалися оборонятися. Але хтось із жінок гукнув по-німецькому, що коли вони зараз не вилізуть із своєї нори, флігель запалить.

Настала хвилинка пауза, і після неї у кватирці вікна з'явився білий рушник, прив'язаний до держака швабри. Рештки бравого гарнізону капітулювали без пострілу, були роззброєні і урочисто відконвойовані у замковий підвал.

Відбраною зброєю Людмила зразу ж озброїла дівчат з комітету, поставила караули до замку, до складів, до воріт. Катя Кукленко почала господарювати. Послала людей взяти на облік м'ясо, зерно та інші запаси маєтку. Відрядила бригаду на замкову кухню готувати розкішний обід, розмістила дівчат у замкових кімнатах. Потім вона подумала і про безпеку. Дівчата побойовіші були озброєні трофейними автоматами, гвинтівками і мисливськими рушницями із замкової колекції. Кому, невістачило, одержали старовинні кремінні пищалі, алебарди, вила й сокири. Четверо найбільше тямких і хоробрих послали на Штейнауське шосе. На той випадок, коли б вони побачили наближення карателів, вони повинні були запалити захоплений з собою бачок з бензином. Дівчата приготувалися до боротьби, навіть до облоги.

Бачкові з бензином так і не довелося загорітися. На світанку другого дня стрімголов прибігли дівчата, виставлені на передові пости на дорогах. Вони скільки сили бігли до замкового двору, вигукуючи тільки одне слово:

— Свої, свої, свої!..

На всі запитання, які ставилися їм, вони повторяли:

— Свої... Там на шосе танки... На шапках зірки... В кожухах, у ваянках... Ну, свої, справжні!..

І тоді всі жінки, скільки їх не було в замку, кинулися до автостради. Навіть тітка Паша, яка не підводилася вже кілька тижнів, почвгала за натовпом. Її підхопили на руки і понесли через парк, через засніжені поля до шосе, по якому тяглася, вигинаючися на горбах, безколюча стальна колона танків, що прорвалися у пролам фронту...

Оце, мабуть, і вся історія, про яку ми дізналися від учасниць цих подій, сидячи в холодному і похмурому, обличкованому чорним дубом кабінеті власника замку Зоф'єнбург. У просторому старовинному каміні червоно й гаряче тліло вугілля. Хуртовина шаленіла за вікном, вила в димарі, сухим снігом шкреблася у стрільчаті вікна. Тремтіло в каміні синяве полум'я, танцюючи над купою розжареного кам'яного вугілля. У кімнату вдувало дим із запахом сірки. У сусідніх залах, що тонули у

п'їтми, потріскував старий паркет. Розмірено й повільно вистукував маятник старовинного годинника, інколи хрипким, надсадженим голо- сом оповіщаючи плин часу.

Все це було чуже, із незнайомого нам страшного світу. Але в цю кімнату, заставлену меблями минулих віків, по-хазяйському, не звертаючи ніякої уваги на незвичайність обстановки, входили заклопотані жінки і діловито доповідали маленькій, худенькій дівчині з чорними, глибоко запалити очима найзвичайніші господарські речі: поросята хочуть їсти — із яких запасів варити їм мішанину? Треба просушити зерно, яке вони сами ж підмочили два тижні тому, а то погорить, якщо його не перелопатити. Треба частіше міняти дівчат на постах, бо надвечір мороз міцнішає. Доповіли і про те, що в підвалах замку знайдено багато постільної білизни, яка могла б придатися для госпіталів.

Потім увійшов сутулий старий німець з довгою кривою люлькою і, мнучи у вузлуватих з роздутими суглобами пальцях вицвілій зеленій капелюх, запропонував пустити движок і дати електрику й воду, щоб не полопалися труби батарей. Це й був дядько Карл. За німецькою своєю звичкою він стояв перед Катєю виструнчившись і говорив з нею так, наче вона була володаркою замку. Літня, хворобливого вигляду жінка принесла в пелені і висипала на стіл купу ложок та іншого столового срібла: пригодиться для якоїсь військової їдальні.

Маленька проворна дівчина, з чорними косами навкруг' голови, із стомленими прекрасними очима, відавала короткі, але ділові і точні розпорядження. Здавалося, наче вона зроду керувала господарством цього величезного замку, а не була лише кілька годин тому однією з невільниць, з номером, випеченим ляпісом на правій руці.

В кутку біля столика сиділа її подруга. Вогонь, що трепетав у картонній мисочці, кидав живі відсвіти на її бронзові кучері. Людмила діловито записувала в реєстр дорожочінності, знайдені в замку. Байдуже рахувала вона камені, зважувала на кухонних терезах кулони, серги, персні, кольє, медальйони і, записавши їх вагу, недбало відкидала набік. Вона готувала до здачі Радянській Армії ці дорожочінності, знайдені жінками в тайниках фрау Рїхтенау.

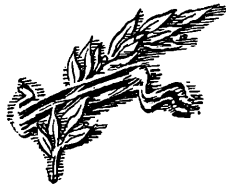
А в дворі гриміли ланцюгами, рикали й вили заперті в своїх залізних будках голодні пси, спеціально навчені для полювання за людьми. У просторій спальні, біля величезного ліжка під різьбленим балдахіном з гербами, серед розкиданих по підлозі банкнотів і кольористих аркушів цінних паперів, затискаючи в одній руці браунінг, а в другій жменю марок, лежав труп Клари Рїхтенау, до якого нікому не було діла.

У кімнатах верхнього поверху біля темних вікон, що поросли іскри- стими морозними папоротями, з яких відкривався вигляд на автостраду, товпилися жінки. Попродряпувавши нігтем дірочки на обмерзлому склі, побільшивши їх своїм диханням, вони дивилися крізь них у п'їтму, де

за вершинами мутнотемних сторічних лип безконечною чергою тяглися білі, тремтячі у п'їтьмі вогні, що зникали й виникали знов, викидаючи в небо снопи променів. Це рухалися на захід танкові дивізії, що влилися в прорив. Проводячи очима вогні машин, що мчали в глибину ворожої країни, назустріч новим боям і небезпекам, визволені полонянки шепотіли, утішаючися своїми словами:

— Свої! Адже це тільки подумати, дівчата: свої! Збожеволіти можна. Свої ж!

ПЕРЕДОВА НА ЕЙЗЕНШТРАССЕ

У кінці квітня 1945 року командир мотомеханізованого корпусу, що штурмував тоді з південного заходу вже оточений і наполовину захоплений нашими військами Берлін, прислав по мене в штаб армії свого шофера з машиною. Той розшукав мене в оперативному відділі і доповів, що «сам» наказав доставити мене і лівофлангове «господарство» корпусу, яке ближче за інших на цій ділянці пробилосся до центра ворожої столиці. У цьому маленькому рухливому парубкові з кутастим вилицюватим обличчям, на якому так і бігали швидкі цікаві очі, було щось таке, що увесь штаб, наперекір військовому звичаю, ігноруючи його єфрейторські лички, звав його по-домашньому — Мишю. Миша примчав на величезному восьмициліндровому ландо отруйно-яечного кольору і явно трофейного походження. Проте до розкішної цієї машини він ставився підкреслено недбало і, як про вірного друга, що загинув у бою, згадував про стареньку свою «емочку», спалену недавно «мессером» на переправі через Нейсе.

— Ото була машина, товаришу підполковник! — зітхнув Миша. — Пам'ятаєте, як я вас на ній по болоту в Корсунь-Шевченківський возив... Три роки по фронтових дорогах без капіталки виходила! А ця сволота, — він штурхнув чоботом шину свого ландо, — простого бензину й то не жере, подавай їй високооктановий. Йї б під Корсунь, на ті шляхи, подивився б я на неї... Ех, емочко, емочко, не довелося мені на ній у Берлін в'їхати!

Спохватившись, Миша виструнчився, козирнув і спитав, чи не можна по дорозі прихопити людей з їхнього «господарства», що приїздили до штабу армії одержувати ордени. Діставши дозвіл, він зник за будинком і зразу ж повернувся з двома військовими. Не тільки численні ордени й медалі, до сліпучості начищені зубним порошком, не тільки гвардійські знаки й стрічки червоних і жовтих нашивок за поранення, що прикрашали їх новенькі, ще з запахом інтендантських складів гім-

настьорки, але й увесь їх вигляд, вільна й ненавмисна підтягненість рухів виявляли в них ветеранів війни.

— Сержант Трифон Лук'янович, — вправно беручи під козилок, неквапно пробасив ставний, худорлявий білявий красень з тією рокітливою інтонацією, яка буває у корінних білорусів.

— Єфрейтор Микола Тихомолов, — звучно відкарбував, клацаючи каблуками, другий, і кругле, двічі підкреслене в його вимові «о» одразу виказало волгара.

Вирішивши після кількох безсонних ночей подрімати в дорозі, я влаштувався якнайзручніше на широких шкіряних подушках заднього сидіння. Єфрейтор Тихомолов уместився рядом, сержант сів біля шюфера, і дужа машина, зразу ж набравши швидкість, м'яко присідаючи, помчала на північ.

За двома шеренгами груш у цвіту, що обрамляли дорогу, потекли одноманітні, підстрижені, прилизані німецькі пейзажі. Навіть пишна весна не знищила їх разючої подібності до мазні старанного й бездарного художника-ремісника. Тягуча одноманітність пейзажів разом з напруженим шелестом шин і м'яким погойдуванням ресор навівали дрімки. І варт заплющити очі, як густо напоєне запахом теплої оживаючої землі повітря, що навальними хвилями перекочувалося через вітрове скло, нагадувало про інші краї, про буйну і яскраву весну в рідних полях і лісах, про золоту кульбаб, щедро розсипане в молодій траві, про виблискуючу жовтизну нечесаних кучерів березових гаїв, про синяві зубці ялинового лісу, що повільно прокидається від зимового сну, про старий янтар соснових стовбурів, що стікають смолою серед молоді хвої, про неозору зелені озимини і жирну маснисту чорноту безколючної колгоспної ріллі.

Крізь сон чув я, як Миша розпочав з єфрейтором-волгарем ліниву дорожню розмову. Поговорили про фронтів новини, позітхали за сім'ями, засудили безцільне чіпляння німців за каміння зруйнованого Берліна, полаяли союзників за повільність, подивувалися з численності червоних перин у німецьких будинках, погмоніли про літаки з ракетним двигуном, що їх в останні дні кинуло в бій німецьке командування, і в один голос вирішили, що діло це для Гітлера вже без користі, «перед смертю не надишешся, чого упиратися — хенде хох, і край».

— Ех, до сінокошу додому б повернутися! — соковито крекнув волгар, натискаючи на «о». — Луки в нашому колгоспі, я тобі скажу, Мишо, і не оглянеш — трава упояс, ядерна, соковита, як огірок. Виклепай, кошу як слід та вранці по росі ж-ж-ж! ж-ж-ж! Як, сержанте, гадаєш, якщо з Берліном як належить упораємося, то до сінокошу демобілізують?

— Мені не до спіху, — неохоче прогудів Лук'янович, що не брав участі у розмові.

— А ордени за що, сержанте, одержували? — спитав Миша, що не терпів неговірких супутників.

— Так, дрібниці, — з явною нехиттю відповів той.

— Нічого собі дрібниці! Бойовий Червоний Прапор за дрібниці не дадуть, це ж орден. Бач, і не в частині, а в штабі армії вручали. Чим відзначилися?

— Спить підполковник? — спитав обережний волгар і, нахилившись до переднього сидіння, зашепотів: — Ні, правда, землячок: ми з ним вважаємо, що не по заслугі нам такий великий орден припав. От дивися, це Червона Зірка. За що вона у мене? За Сталінград. Сталінград — знаєш, що це таке? Цей ось орден Слави за що? За Дніпро. Я, любий друже, цей самий Дніпро на підсобних засобах, просто кажучи, за бочку з-під кислої капусти тримаючися одним з перших форсував. Та як! Під вогнем! Знову ж ось цей орден Слави другого ступеня за що? За Сандомирський плацдарм на Віслі. Ми там на малюсінькому п'ятачку дві доби трималися. Всю нашу позицію переплюнути вздовж і впоперек можна було. Молотили нас, як сніп на току, а ми продержалися до приходу, як кажуть, основних головних сил. Гідний я за це відзнаки? Гідний. Ще вважаю — поскупився бригадний. Він у нас щодо нагород трохи скупуватий. А це такий орден — і за що? За німецького генерала, щоб він, собака, здох!

— За генерала? Але ж! Це ж як?

З тону запитання я зрозумів, що Миша навіть підскочив на сидінні.

Розмова стала цікавою, сон розвіявся. Знадобилося зусилля волі, щоб придушити в собі бажання глянути на оповідача.

— А от як... Узяти ми, значить, з сержантом в полон одного їхнього генерала, та не якого-небудь заваляшого, а великого, на наш рахунок — генерал-лейтенанта... Та не тисни ти на газ, мене каламутити починає... Ще цокнемося з ким — Берлін без нас брати доведеться... А щодо генерала отого, слухай, сміх і горе. Як бригада наша на Нейсе вискочила, чув? Ну от. На річці ми влаштувалися, плацдармик за річкою захопили, зачепилися, і — стоп! — немає снарядів. А піхота ще не підійшла. Ззаду розбиті німецькі частини десь по лісах вештаються — як кажуть, слайоний пиріг. Ну, начбоєприпасів і викликає нас із сержантом: «Сідайте на мотоцикл, дуйте у другий ешелон, і як там хочете, а щоб снаряди надвечір були». Ну, ми, звичайно: «Єсть виконати!» Сіли в мотоцикл і — р-р-р! — тільки курява стовпом. Ідемо лісом; він машину веде, а я в колясці біля кулемета, обіч себе дивлюся. І раптом здалося нам біля дороги щось велике — наче ведмідь у кущі кинувся. Стоп, машина! Я кулемет — на кущі, сержант — за автомат: «Хто там? Хедне хох! Вилізай — стріляти будемо!» І раптом, гутен морген, лізуть з кущів три фрици; два — офіцери, а один — цивільний, обірваний увесь, сивий, шерстю заріс. Ну, ми їх обшукали, пістолетики повідбирали. Що ж нам,

думаємо, з вами робити? Звалилися ви на нашу голову. У нас бойове завдання найпершої важливості, а тут — на... І ліс, і навколо нікого немає. Гарзд. От, він, сержант, і каже: «Найкраще за все цю погань у полон не брати, та не дозволено, якщо сами здалися. Наказ». І каже мені ше: «Ти, Тихомолов, веди їх до першої військової частини, а я буду їхати по маршруту. Можна б, каже, і навпаки, тільки, сам знаєш, — я їх не доведу...» Так було, сержанте?

Той не обізвався. Він сидів мовчазний, байдужий, поринувши у свої невеселі, певне, думки.

— Так ми й зробили. Поїхав він по луті маршруту, а я полонених назад повів. Іду й думаю: не інакше, падлюки, з оточення вибиралися. Офіцери. А коли візьмуть та й чкурнуть у різні боки — лови їх тоді в лісі. Що робити? А за них же відповідати. От я й надумав: пояси з них познімав та на штанях і, прошу вибачити, на підштаниках гудзики повідрізав. Розрахунок точний: руки у них тепер зайняті, і бігти їм у такому вигляді неможливо — з першого ж кроку заплутаються. То от як я гудзики обрізати став, старичок стої цивільний раптом як розсердився, як забелькоче щось, а офіцери теж сполюшилися. На нього пальцями тичуть: «Дженерал, дженерал», кажуть. Ну, а я їм ввічливенько, як годиться, відповідаю по-німецькому: «Ніхт, він іст цивіль, без знаків розрізнення, отже бітте-дрітте, держіть штани руками, а потім комен зі, панове офіцери, дорога пряма...» І без всяких пригод довів я їх до самої нашої бригади. Здав комендантові, сказав «ауфідерзейн» і думав про них забув — хіба мало їх зараз по лісах вештається! Увечері і він, сержант, із снарядами прибув. Все добре, бойове завдання виконане. Раптом — посильний з корпусу. Сам генерал до себе вимагає. «Спасибі, каже, за службу. Знаєте, кого ви піймали?» — «Ні, кажемо, товаришу генерал, не знаємо». — «Ви, каже, піймали великого начальника». От і все. Певне, здорово той німецький начальник здичавів, по лісах вештаючися, — пика, як щітка для одягу, а вже бруду! Під сорочку залізе п'ятірню і шкребе і шкребе. Довоювався, голубчик. І за такого — на ось орден, та який!

— Що належить за наказом, те й дали, — політично відповів Миша, помитивши, що я прокинувся.

Ведучи машину, він увесь час косився на свого сусіда, але той, як і раніше, байдуже дивився перед собою. Певне, Мишу так і підбивало розворушити мовчазника.

— А ви звідки, товаришу сержант, сами будете?

— Був мінський.

— Це чому ж «був»? А сім'я де в даний момент проживає? Є сім'я? Жонатий?

— Був жонатий.

— А-а-а, — невизразно протяг Миша. — А діти? Є?

— І діти були...

Сержант відвернувся, явно показуючи цим, що не бажає розмовляти. Але не так-то легко було відчепитися від Миші. Помовчавши, він зайшов з другого кінця:

— А сам — з міста чи з колгоспу?

— З міста.

— А звідки родом?

— Із Ріпичів — було таке село під Мінськом. Адже все одно не знаєш, чого без потреби питати.

— Ну а батьки живі?

— Нікого в мене немає. Ні рідних, ні адреси, крім польової пошти. Зрозумів?

— Зрозумів, — зітхнув Миша. — Похмурий ви чоловік, з такими й дорога довша.

— Вже який є, — відповів сержант, не намагаючися приховати роздратування. — А якщо я обтяжую, біля регулювальника загальмуй — голосуванням доїду.

— Ну, навіщо ж голосуванням! Мовчіть собі скільки хочете. — І Миша став насвистувати якусь пісеньку з нового кінофільму.

Шосе обірвалося біля висадженого віадука. Дорога звернула набік, пішла в об'їзд полем і уперлася в довгу сумовиту пробку з автомашин. Миша намагався об'їхати її збоку, але метка регулювальниця зупинила його рішучим помахом червоного прапорця. Ні запевнення Миші, що без нас Берлін взяти неможливо, ні компліменти її носиків і рум'яним щокам не зломали її стійкості: вона пускала машини тільки в один ряд, по черзі з того й другого боку.

— Ну що ж, будемо загоряти, коли таке діло, — заявив Миша і перший виліз на потолочену, потоптану траву.

Діловитий сержант, обсмикнувши гімнастюрку, зразу ж пішов вперед допомагати «розшивати» пробку. Як тільки він одійшов, волгар накинувся на Мишу:

— Ти чого його мучиш, чого душу з нього тягнеш? Адже справді, один він зостався, увесь його рід німець порішив. Знаєш, як він переживає...

І товариський ефрейтор розповів про трагічну долю друга, з яким разом воював від самого Сталінграда. На переправі через Прут сержант був тяжко поранений. Його визнали непридатним для строю і відпустили на батьківщину. Він добрався у Мінськ, де до війни працював слюсарем на радіозаводі. Свого заводу він не знайшов. На місці будиночка, де жили його жінка і трое дітей, він побачив величезну вирву, що густо заросла кропивою і лопухами. Сусіди розповіли, що німецька бомба поховала його сім'ю в момент, коли та збиралася в евакуацію. Нічого не сказавши сусідам, солдат повернувся і, не озираючися, пішов геть. Він

вийшов на Вітебський тракт і з попутною машиною доїхав до повороту дороги, з якого відкривався вигляд на рідне село. Машина пішла, а він стояв на дорозі, нічого не розуміючи, безпорадно озирваючися довкола. Звідси, від верстового каменя відкривався колись вигляд на веселеньке сільце. Камінь, як і раніше, стирчав біля дороги, і луки зеленіли, і річка блискучою жилкою вилась серед них, а села не було. Там, де око звикло її бачити, підносилися невисокі, порослі бур'яном горби; замість кучерявих верб, що зберігали перед вікнами прохолоду, де-не-де стирчали обгорілі стовбури.

На березі річки вилося кілька димків. По зарослій стежці солдат добрався до них. Від обірваного діда, що виліз із землянки, видовбаної в річному березі, дізнався він, що німецькі карателі два роки тому спалили село за підтримку партизанів. Усіх жителів, що залишилися на місці, і серед них його батьків і молодшу сестру, розстріляли. І знову нічого не сказав солдат. Він взяв на пожарищі жменю обгорілої землі, загорнув у носову хустку і хитаючися пішов геть. Дійшов до станції, добрався до своєї частини, що переформовувалася тоді в тилу і ублажав командира зневажити висновки лікарів і зарахувати назад у роту...

— Воювали нічого, наче зажило у нього разом з раною. Тільки коли от листоноша з листами приходив, намагався він від людей куди-небудь піти. Воював завзято! Як де небезпечне діло, хто попереду? Сержант Лук'янович. А от коли війна до кінця почала наблизитися, задумуватися став, — закінчив свою розповідь ефрейтор-волгар і додав для Миші: — Так що ти, друже ситний, не той... не роз'ятрй йому рани.

Тим часом прийшла наша черга просуватися, ми сіли в своє розкішне ландо, що яскравою плямою жовтіло в довгій діловій черзі фронткових машин, як хутром, укритих порохом. Біля виїзду на шосе до нас мовчки підсів сержант.

До Берліна рух на дорогах ставав густіший і, нарешті, ущільнився у кілька суцільних колон, що на різних швидкостях мчали в одному напрямі. Щоб вирватися із густої курної хмари, що зависла над автострадою, Миша звернув на шлях, з шляху на путівець, намагаючися знайти путь менше захарашений. Але всі дороги були забиті. Машина наша увесь час переганяла артилерію, танки, самохідки, відкриті грузовики із загорілою веселою піхотою, протиповітряні частини з величезними зачохленими прожекторами і звуковловлювачами, що здавалися велетенськими потворними квітами війни, закурені шеренги мотоциклістів і кінноту, таку дивну в цьому потоці сталі й рикаючих моторів, і знову танки, і знову величезні гармати, везені могутніми тракторами.

Тільки біля самого Берліна, де частини зупинялися підтягтися і перегрупуватися, нашій машині пощастило вирватися з курного туману. Перемахнувши по широкому віадуку бетонне кільце Берлінеррінга, вона вїхала в пригород. За чавунними литими ґратами, за зеленою стіною

дерев ховалися особняки. Біля них у дворах стояли шеренги машин, самоходок, танків. Заклопотано потріскували мотори — двигики похідних рацій, димилися похідні кухні. Прапори з червоними хрестами звішувалися із стін найрозкішніших вілл. Зв'язківці тягли проводи, обмотуючи їх навколо чавунних стовпів трамвая. Десь тихенько попискувала гармошка, така несподівана, люба в цьому чужому, похмурому місті. Дівчина, військовий листоноша, у завзято заламаній на кучерявій голівці пілотці, урочисто йшла з повною сумкою, йшла, як хазяйка, вулицями цього багатого і тому, певне, не зруйнованого бомбардувальниками союзників пригорода.

Але з кожним перехрестям картина ставала похмурішою. Зникла зелень. З'явилися чорні, місцями вже порослі травною, місцями ще димуючі руїни. Біля станції метро тіснилися санітарні автомобілі. Дві дівчини в халатах несли з підземелля носилки, на яких, по-страдницькому позаплющивши очі, лежали солдати в мундирах ворожої армії. Дівчата ступали обережно, намагаючися йти в ногу. Сержант неприязно покосився на них.

— Наче молоко несуть, — розхлюпати бояться. А коли б моя воля, дав би я туди, в це метро, гранату-другу — і жодного клопоту.

— Не дозволено, сержанте; поранений — він поранений і є, — сказав Миша і помахав рукою гарненькій санітарці: — Гей, кирпо, чи багато їх там?

— Їх там носити не переносити, все метро пораненими забите, — відповів замість неї ефрейтор Тихомолов. — Вони їх туди позносили і кинули: ні їжі, ні медичної допомоги. Забули про них. Деякі давно вже померли й лежать. Та це що! А в одному місці фашист в метро воду з річки пустив — затопити поранених хотів, щоб вони до нас не попали. Спасибі, наші сапери тунель висадили, воду зупинили... Вовки, одне слово — вовки!

— А ми з ними возимося. Може, он той, якому наша дівчина зараз рану перев'яже, своєю рукою наших поранених прикінчував, — сказав сержант.

— Так, любий мій, на те ж він і фашист... А ти хто? Ну, кажи, хто? Що у тебе в боковій кишені гімнастюрки лежить, га? — Ефрейтор ласкаво подивився на друга і, не дочекавшись відповіді, переможно додав: — Ото ж то!

На війні завжди краще бути серед знайомих. Я вирішив, обминувши штаби корпусу й бригади, пробиратися прямо в батальйон, де служили мої випадкові супутники. Ми обережно їхали поміж безладними цегляними горбами, по яких тяжко було навіть угадати колишні обриси вулиці. Із уцілілого підворіття виник вартовий і перегородив дорогу. Далі їзди немає. Тільки пішки. Це вже позиції.

— «Господарство» там, де і вчора? — спитав сержант, обмінявшись з вартовими заповітним слівцем пароля й відзива.

— Там, далі не пускає — уперся, вогню багато. Батальйонного вчора увечері поранено.

— Пішли, — скомандував сержант.

Ми прощаємося з Мишею, який, задкуючи, виводив своє яечне ландо. Пробираючися від руїни до руїни, рухаємося поміж кам'яними купами. Тяжко навіть уявити, що це було колись вулицею. Скоріше схоже на каменоломню, де видобуток провадиться відкритим способом. Тільки випадкові штрихи — синій бланк з написом «Ейзенштрассе», вилискуюча зеленими кахлями пічка, що приліпилася до уцілілого шматка стіни десь на рівні третього поверху, іржава швейна машинка у купі щебеню, що на неї ми всі троє по черзі спотикаємося, та величезна кількість залізних ліжок, які висуваються із цегляної трухи то тут, то там, — нагадують, що тут жили люди. Звуки вибухів у тіснинах руїн стають оглушливими, чути кулеметну перестрілку, і невпинні, як дроб відбійних молотків, автоматні черги.

І раптом бачимо — цивільні люди стоять біля чудом вцілілої стіни будинку. Невеличка черга: старички в старомодних сюртуках і м'ятих капелюхах, худі, виснажені жінки з підібраними губами, з брудними, бурими обличчями — і всі з судочками, з мисочками, загорненими в салфеточки, туляться до задимленої стіни.

Сержант зупиняється перед цією чергою, дивиться на неї важким поглядом, від якого старики й жінки ще ближче туляться до стіни, потім різко повертається й зникає у вузькому темному проході серед каміння. Питаю його, що за люди, але, роблячи вигляд, що не чув запитання, він іде попереду, освітлюючи дорогу кишеньковим ліхтариком. Ми рухаємося по підвалу, оплетеному зміями парових і каналізаційних труб. Позаду чути окаючий шепіт ефрейтора Тихомолова:

— Кухар наш рештки ротного харчу цивільним німцям роздає. Підгодував їх, як горобців, от і приходять ессен собі одержати. Багато їх тут під руїнами — як кроти живуть. З дітками е.. Ну от і дійшли.

У маленькій комірці, що правила, певне, за житло грубникові, — командний пункт наступаючого батальйону. Капітан такий молодий, що його маленькі вусики здаються приклеєними, піднявшись з розкішного вольтерівського крісла, стомлено і сумно повідомляє, що командир вчора поранений, а він, начальник штабу, виконує його обов'язки. Та мова заходить про військовій справі, і капітан зразу оживляється. Його батальйон справді глибше інших в цьому секторі прорвався до центра Берліна, але на перехресті Ейзенштрассе напорівся на есесівську засаду і от уже третю добу ніяк не може пробитися далі. А артилерії не дають, її концентрують величезною масою для гігантського удару десь південніше. Йому наказано поки що закритися і відбивати спроби німців прорва-

тися з кільця на південь. Адже тільки подумати — нічого не робити в такий час! І хоч груди капітана рясніють від орденських стрічок і нашивок за поранення, в голосі його мало не сльози.

Та раптом його очі задьористо блискають. Не сидить же склавши руки, як сусід справа! Ні, чорт забери, він вирішив наступати без артилерії! Хай тільки згуститься присмерк, він покаже цим шолудивим есесівцям! Він вже зосередив на флангах всі свої кулемети та міномети і до атаки готовий...

— Хочете глянути на берлінську передову? Ніяких біноклів, все видно простим оком. У цьому будинку — ми, далі один будинок — нічий, а далі, за тридцять метрів — німці.

Ми виходимо з комірки. Стіни підвалу гудуть від близької й далекої канонади. В кінці підвалу видно яскраво освітлену сонцем позицію: густі кулеметні гнізда, зручно викладені з цегли, постаті автоматників, що розпласталися за камінням. Стеля підвалу тут обвалена, люди знаходяться наче в широкій цегляній траншеї. У правому кутку цієї траншеї юрмляться солдати. Вони до чогось прислухаються, і вираз великої тривоги застиг у них на обличчях. Серед них мої супутники виділяються своєю святоковою формою, своїми сліпуче сяючими регаліями.

— Що за мітинг? — питає капітан, намагаючися надати своєму тонкому голосові командирської суворості.

— Дитина там, — пояснює хтось, невиразно махнувши рукою за стіну укріпленя.

— Дозвольте доповісти, — виструнчуючися, робить крок вперед ефрейтор Тихомолов. — Обставини такі. Снаряд він туди важкий кинув — певне, попав у підвал, а там жінка якась сиділа. Жінка як крикне — поранило її або вбило; стихла вона, а маленьке — чуєте?..

Крізь гул і гуркіт битви до вуха долітав протяжний звук дитячого плачу, що виникав наче з-під землі. Серед чорних, димлячих руїн, що двигтіли від вибухів та пострілів, ніжний тонкий плач, що ним заходила дитина, був найстрашнішим звуком, від якого сипало морозом по шкірі.

— Так, штука, — спантеличено обзивається капітан. Ця людина, яка хвилину тому говорила про вилазку на укріплені позиції есесівців, як про щось дуже просте й звичайне, зразу раптом захвилювалася. — Певне, поранило її — чуєте, як надривається? Треба врятувати!

— Тяжко, товаришу капітан, — каже Тихомолов. — Вони тут кожен камінь на прицілі мають. Хлопці пробували пілотно на прикладі трохи з окопу висунути — у двох місцях її пропороли, і приклад в тріски.

Плач лине із самої середини нічної руїни, безпорадний, невтішний, надривний дитячий плач. Цей сиротливий звук не може заглушити ніяка канонада, він проходить у вуха.

Коли плач стихає, на обличчях солдатів з'являється вираз сумної безнадійності; коли поновлюється — всі полегшено зітхають.

— Ех, була не була! — каже ефрейтор Тихомолов і, глибше насу- нувши пілотку, йде до бруствера.

— Куди! У тебе в самого трое, — зупиняє його сержант Лук'янович.

Він раптом метнувся до стіни. Міцна його постать пружно, наче гума, перелетіла через бруствер і зникла. Тихомолов кинувся за ним і зупинився з таким виглядом, наче хтось ударив його по голові. На німецькій позиції сполохано цьохнуло кілька автоматних черг, почувлася покvapлива скоромовка кулемета.

— По ньому б'ють, негідники, — прошепотів капітан, бліднуци. — Зв'язківцю, кулеметникам вогонь по всіх амбразурах! Яка сволота!

Капітан зірвав фуражку і обережно, бочком глянув з-за каменя.

— Уміло повзе, навіть мені не видно.. Ага, молодець, вже близько... Зв'язківцю, кулеметникам відкрити ураганний!

Тепер вся позиція наче тряслася від нервового дрожу кулеметних черг. Кулі цвірінчали і з гострим виском рикошетили серед руїн.

— Доповз! — урочисто вигукнула дівчина-санінструктор, що прибігла на звук перестрілки.

Сержант добрався до центра руїн. Йому пощастило, певне, сплигнути у не видимий звідси хід. Всі полегшено зітхнули. Кулемети стихли і з того і з цього боку. Запанувала раптом моторошна тиша, порушувана тільки звуками далекої канонади, і в тиші цій всі виразно чули, як дитячий плач, поступово стихаючи, переходив у хлипання і як заспокійливо бубонів чийсь густий чоловічий голос.

— Живі, — тяжко дихаючи, наче після швидкого бігу, сказав Тихомолов. — До ночі пересидить, там виручимо...

Увесь батальйон стовпився біля входу в підвал. Підходили ті, що спочивали, застібаючи на ходу гімнастюрки, перевіряючи затвори автоматів, питали, в чім річ, і теж витягали шиї, прислухаючися до тихих звуків, що линули з нічної смуги. Всі мовчали, і тільки санінструктор заворожено шепотіла: «Аби тільки уцілів, аби тільки уцілів...» Раптом знову рвонули німецькі кулемети.

— Хлопці, виліз! — крикнув звідкись зверху спостерігач. — Дівчинку, дівчинку несе... Гей, та лягай ти, лягай, чортисько!

— Ліг! Ех, незручно йому повзти! Видно його.

— Коли б сам, а то з дитиною.

— Зв'язківцю, кулеметникам вогонь по амбразурах, якнайщільніший, ураганний!

Але вже й без цієї команди все знову затряслося, заклекотіло від шаленої кулеметної стрільби. Простір над руїною був криво й косо прострочений, посічений, прошитий кулевими трасами. Здавалося майже неймовірним, що в цій атмосфері, яка кипіла свистами, може зберегтися

щось живе. Але сержант був живий. Він повільно повз, і спостерігачі повідомляли:

— За брилу засів... Знову пішов, не терпиться.

Досвідченим оком бувалого воїна сержант, певне, задалегідь розраховував, що під прикриттям невисокої похилої цегляної купи, що підносилася серед руїн, деś біля самої землі повинна бути мертва зона, неприступна для ворожих кулеметів. Повзучи туди, він вдало використав її. Але для цього він повинен був рухатися по самій землі, працюючи ліктями, звиваючися, як гуси́нь. Тепер він був не один — жива ноша не давала йому змоги притискатися до землі. Він повз боком, лівою рукою тримаючи дитину. Посувався він дуже повільно. Кулі, б'ючися об цеглу й штукатурку, кресали червоні й білі хмарки у нього над самою головою.

За ним стежили з таким напруженням, що крізь шум перестрілки кожен чув, як б'ється у нього серце. Він був уже біля самого бруствера, і люди вже готувалися підхопити його і його ношу, як раптом щось трапилось: сержант, наче наштовхнувшись на невидиму перешкоду, завмер і розпластвся на землі.

— Убили! — вигукнула дівчина-санінструктор і, кинувшись до стіни, стала невміло видиратися на неї, чіпляючися нігтями за каміння.

— Не висуватися! — гримнув капітан. — Зв'язківцю, кулеметникам посилити вогонь по амбразурах, командирам рот готуватися до атаки!

Але несподівано висока постать промайнула над бруствером, і в наступну мить сержант важко з'їхав у підвал. Хвилину він стояв, похитуючися і хрипко дишучи. Він був блідий, щось булькало і клекотіло у нього в горлі — здавалося, він хоче і не може вимовити якесь слово. У нього на руках, притискаючися головою до орденів та медалей, лежала хуленька дівчинка років двох з розкритими від жаху оченятами кольору полинялої небесної блакиті. Темна пляма повільно розпливалася на парадній гімнастюрці сержанта.

— Поранений я, прийміть дівчинку, — ледве промовив він нарешті і, коли до дитини простяглися десятки солдатських рук, став тихо осідати до стіни.

А кулеметний дроб, досягши найвищого напруження, зливався вже в суцільний рев. Здалеку долетів хрипкий голос:

— Перша рота, в атаку!

Деś зовсім рядом молодий голос проспівав:

— Перший взвод, за мною!

Солдати вже видиралися через бруствер, припадаючи до землі, бігли, повзли по руїнах, дехто заліг, але кілька спритних сірих постатей, вже досягши стіни протилежного будинку, пласталися по ній біля німецьких амбразур. Уже гриміли вибухи гранат. Від кислого порохового гару дерло в горлі.

— Пустіть, пустіть, і я... і я піду... — рвався поранений з рук дівчини, дряпаючи бетон каблуками чобіт і не знаходячи опори в ослаблених ногах. — Пустіть! Чуєте, пустіть...

Жилава загоріла рука його нишпорила навколо по підлозі, шукаючи, певне, автомат. А рядом, за спиною санінструктора, стояла маленька білява дівчинка з розпухлим, заплаканим личком, смоктала кимсь сунутий їй похапцем великий брудний кусок цукру і здивованими нерозуміючими очима дивилася на високу людину в чужій формі з яскравими красивими медалями, що принесла її сюди і що чомусь раптом розучилася ходити і безпорадно, як зовсім маленька, рвалася з рук круглолицької тьоті у смішному білому платті з якимсь незрозумілим червоним хрестом.

ЯЛИНКА

Це трапилося у німецькому місті Нюрнберзі, у дні, коли Міжнародний Військовий трибунал судив там головних військових злочинців.

До чотирьохсот кореспондентів газет і радіо всіх країн світу з'їхалося сюди на процес. Американські власті відвели під прес-кемп, що означало в перекладі табір преси, потворно незграбний палац німецького олівцевого короля Іоганна Фабера — один з нечисленних будинків, що зберігся в місті після союзницьких бомбардувань. Це був, певне, найгаласливіший табір на землі. Тут багато працювали, багато говорили й сперечалися на всіх мовах і говірках світу, часто не розуміючи один одного ні в прямому ні в переносному значенні.

І от раз, в кінці грудня, у величезній холодній мармуровій вітальні прес-кемпу з'явилася велика різдвяна ялинка, прикрашена, за звичаєм американців, тільки блискучими кучериками срібної канителі. Сумовитий холодний палац, що його всі ми встигли люто зненавидіти, наповнився знайомим, гострим, з дитинства хвилюючим запахом смолистої хвої. Дерево це зразу порушило вже налагоджений, дуже галасливий і метушливий побут оселі світової преси. Повіяло далеким минулим, рідними місцями, Батьківщиною, за якою завжди так гостро сумуєш на чужині.

Цього вечора було незвично тихо у сусідній з вітальнею уорк-рум — робочій кімнаті, звідки у звичайні дні, як із ткацького залу, зранку до вечора линув рівний напружений шум, в який зливалася тріскотня друкарських машинок. Мовчали міжнародні телефони. Чергові внизу, в холлі, телеграфні хлопці-посильні в каскетках і уніформах двох світових конкурентних компаній, що звичайно ледве встигали відправляти купи телеграм у всі кінці світу, сиділи вдвох на золоченому троні якогось прогорілого курфюрста, придбаного марнославія ради олівцевим королем, і з захватом різалися в кості, кидаючи їх на коліна мармуровій Венері.

Зате тісно було у похмурій від диму кімнаті бару. У величезному залі-їдальні не стихаючи шаленів негритянський оркестр, і світова преса всіх національностей завзято витинала поміж столиками різні хитромудрі танці. Спочатку все йшло наче гладенько. На ялинку «до преси» приїхало кілька англійських та американських генералів та офіцерів. Радянські журналісти, як завжди, займали в південному кутку залу свої традиційні столики. До нас підсіло кілька американців та англійців, бо в прес-кемпі в ті дні вважалося почесною справою повертатися в компанії радянських людей, на так званому «російському кінці».

Високі вікна, які олівцевий король, що з усієї сили ліз в аристократи, інкрустував неодоладними сюжетами рицарських часів, тремтіли в стрільчатих рамах. Чути було човгання сотень ніг. Пурхаючи, осідаючи на волоссі, в бокалах, сипався з хорів яскравий сніг конфетті. Серпантинкові кучері облутували ноги танцюючим. Різнобарвні ватяні кульки літали від столу до столу. Все це було в достатній мірі позбавлене смаку й нудне. Єдино цікавим і справді вартим уваги був на цій ялинці негритянський оркестр. Він шаленів без спочинку.

Чорнолиці музиканти в мундирах солдатів американської армії з численними золотими прямокутниками на руках, які свідчили про те, що в цій війні вони пройшли довгий шлях, з яскравими стрічечками орденів та медалей над грудними кишеньками — певною ознакою, що вони непогано повоювали, з усієї сили дули в свої труби, трубищі, трубочки, били в барабани якихось невідомих систем, несамовито лупцювали по клавішах розкритого рояля, по набору черепахових панцирів, по підлозі і по дошці юпітра, спритно орудували свистульками, тріскавками, металевими віничками, що давали найнеможливіші звуки. І все це робилося з таким завзяттям, так палко, мило й безпосередньо, з таким блиском в очах, що ясно було, що музика і святкова метушня дають їм самим не менше вдовolenня, ніж тим, хто слухає і танцює.

Особливо чудовий був диригент. Стрункий, як очеретинка, з тонким, інтелігентним обличчям, він, керуючи оркестром, прихитрився сам по черзі переграти на всіх інструментах. Він увесь час мелодійно підспівував, притоптував ногою і, здавалося, увесь іскрився веселощами, віддаючися шумній, безшабашній негритянській мелодії.

— Окей!.. Вері гуд... Как его? Карашо! — причмокував губами наш сусід по столу, відомий радіокоментатор Америки, величезна, важка, добродушна зовні людина, у якої все — і руки і шия — як тісто, випирало й вивалювалося з військового мундира. Він вивчав російську мову і не пропускав нагоди ні-ні, та й «блиснути» перед нами російською фразою. — О! Маєстро? Ньет? Майстер? Да? Чиорний парьень — луксус... Ньет? Лючши майстер... Да? По-рускі вьерно?

І, вдоволений тим, що йому пощастило так здорово поговорити

по-російському, він підморгнув усьому столу, звучно зареготав і налив собі ще віскі.

Оркестр грав так заразливо, що, не стерпівши, підвівся з стільця і узявся танцювати глава американського обвинувачення суддя Джексон із своєю секретаршею, немолодою дамою у рогових окулярах. А якийсь генерал, типовий янкі з срібною сивиною і дитячим рум'янцем на щоках, під загальний схвальний сміх і свист, схопивши замість дами стілець, став показувати, як танцюють фокстрот у різних штатах Америки.

Нашого сусіда по столу, «знавця» російської мови, зовсім розморило від жару, віскі й музики. Відбиваючи такти ногою у важкому солдатському черевикові, солодко бубонів він, обливаючися потом:

— Господа рашшен... Ньет, рускій товарищ. Ай есть ваш старий добри панібрат... — Він тикав сосискою-пальцем себе в груди, потім націляв свою сосиску на танцюючого прокурора, на генерала, що вертівся із стільцем. — Америкеніш демократейшен есть, как его, луксус. Ньет? Лютши, д'обрейши демократейшен. Своб'ода. Ха-ха! Р'авенство... Окей! Ого!

Ми стежили за негритянським оркестром. При великій професійній майстерності музиканти зуміли зберегти чудесну безпосередність виконання. Ця риса якось ріднила їх з нашою народною творчістю, робила їх музику для нас особливо привабливою. Але ось оркестр змовк, і наче електричний ток виключили з артистів. Тяжко дишучи, як загнані коні, вони витирали широкими долонями піт, що струмив по обличчях. В радянських журналістів, у багатьох зразу, виникла думка по-товариському подякувати за талановиту гру. Ми підійшли до естради, де у стомлених позах сиділи музиканти, і стали тиснути їхні гарячі фіолетові руки.

І тут трапилося щось дивне. У шумному залі запанувала раптом напружена тиша. Всі мовчки дивилися на нас: американці — похмуро, не приховуючи своєї неприязні, англійці — запитально-вичікуюче, французи — співчутливо-іронічно — мовляв, знаємо, що все це дурниці, передсуд, проте чи варт порушувати звичай хазяїнів дому, які смішні вони не були б! Зате високий лисий чех, що сидів у дні окупації у фашистській тюрмі разом з Юліусом Фучиком і який чудом врятувався від певної петлі, здалеку аплодував нам, стоячи біля колони, а маленький чорний болгарин, відомий у своїй країні письменник і музикант, вискочив на підмостки і взявся обіймати оркестрантів.

Але бачили б ви в цю хвилину негрів! На їх широких простодушних обличчях сяяв вираз дитячого щастя. Виблизуючи білозубими ротами, вони тисли нам руки так, що злипалися пальці і тріщали кістки суглобів. Ні, таки справді це були славні хлопці!

Тиша в залі ставала дедалі напруженішою. Ах, так? Ну що ж, хай! Ми запросили кількох музикантів до нас на «російський кінець». Не встигли вони дійти до наших столів, як демонстративно підвелися і

пішли геть американці, що там сиділи. Товстий радіокоментатор, м'яси-сте обличчя якого хвилину тому зображало суцільну посмішку, резонував негрів злим поглядом і, розштовхуючи людей, поквапцем вибрався із залу. А через хвилину він уже вів шефа прес-кемпа майора Діна і якогось офіцера з штабу армії, побачивши якого наші негритянські гості посхоплювалися і обличчя їх поробилися сірими. Мило посміхнувшись, майор попросив нас вибачити за те, що змушений порушити нашу компанію, і сердито цикнув артистам: «Геть звідси!» Вони побігли, налякани, розгублені, мов діти, які нашкодили, і тільки красень-диригент з гідністю допив свій бокал, неквапливо і гордо попрощався, усім своїм виглядом підкреслюючи, що кориться грубій силі, і пішов крізь стрій глузливих, ворожих, нерозуміючих поглядів, прямий, гнучкий, стрункий в своєму мундирі офіцера американської армії.

Знову загравав оркестр. Заснували по залу пари, з хорів посипався різнобарвний сніг конфетті, кольорові штопори серпантину замайоріли, розгортаючися в повітрі. Все було як раніше. Але стало раптом страшенно нудно, сіро й гидко на душі. Я вийшов у порожню мармурову вітальню, де стояла ялинка, і тут побачив старого фронтового друга — Сергія Крушинського. Невтомний журналіст стояв біля дерева з чомоданчиком портативної машинки в руці. Він шойно відстукав у тиші порожньої робочої кімнати чергову кореспонденцію в свою газету і збирався відправляти її на телеграф.

— Ви знаєте, про що я зараз згадав? — спитав він, посміхаючися. — Я згадав...

— Про нашу кореспондентську ялинку в Ново-Бридіні, — догадався я з його теплої, мрійної посмішки.

Він мовчки кивнув головою. І передо мною раптом яскраво виникла ця давня подія, що назавжди залишила в душі теплий слід. Був кінець 1942 року. Олександр Олександрович Фадеев, що приїхав тоді до нас на фронт з путівкою кореспондента «Правды», майор, представник «Красной звезды», і я повернулися тоді з Великих Лук, де завершувалася остання фаза тяжких і багатоденних боїв за місто. По розбитих військових дорогах в ожеледь і хуртовину ми проїхали того дня більше 100 кілометрів.

Кореспонденти Калінінського фронту жили в сільці Ново-Бридіно всі разом в будинку колишньої початкової школи, що мала у нас чомусь глузливу назву «білий дім». Будинок був зовсім не білий, а сірий від часу і негоди, дуже старий і щілистий. Преса тулилася в величезному холодному класі, розгородженому саморобними ширмами й шафами. Клас цей ділили з нами багатодітна хвора учителька і кілька колгоспних родин, що переїхали сюди після того, як німці, відступаючи, попалили їхні хати. Тільки кореспонденти-старожили мали в цій кімнаті ліжка. Гости ж, що їх, до речі сказати, на здобуття Великих Лук злеті-

лося і з'їхалося до десятка, містилися на підлозі на сні. Але жили у згоді і дуже дружно, цілком виправдуючи прислів'я: «Хоч тісно, та без кривди».

Коли многострадальна наша «емочка», пробивши радіатором останній замет, причалила до ганку «білого дому» і в клубках пари ми ввалилися в кімнату, вже густів ранній зимовий присмерк. Вся наявна журналістська братія у стібанках, у валянках, у накинутих на плечі кожушках, позасувавши руки в рукави, товпилася навколо залізної пічки, розлеченої так, що іскри спалахували й гасли на її багрових боках, які гули від напруження. Перше, що вразило нас у нашій оселі, це зовсім не звичайна для неї тягуча сумна тиша, порушувана тільки тривожним виттям вогню, потріскуванням розжареної труби, та сухим шелестом снігу в шибки. Ніхто не спитав нас, як ми з'їздили, що нового в Луках. Нам мовчки дали місце біля вогню, і ми, піддавшись загальному настрою, теж мовчки простягли до нього свої задубілі на холоді руки. І знову думки полетіли і від тяжких боїв і від цього заметеного снігом будиночка туди, де в невідомому нам незатишному далеко, в евакуації, наші сім'ї готувалися зараз до свята. І думалося: як то там у них, який вигляд мають діти, що підросли без нас, скільки нових зморшок наклав клопіт на обличчя дружин, чи пощастило їм розжитися хоч крихітною ялинкою і що вони зможуть поставити сьогодні на святковий стіл.

Гуло, шипіло, металося у пічці загасаюче полум'я. Вітер вив у димарі. Повільно плинули сумні думи. Мовчазні обличчя товаришів то виступали із сірої напівтемряви густіючого присмерку, то зникали у ній. Невидимо підіймався під стелю міцний махорковий дим. А десь за нашими спинами скоріше вгадувалися, ніж виднілися, звичайно такі галасливі й крикливі, але сьогодні теж притихлі юні жителі нашого будинку: маленький круглолиций кирпатий парубійко, з олов'яними очима, прозваний нами «Ваня номер один», і дуже схожий на нього «Ваня номер два», який відрізнявся від тезка тільки меншими розмірами, чотирилітній здоров'як, прозваний у нас за міць і незламність характеру Єрмаком Тимофійовичем, його сестра, білоголова метка трілітня дівиця, і багато іншої дітвори дрібного й середнього калібру. Мовчазна присутність цих маленьких людей робила сум за домовікою ще гострішим.

Піч прогоріла. Розжарені листи її почали синіти і потемніли зовсім. Кімнату наповнила густа, прокурена пільма. І тоді хтось, не згадаю вже хто саме, задумливо запропонував:

— Братця, а що коли б нам улаштувати ялинку?

Це вирішило долю вечора. Всі якось разом розворушилися, ожили, заметушилися, заговорили разом. Засвітили велику коптилку, зроблену із сплющеного снарядного стакана, і почалася бурхлива підготовка.

По наряді старшин кореспондентського корпусу ми з фоторепортером Серьожою Крушинським, захопивши з собою сокири й електричний

ліхтарик, рушили по ялинку в ліс, що шумів біля самого нашого ганку. А поки ми протоптували стежку через високі косі замети, що фантастично виблискували в косому електричному промені, поки в захололій морозній п'ятні урочистого лісу шукали підхоже дерево, у «білому домі» панувала галаслива метушня.

На загальний стіл зносилося все, що в кого було з їжі. Наші шофери, керовані кривим колгоспником Єгором Васильовичем, майстром на всі руки, збивали в сінях довгий стіл, Олександр Олександрович, який узявся очолити «секцію прикрашувачів» майбутньої ялинки, несподівано виявив у цій справі неабияку винахідливість. Він зажадав, щоб офіцери звільнили чемодани й сумки від бритвених лез, пробок, від одеколонних пляшечок, запасних мідних гудзиків і навіть від зайвих пістолетних патронів — словом, від усього, що могло блищати й відсвічувати.

Сидячи з ногами на своєму ліжку, він прискіпливо сортував скарби, що лежали перед ним, а кореспонденти прив'язували до них ниточки. Пропозиції сипалися з усіх боків. Папіроси! Їх можна понастромляти на кінці гілок замість свічок. Індивідуальні пакети! У них є гігроскопічна вата; присипте її гіпосульфітом, який є у фоторепортерів — от вам виблискуючий сніг. Телеграфні стрічки! Їх теж, певне, можна використати...

Лазячи по заметах, ми години з півтори шукали в темряві підхоже дерево. Коли ж, нарешті, зовсім знесилившись, спітнілі, у зашкарублених від криги кожушках і валянках, повних снігу, ми ввалилися у дім, підготовка була вже в самому розпалі.

Об'єднання ресурсів дало достатню кількість скромної їжі й солодкого. Все це розклали в поштові конверти. На кухні шофери відкривали банки з пайковим судаком, чистили пісну воблу, на фуганку стругали редьку — наш кращий делікатес того часу.

Але особливо досягла успіхів секція прикрашувачів. Перед Олександром Олександровичем лежала ціла гора блискітливих речей. Він прискіпливо їх бракував, відбираючи тільки найкращі. Коли ж ялинку вправили в колоду, поставили на місце і прикрасили, ми самі прийшли в захват. Справді, вона була хороша, обвішана патронами, гудзиками бритвеними лезами, оповита кучерявими гірляндами телеграфних стрічок, з гілками, вкритими подушками вати, що виблискувала гіпосульфітом.

Увесь кореспондентський корпус був захоплений цією веселою роботою. Діти ж, заздалегідь виставлені у сусідню половину будинку, затаївши дихання, у щілинку дверей стежили, як ми готувалися. І всім нам було безконечно приємно бачити їх захоплено-урочисті, уміті з нагоди свята мордочки. Нарешті двері розчинилися. Діти ринули у «зал». І кореспондентська наша ялинка зустріла цю дітвору, — що так недавно тремтіла при німцях в земляних бункерах на городі, розучившись голос-

но говорити і посміхатися, — чарівним ароматом і ласкавим виблискуванням простих своїх багатств.

З-під ялинки з ревом, тяжко перевалюючися, вивозь ведмідь. Він, правда, був не дуже звіроподібний, цей наш саморобний ведмідь, у виверненому навиворіт кошлатому кожушку, в льотних пімах, з бурою, кольору шкури молодого оленяти головою. На одностайну думку наших маленьких гостей, він дуже скидався на їх улюбленця Апап Амамича, як звали вони кореспондента Радінформбюро. Але справу свою він знав добре. Він ревів, ходив на всіх чотирьох, гопцював у дитячому танку і навіть катав на спині найменшеньких.

Разом з діворою — і, повірте мені, з не меншим ентузіазмом — танцювали того дня навколо ялинки імениті письменники, відомі журналісти, фотокореспонденти і вірні їх шофери. Співали, водили танок, бавилися, і важко сказати, кому це деревце з не відталими ще крижинками на гілках дало цієї ночі більше радості — чи нашим маленьким гостям, чи нам, офіцерам.

У розпалі свята я вийшов на вулицю подихати. Вітер спав, хуртовина затихла, небо було надзвичайно чисте, наче відполіроване пургою, і все сяяло зірками. І так само, як і зірки, світилися біля ґанку косі, гострі свіжонанесені замети.

— Скільки ще доведеться повоювати! — сказав хтось, пахнувши папірсою з темних сіней.

Фронт тоді йшов біля Гжатська, і ми, перебуваючи в ті дні на самому вістрі наступаючого клину, ще штурмували Великі Луки. Помовчали. Потім другий голос мрійливо спитав:

— А цікаво, де ми будемо танцювати біля першої мирної ялинки?

Так вже трапилось, що першу мирну ялинку ми побачили за тисячі кілометрів від калінінського сільця Ново-Бридіно, у зруйнованому, мертвому німецькому місті Нюрнберзі, у мармуровій вітальні прес-кемпу.

І хоч ґримів неґритянський оркестр, хоч паркет підлог двигтів від човгання танцюючих пар всіх національностей світу, хоч на полках бару іскрилися в електричних огнях нескінченні настойки, лікери, джини, віскі й коньяки, хоч службовці у формі американської армії не стомлюючися збивали найхимерніші коктейлі, та наша маленька ялинка, що увійшла колись в незатишне солдатське життя, була нам у сто крат миліша й дорожча, ніж увесь цей чужий, холодний бенкет у чуже, не наше свято.

ЗБУЛОСЯ!

В кінці грудня 1941 року прийшла з редакції на фронт телеграма. Просили написати, як зустрінуть Новий рік в одному з підрозділів, що провадив наступ. Зробити це здавалося не дуже важко. Хоч перший зимовий наступ Червоної Армії і перебував у ті дні в самому розпалі, лінія фронту після взяття Калініна ще не встигла відсунутися далеко. У ясну, морозяну, що виблискувала зірками, ніч ми по знайомих лісових дорогах, до блиску накатаних колесами наступаючих батарей, години за півтори добралися до передової, яка нічим особливим тоді не позначалася, а скоріше вгадувалася по близькій заграві пожеж, по автоматній тріскотні та по безнастаному блиманню синявих німецьких ракет.

Все рухалося. Замерзлий до міцності фарфору сніг скрипів під ногами піхоти. Брязкаючи ланцюгами, ревли на підйомах грузовики. Торохтіли трактори, що тягли величезні гармати; вимучені, посивілі від паморозі коні, хрочучи й пирхаючи, везли артилерійські упряжки. Хрипко кричали повозочні: «Марш, марш, марш!». Від морозу тріщали стовпи і стогнали обірвані, скручені штопором проводи.

У сум'ятті наступу, який бурхливо розвивався, знайти який-небудь низовий штаб, що увесь час міняв своє місце, здавалося справою неможливою. Лісові дороги були зовсім забиті обозами наступаючих полків. Місцями утворювалися густі багатостовпні пробки. Застрявши в хвості однієї такої пробки, ми пішки добралися до придорожного села, власне навіть і не до села, а до величезного пожарища, що вже догоряло, біля якого грілися змерзлі шофери, обозники й піхотинці, зайшли в єдину віціллу простору хату, де, з усього видно, містилися колись колгоспні ясла, і тут вирішили зустріти Новий рік.

Хата ця, як казковий терем-теремок, була набита військовим людом. На підлозі від тісноти не можна було ні лежати, ні навіть сидіти. Піч

і полаті заселили сибіряки-лижники, здорові, як один, хлопці. За сизи-ми шарами важкого махоркового диму вони в своїх білих маскувальних халатах скидалися на привидів.

Близькість бою не хвилювала, а скоріше збуджувала цих бувалих, обстріляних солдатів. Сидячи по-калмицькому, вони розмістилися на величезній печі так, що посередині утворився вільний простір. Тут вони хазайновито розклали всяку їжу.

Піч була такою просторою, що на неї втягли пораненого піхотинця, що з перебитою рукою, прив'язаною бинтом до куска драпі, з'явився в дверях, а потім, перевівши на полаті ще когось із своїх, підняли на піч і жінку із немовлям. Знизу ми бачили, як під жарти й сміх вони дбайливо всадовлювали жінку біля стіни. Якими зворушеними і сумними очима дивилися при цьому солдати на розум'яніле личко сонного малятки!

— Прошу до нашого куреня, товаришу командир, вибачте, не бачу з-під кожуха ваших знаків розрізнення, — гостинно прохрипів з печі один із веселих білих привидів, звертаючися, очевидно, до мене. — Ми сьогодні багаті. Новий рік зустрічаємо, як кажуть, чим бог послав.

Як на ті тяжкі часи, сибіряки виявили себе справді багатими. На двох чистих рушниках лежали перед ними три алюмінійові фляги, гірка пожовклого сала, накраяного великими шматками, кільця ковбаси з іскристими жирними прожилками, які замерзли так, що їх доводилося не різати, а колоти, і бурі, зовсім висохлі й цвілі, але із смачним запахом житнього борошна коржики, спечені на сметані, за всіма правилами мирного часу.

— Із посилок. На свято землячки підкинули, — пояснив один із лижників, невисокий старшина, з русявими, підкрученими вгору вусиками. — Беріть, не соромтеся! Від самого найчистішого серця прислані, від самої, як кажуть, глибини душі.

Старшина прискіпливо оглянув новорічний «стіл» і, одгорнувши обшлаг кожуха, глянув на годинник.

— Єсть! Старий відчалив. Здоров, Новий рік! — просипів він на-решті.

З фляг повідгвинчували пробки, і пішли вони по колу, і кожен при-гублював по черзі, за умовою, два «середні ковтки».

Першу здравицю, як заведено у радянських людей, випили за товариша Сталіна і побажали йому доброго здоров'я в новому році і дов-гого життя. Потім випили за перемогу, потім за удачу близького бою.

Після кожної здравиці фляги рухалися по колу. Почастували пораненого і жінку, що, як виявилось, була єдиною жителькою цього села. Вона повернулася кілька годин тому з-під Калініна в рідні місця і побачила на місці хати тліючі голівешки.

Ставало шумніше. Коміри ватників і кожухів порозкривалися, на

лобах виступив піт, очі бійців заблискали, на язиці з'явилось те, що носили глибоко в душі у тяжкі дні цього наступального походу, з чим ходили в атаки, про що думали, засинаючи в снігу біля вогнищ, але про що, звичайно, не говорили, що береглося тільки для себе.

— Хлопці! Слухайте, хлопці! От охота мені сказати... Кінчайте галас... Як попав я тиждень тому перший раз на нашу землю, що була під фашистом, хоч вір, хоч ні, сон втратив, — хрипів старшина, що, як виявилось, був командиром рою. — І немає мені спокою, хлопці. Ну, ні! Очі заплющу і бачу: горить навколо. Чую, пожарище на морозі тріщить. Ну прямо наяву чую! З шапки вуха спущу, насуну, спати треба, сили берегти... Де тут! Іхню он сестру, жінку, жінку нашу бачу, діток маленьких мертвими в снігу... Ні, чекай, чекай! Чуєте, дайте кінчу... І все думаю: як це може бути, навіщо це? По якій такій причині фашист лютує так на нашій землі? Навіщо хати палить? Хіба йому хати наші воювати заважають? Хіба від жінок, від старих і малих він тепер зазнає поразки? Так чому ж він, собака, їх мертвить?.. Ну? От про що я думаю, хлопці..

З димної прокуреної мли заговорили голоси:

— Розходився старшина... Яке запитання! На те він і фашист.

— Це хіба відповідь? Випалив: фашист! Це відомо... Треба гадати: знає, собака: поки хоч одна наша хата на землі стоїть, поки хоч одна наша жінка дитину родити зможе, йому над світом не сидіти.

— Тому й лютує, що сила не його. Смерть свою чує — от від чого.

— Що там марно патякати! Їх бити треба!..

Лижники намагалися вгамувати старшину, що розійшовся, Невисокий, шуплий, він сердито відповідав:

— Чекай, не перешкождай! В атаку йду, може уб'ють сьогодні, дайте перед боєм сказати, що на серці... Що я кажу: хіба це війна? Ні, не війна. Хіба це війна — міста висаджувати, хати палити, таких от, як вона з маленьким, — він показав пальцем на жінку, — таких от, як вона, на снігу без куска посеред поля залишають! Хіба так воюють!.. Тільки б до них дорватися, я б їх всіх на гребінці передувив!

З підлоги, з густо продиханої жаркої п'єтми, з дверних отворів, де не виднілися — ні, а скоріше вгадувалися збиті до купи люди, линув багатоголосий схвальний гул:

— Твоя правда, вірно!

— Крий, Сибір, правильно, так воно й є!

— От, хлопці, і я те ж саме думаю. Сибір правду каже: до водіїв би їхніх дорватися.

— І доберемося, а чому ж?

— Йти тільки, ох як далеко!

І старшина у відповідь на це впевнено прохрипів:

— Дійдемо! Аби тільки вони в яку щілину, гади, не сховалися... Увесь Берлін перекинемо, а знайдемо! Увесь...

Внизу почувся звук відчиняних дверей, і разом з хмарами морозної пари, із струмком найчистішого пропахлого снігом повітря, влетів у хату чийсь вигук:

— Гей, із сьомого лижного люди є? Майор скомандував строїтися.

Старшина на півслові обірвав свою промову. Лижники стали збиратися: підперізувалися, затягалися, зав'язували тасьми балахонів. При світлі ліхтарика вони збирали рештки новорічного бенкету, загорнули їх у подарований рушник і залишили жінці:

— Іж на здоров'я, це нам ні до чого.

Потім старшина зібрав у всіх, у кого були, листи. Він передав листи мені і наказав опустити в ящик польової пошти.

Перед виходом він ковзав променем ліхтарика по обличчях своїх людей, які з зусиллями видиралися з густого натовпу, що набився в хату. На обличчях був буденний, діловито-заклопотаний вираз. Солдати поправляли на грудях автомати, знімали ганчірочки, якими акуратно були позагортані затвори, насували на брови капюшони.

Проходячи повз, старшина спитав:

— А як думаєте, товаришу командир, чи пощастить їх, отих самих гітлерів коли-небудь піймати і... — Він скрипнув зубами і не доказав.

Я знайшов у п'яті його велику, шорстку долоню і мовчки потис її. Він відповів зітханням:

— Ех, коли б удалося! — і з цим зник у хмарі холодної пари, що знову хлюпнула в двері знадвору, де вже різко скрипіли лижі і чулися крики команди.

Довго ще потім гула переповнена придорожня хата. Виходили одні, заходили інші. Прибулі дізнавалися про що розмова, і всі сходилися на тому, що правдиві слова сказав сибіряк, добре сказав, справедливого побажав перед атакою.

Багато довелось з того часу проїхати, пройти, пролетіти по п'ятах ворога, по плутанині фронтних доріг. Всі вони в остаточному рахунку зійшлися в одному пункті — в Берліні.

Але де б не проходила ця бойова путь — чи по шебеню і головешках спалених сіл Калінінщини, через великі руїни Сталінграда, чи по Орловській рябій від вибухів, зарослій бур'яном землі, чи через розграбовану і зруйновану Україну, на Волзі, на Дніпрі, на Дністрі, на Пруті, на Віслі, на Одері, Ельбі і на самій Шпрее, — скрізь доводилося мені чути справедливе бажання радянських людей, про яке так виразно говорив старшина у новорічну ніч.

Що далі просувався фронт від рідної землі, то частіше, то наполегливіше звучали народні слова про справедливу відплату.

Щоб слова ці стали дійсністю, Радянська Армія у великому одно-

борстві зламала хребет фашизму, з боями пройшла тисячі верст, водрузила переможний прапор над кісткою рейхстагу. І потім ми шукали фашистських верховодів у задимлених руїнах сплюндрованого Берліна, у підземеллях розбитого Дрездена, на пожарищах Лейпцига, в руїнах Кенігсберга. Шукали по всій Німеччині, шукали — і знайшли.

Збулося!... Вони сиділи на лавах підсудних у старовинному Нюренберзі. Білі довгасті лампи, які обрамляли стелю, лили яскраве денне світло на мундири й мантії суддів, що сиділи на підвищенні під чотирма прапорами держав-переможниць, на химерні зачіски стенографісток, на прожилкуватий малахіт і чорний різьблений дуб стін, на розкриті блокноти, вічні пера, олівці, пензлі на місцях преси.

У прямокутному загоні за чорною стіною захисників сиділи ті, кого увесь світ знав по карикатурах і страховинних ділах, кого, як своїх особистих ворогів, ненавиділи всі чесні люди на землі, сиділи такі звичайні, сірі з вигляду, у пом'ятих костюмах, з пом'ятими буденними, пошлыми фізіономіями.

З дня у день, слухаючи історію своїх злочинів, вони дожували свої незакінчені у перерву сніданки, стомлено потягалися, перемовлялися між собою, читали з-за спин своїх захисників свіжі газети, щось записували у зошити, з німецькою акуратністю стираючи гумою невірне написане, передавали захисникам папірці, мінялися навушниками. Ганебну лаву вони обжили, як дім. І всі дивувалися: яка дрібна погань! У зізнаннях своїх вони від усього відмовлялися. Приперті до стіни, заганані в куток речовими доказами, навіть не почервонівши, погоджувалися. Які нікчемності!

Ставало нудно слухати нескінченні судові докази. Однеї мільйонної того, що вони учинили, з достатком вистачило б для того, щоб кожного з них чекав мотуз. Навіть судді з зусиллям приховували позіхи. Місця преси починали пустіти. Але тут трапилася подія, яка вихором улетіла в одноманітну багатомісячну нудьгу судових засідань. На трибуну зійшов головний радянський обвинувач, звичайна радянська людина в мундирі Міністерства юстиції. Розкривши перед собою папку з паперами, він сказав:

— Від імені Союзу Радянських Соціалістичних Республік, від імені усього радянського народу...

Наче шедрий, розкотистий весняний ґрім гримнув над знеможеним під сонцем засушливим степом, наче подув бадьорого вогкого вихору прорвався у зал і здув з усіх облич наліт ввічливої нудьги. Насторожилися судді; французький суддя, який увесь час дрімав, уткнувши в чорну мантію хрящуватий ніс, оживився, потягся вперед і, приклавши до вуха долоньку човником, увесь завмер. Він хотів чути не тільки переклад, що подавався в навушники, але і власний російський голос обвинувача.

Захисники в своїх чернецьких балахонах засовалися. На місцях преси раптом стало дуже тісно. Олівці, пера, пензлики забігали по паперу. Американський кореспондент, величезний чолов'яга, схожий у своїй військовій уніформі на неправдоподібне роздуте немовля, втиснуте в костюмчик не по росту, прибігши в останню хвилину із бару, так і застиг у дверях з бутербродом у роті і з блокнотом у руці.

— Від імені Союзу Радянських Соціалістичних Республік...

Це було вимовлено дуже просто, без награного судійського пафосу, неголосно і твердо. Але фраза ця потрясла обвинувачених. Вони засовалися на своїх місцях і якимось сахнулися, посунулися в дальній куток.

Здрігнувши, пополотнів і нервово випрямився, як від удару, Герінг у своєму широченному сірому мундирі, що теліпався на ньому, як на вішалці. Мимовільна гримаса скривила йому широкий жаб'ячий рот. Гес ще вище витяг свою нерухому зміїну голову. Він, певне, хотів зобразити на обличчі іронічну посмішку, але посмішка не вийшла, він тільки вискалився, і це більше посилило його подібність з мертвою, вже зачепленою тліючою головою. Кейтель, навпаки, увібрав голову в плечі, від чого зморшкуваті червоні в'язи вкрилися складками, як у черепахи, і дряблі ці складки лягли на комір кітеля. Його сусід, вже зовсім обліслий за дні процесу Ріббентроп, підібрав побілілі губи і знеможено заплющив очі, близький до непритомності. Щічки-котлетки поповзли вниз на бритому акторському обличчі Розенберга. А кат Польщі Ганс Франк, юрист за освітою, який, певне, давно вже в думках ухвалив собі смертний вирок і примирився з цим, цинічним поглядом обвів усю цю компанію, що не зуміла приховати свого тваринного страху, і злорадно посміхнувся.

— Від імені Союзу Радянських Соціалістичних Республік...

І здалося, що слова ці, які справили в залі враження електричного розряду, промовила не міцна, огрядна, русява людина в мундирі Міністерства юстиції, а сказав їх, незримо ступивши за ним на трибуну, радянський народ.

І здалося мені, що за плечима радянського обвинувача на прокурорській трибуні стоять в цьому залі, осяяні світлом штучних сонць, знайомі люди, які зустрічалися в різний час і в різних місцях величезного фронту. І великолукський колгоспник дід Матвій Кузьмін, і маленький гвардії рядовий Михайло Синицький, що втік з училища, щоб воювати і далі, і молдавський виноградар Юрко Таракуль, який зумів колись перетворити у неприступну кріпость звичайний будинок на перехресті двох вулиць, і українська селянка Уляна Білогруд, що пожертвувала сім'єю, дітьми, будинком, щоб врятувати прапор танкового полку, і старий розвідник дядя Чередников, і брати Волков, які попалили собі руки, щоб не працювати на фашистів. І були серед тих, хто незримо стояв за плечима радянського прокурора, і мій земляк — калінінський

прядильник, чехословацький партизан Костянтин Горелкін, і тоненька розвідниця з поетичним прізвиськом «Береза», і сталінградський понто-нер Сидір Фоміних, що проводив у снайперському окопчику короткі години фронтового спочинку, і казахський вчений Малік Габдуллін, який став за життя героєм народного епосу, і прекрасна дівчина Марія Шевчук, героїня, улюблениця пластунської дивізії, і ті два радянські парубки, яких у Польщі з пошаною звали пан Тюхін і пан Телеєв, і багато, багато інших радянських людей, моїх співгромадян, скромних героїв цієї війни, що своїм бойовим умінням, своєю стійкістю, своєю непереможною єдністю, своєю безмежною любов'ю до Вітчизни зламали сили фашизму.

І пригадалося мені, яскраво пригадалося, неначе ми бачилися з ним вчора, старшина-сибіряк, з яким зустрілися ми колись на світанку першого нашого наступу. Збулася його мрія, так пристрасно висловлена у новорічну ніч за годину перед атакою. Незримо стояли в урочистому залі прості, маленькі й великі радянські люди і від імені свого народу вимагали смерті фашизмові. Певне, тому спокійно і тихо проказані слова радянського обвинувача, як шквал, улетіли в нудьгу судових засідань, прозвучали, як удари грому.

Завжди збувалися мрії й плани наші. Збулася й ця. Радянський прокурор обвинувачував фашизм від імені Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

З М І С Т

	Стор.
<i>До юних читачів</i>	3
Останній день Матвія Кузьміна	5
Гвардії рядовий	11
Жменя землі	21
Номер «Правди»	29
Розвідники	34
Її сім'я	41
Народження епосу	48
На волзькому березі	63
Редут Таракуля	68
Брати Волкови	77
Ми — радянські люди	84
Прапор полку	97
Ніч проти різдва	105
Марія	114
Пан Тюхін і пан Телеєв	120
Земляк	133
Сапер Микола Харитонов	148
Свої	157
Передова на Ейзенштрассе	175
Ялинка	187
Збулося!	194

Редактор М. Шарновський
Художній редактор С. Кравченко
Коректор К. Бергер

Б. Полевой. МЫ — СОВЕТСКИЕ ЛЮДИ
(На украинском языке)

БФ 00814. Підписано до друку 15. II. 1950. 12,75 друк. арк. + 11 вкл. 70 × 92₁₆.
18,76 обл.-вид. арк.

Надруковано в друкарнях М-113, М-125 з матриць Київської обласної друкарні.

